

'પરમભગવદીય શેઠ છગનલાલભાઈ વાલજીભાઈ.

આ કૃપાલવણિગુ ભગવદ્ધર્મપરાયણુ જન્મ ભાવનગરના સિદ્ધોરમાં વિ. સં ૧૯૧૬ના ફેબ્રુઆરી મહાસુક્રમ વૃત્તીયાને સોમવારે થયું હતું. તે જ ગ્રામમાં બાલશિક્ષણ સમાપ્ત કરીને વ્યાપારાર્થે સ. ૧૯૧૯માં છગનલાલભાઈ સુબાઈ આવ્યા. કહે છે કે ત્યારે કોઈક દાલવાલાની દુકાને માનિક બે સુખીઆના પગારથી નોકરીમા રહ્યા, જે રકમની વૃદ્ધિ માનિક આઠ સુખીઆ સુખી સ. ૧૯૫૦મા પહોંચી હતી વિ. સ. ૧૯૩૧ના ફા. શુ. અને દિવસે રામભાઈ સાથે તેમના ગુલ લગ્ન થયા. સુબાઈના ભાતળબરમાં શેઠ ત્રિકમદાસ મૂલજી નામના કોઈક ભાટીઆના સહાયથી કલ્ચની દુકાન આ ભાગ્યવાન વૈષ્ણવે માઠી, અને ૧૯૬૩ મા તે શેઠ અમૃતલાલ કાશીનાથના ભાગમા દેશી સાકરની પણ દુકાન ખોલી, જે ૧૯૮૧ પર્યંત ચલાવી.

શ્રીધનસ્થામલાલનીના મન્દિરમા નિયમશ દર્શનાર્થે આવતા આ વૈષ્ણવશિરમણિ સાથે સ. ૧૯૫૯મા મારો ગાઠ પરિચય થયો ત્યારથી દુર્ભાગ્યે જ એક પણ દિન એવો હશે કે શ્રી સુબોધિનીજીની નિલકર્મવે થતી ભગવત્સ્થામા 'છગનભાઈ' મારે ત્યાં અનુપસ્થિત હોય. એમના સમાગમમા આવેલા શ્રીમાન્ ગોસ્વામિબાલક્રોમા વા અન્યમા ધર્મબાધક દોષ દૃષ્ટિપથ થતા તે શ્રીમાનેને શ્રીમદ્વાચાર્યચરણશ્રીમત્પ્રભુચરણોક્ત નિર્દોષ સદાચાર સવિનય ગાર્ભીયે નિવેદતા નન્દદ્વારમા શ્રીમતી વૈષ્ણવપરિપત્ થઈ ત્યારે ભગવદ્દિગ્દાષ્ટી તે સ્થાનુ તન્નિત્વ અને સં. ૧૯૭૧મા શ્રીવાગીશલાલજીના મન્દિરમા સન્નિત્વ છગનભાઈને પ્રાપ્ત થયું, શ્વાસપીડિત મતે પણ આ ઉભય સ્થાની ઉત્પતિ આ સન્નિત્વે યથાશક્તિ કરી આપી સ. ૧૯૭૧મા મારુ પુને જુ થયું ત્યારથી છગનભાઈનો સમ્બન્ધ વાડીલાલભાઈ ધીરજીભાઈ અને તેલીવાલા સાથે નિતર્ગત વૃદ્ધિ પામતો ગયો.

સં. ૧૯૮૨ના ફા. શુ. ૩ની રાત્રિએ ૧૦૧ વાગે સિદ્ધોરમા છગનભાઈનું લૌકિક અર્જુ નિવૃત્ત થઈ ગયું, તે પહેલા સુબાઈથી નીકટયા ત્યારે સર્વે પરિચિત વૈષ્ણવોને ભાવપૂર્વક છેલ્લા 'જયશ્રીકૃષ્ણ' કરી આવ્યા હતા પરલોકગમનને દિવસે પણ આ જ પ્રકારે તેમણે મન્દિરે જઈને સર્વ ભગવદીયોને અન્તિમ 'જયશ્રીકૃષ્ણ' કરી લીધા હતા, રાત્રિએ તત્ત્વ ઉભયે વૈષ્ણવમહાદેવીની એકતા સાધી આપીને નિજ ગેહુમા નિમન્નિત તે સર્વ જ વૈષ્ણવોને ગ્રેમપૂર્વક દુગ્ધકલાદિ લેવડાવી લીધા પછી તે સર્વને પણ અન્ત્ય 'જયશ્રીકૃષ્ણ' કરી લીધા હતા. દશેક વાગે નિજ ધર્મપત્નીને 'મૃતક કોણ'માં સ્વય તેડી ગયા, અને તે કોણને ગોમૂત્રાદિથી વિશુદ્ધ કરી નખાળ્યો. એક જ કાસ થતા વમન થયું, અને 'શ્રીનાથજી શ્રીયસુનાળ' એ પરમપવિત્ર શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરીને નડીઆદના શ્રીમત્જગદ્ગુણીના સેવક છગનભાઈ શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરના ચરણકમલમાં પ્રાપ્ત થઈ ગયા. શાન્ત પવિત્ર છગનભાઈના વૈષ્ણવતામય જીવનની તેમની જ સુન્દર પ્રણાલીને અનુસરતાં તેમની પાછલ રહેલાં તેમનાં ધર્મપત્ની રામભાઈ, તેમ જ હરિલાલભાઈ ન્હાનાલાલભાઈ કૃષ્ણદાસભાઈ અને પુરુષોત્તમદાસભાઈ એ ચાર સમન્તાન પુત્રા અને દેવકોરખંડન તથા ત્રિવેણીખંડન એ સર્વે જ નિજ વૈષ્ણવ જન્મનું સાક્ષ્ય કરે છે.

સુબાઈ,
શ્રીમન્સિદ્ધોરસવ

}

મ. ગ. રાઝી.

શાહગાન વ્ય. રી. મુખીબેન ભો.
જયેરી ની યાજ્ઞીરીમાં ભેટ.
જન્મ. મંગળવાર મૃત્યુ.

૧૨-૯-૧૯૯૯ ૧૨-૯-૧૯૩૩

॥ श्रीदृष्णाद्य नमः ॥

॥ श्रीगोरीजनयज्ञभाय नमः ॥

॥ श्रीमहापापंचरणकमलेभ्यो नमः ॥

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धसुबोधिन्यां
द्वितीये तामसप्रकरणेवान्तरप्रमाणप्रकरणे प्रथमः
स्कन्धादितः पञ्चमोध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने जाताहादो महामनाः ।

आहूय विप्रान् वेदज्ञान् स्नातः शुचिरलङ्कृतः ॥ १ ॥

याचयित्वा स्वस्वयनं जातकर्मात्मजस्य वै ।

कारयागाप्त विधिवत् पितृदेवार्चनं तथा ॥ २ ॥

एवं चतुर्भिरध्यायैर्नन्म विष्णोर्निरूपितम् । हेतूद्यमोत्तराङ्गैश्च राजसादिगुणैर्युतम् ॥ १ ॥

सप्तसप्ततिभिः कृत्यं हरेरत्र निरूप्यते । भगवान् स्वेन धर्मैश्च सप्तधैकादशेन्द्रियैः ॥ २ ॥

कृत्यं चकार यस्माद्धि ततस्तावद्विहृष्यते । त्रिविधानि च कर्माणि त्रिविधानां हिताय हि ॥ ३ ॥

तत्त्वातिक्रमणे रोषस्तामसे राजसे भवेत् । कालातिक्रमणे शिष्टे कालस्तत्रैकविंशतिः ॥ ४ ॥

“द्वादश मासाः पञ्चत्रयस्य इमे लोका असावादित्य एकविंश” इतिश्रुतेः

लौकिकेषु तु धर्मेषु यत्रैव हरिवेशनम् । निवर्तते तदेवात्र बह्वेर्दीर्घमयं यथा ॥ ५ ॥

स्वभावस्यान्यथाभावो न वै शक्यः कथञ्चन । अतस्त्रिविधनीवेपु त्रिविधा भगवत्कृतिः ॥ ६ ॥

शौकिकं तामसे मुख्यं कामान्ता च कृतिः स्फुटा । कामोद्भूते तथाप्रीतिस्तेनादौ तन् निरूप्यते ॥ ७ ॥

बाललीला मध्यलीला प्रौढलीला तथैव च । कामलीलेति लोके वै चतस्रः सुखदाः स्मृताः ॥ ८ ॥

एकं भगवतः कार्यं बहूयानां च साधकम् । प्रपञ्चविस्मृतिः सर्वा तदासक्तिश्च वर्ण्यते ॥ ९ ॥

येनैव त्रिविधा भक्ता न स्मरन्ति जगत् क्वचित् । कृष्णे च सन्नतत्मानस्तन् कार्यं भगवत्कृतम् ॥ १० ॥

बाललीला सप्तविधा प्रथमं सा निरूप्यते । बालभावरता ये हि तेषां रोधस्ततो भवेत् ॥ ११ ॥

उत्सवविष्टचिन्ता ये येप्याश्चर्याभिवेशिनः । अलौकिकरता ये च ये चोपद्रवणोत्सुकाः ॥ १२ ॥

स्त्रीस्वभाववरता ये वै ये च तत्त्वे च लौकिके । सर्वोद्योगपरा ये च तेषां रोधो निरूप्यते ॥ १३ ॥

जन्मोत्सवो हरेरत्र पञ्चमे विनिरूप्यते । आवश्यकं परित्यज्य कृतं तदिति चोच्यते ॥ १४ ॥

अन्यथाज्ञानशङ्का च तेनैव विनिवार्यते । उत्सवस्त्वन्यथा न स्याद् द्रव्यानयनमेव च ॥ १५ ॥

आसक्तिबोधनार्थाय तस्यान्ते भयवर्णनम् ॥ १६ ॥

पूर्वं “यशोदाशयने सुतं निधाय तत्सुतामादाय गृहानगा”दित्युक्तं, “जातं परमबुध्यत” इति च, ततो मायायां निर्गतायां यशोदा प्रबुद्धा पुत्रं ज्ञातवती, ततः सर्वेषु यदासीत् तदाह नन्दस्त्वात्मज इति, पितुः पुत्रः, अतो नन्दो जातकर्म कारयागासेतिसम्बन्धः, सुशब्दः पूर्वकथां व्यावर्तयति शङ्कां च व्यावर्तयति, तदाह आत्मज उदरन्न इति, यस्य यथा प्रतीतिस्तथैव शुकानावृणोते, भगवता तथैव तेषां बुद्धेः

धेनूनां नियुते प्रादाद् विभेभ्यः समलङ्कृते ।

तिलाद्रीन् सप्तस्तौघाञ्च श्रातकौम्भावरारुतान् ॥ ३ ॥

कालेन स्नानशौचाभ्यां संस्कारैस्तपसेज्यया ।

शुष्यन्ति दानैः सन्तुष्टया द्रव्याण्यात्मात्मविद्यया ॥ ४ ॥

सम्पादनात्, अन्यथा तद् भगवच्चरित्रं न स्यात्, अत आत्मनः सकाशाज्जातः पुत्र एवायमिति नन्दस्य बुद्धिः, तदाह आत्मज सत्पन्न इति, वासुदेवोत्रैवाविर्भूत इतिसिद्धान्तः, अन्यथा केवलप्रायाजनितां स्तन्यं भगवान् न पिनेत् सिद्धवत्कारेण च शुको न वदेत्, अतः ऋणप्रतीत्यापि पुत्रोयमितिनिश्चयार्थमाह जातादहाद् इति, यद्यपि पुत्रजन्मज्ञान एवाहादस्तयाप्यन्यथाज्ञानमपि भवेदिति तद्द्रव्यावृत्त्यर्थं जन्मैव निमित्तत्वेनोक्तं, रूपान्तरेपि स्वीकृतेनुभावावोवर्जनीयो भक्त्येव, अतः प्राकृतोपि नन्दो महामना जातः, प्राकृतानामल्पमेव मनो भक्त्यल्पकार्यकारि, महत् महत्कार्यकारि मनो यस्य महान्तमुत्सवं करिष्यामीति, सोपि विधिपूर्वकं कर्तव्य इति ब्राह्मणाकारणं कृतवानित्याहाहूयेति, विशेषेण प्रान्तीति तेषां पूरकत्वमुक्तं, अन्यथार्थनाशकत्वेन ते निन्दिताः स्युः, उत्सवे तेषामाकारणे हेतुमाह वेदज्ञानिति, “यात्रतीर्षं देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ती”तिश्रुतेः, सर्वदेवतासान्निध्ये हि महाउत्सवः, तत्र विहितानि कर्माण्याह स्नात इत्यादि, स्नानं नैमित्तिकं, सूत्रसम्भावनायामाह शुचिरिति, अन्यामपि शुद्धिं सम्पादितवान्, अलङ्कृत इति, अलङ्करणं शुभसूचकं, विशिष्टालङ्कार उत्सवः सर्वजनो भवति ॥ १ ॥ सर्वकर्मत्वादौ स्वस्तिवाचनं, जातकमेति कर्मनामधेयं, क्षत्रियवैश्ययोर्न्यद्वारा कारणं, विधिः पुरोहितशास्त्रानुसारेण, आत्मजस्येति पुत्रे यो विधिः, भगवान् स्वस्मिन् पुत्रत्वं प्रकटितवानिति वैदिककर्मणां मार्थकत्वं गार्भिकनैजिकद्रोषाभावकीर्तनं च तथैव, नैमित्तिको वात्मसंस्कारपक्षः, भगवच्चरित्रमेवेदमिति सिद्धान्तः, पितृदेवार्चनं नान्दीश्राद्धं, तथा विधानपूर्वकं युगलेन संस्कारनिरूपणं प्रवृत्तिमार्गनिष्ठत्वाय ॥ २ ॥

“महामना” इति विशेषणस्य कृत्यमाह धेनूनामिति, नियुनं लक्षं, लक्षद्वयमपि प्रत्येकमलङ्कृतं, भगवत्सान्निव्याद् द्रव्यक्रियाणां न परिक्षयः, विभेभ्य इति समुदायेन दानं, सङ्कल्पमात्रव्यावृत्त्यर्थमाह प्रादादिति, विशेषेण पूरकत्वान्नास्यापि परिक्षयः, तिलाद्रीनिति तिलपर्वतान्, रत्नौघानिति श्यक्, रत्नानामोघः समूहो येष्विति वा, श्रातकौम्भेन सुवर्गेनाम्बरैश्चावृतान्, अत्रेषु तिला मुख्या, “गावो हिरण्यं वासांसि तिला रत्नानि चे”तिपञ्चानां दानं, सर्वाण्येव सर्वदेवत्यानि ॥ ३ ॥ बहु दत्तमितिशङ्का वारयितुं तस्य ततोपि बह्वस्तीति वदन् बृहन्नर्थमपि तेनैतावद् दातव्यं पवतीति वदन् समानैरन्यैः कालादिभिः सह द्रव्यं निरूपयति कालेनेति, कालादिना प्राणिनः सर्वे शुष्यन्ति, नव शोषकानि, तत्र कालो मुख्यः सर्वं कालोद्भवमिति, उत्पन्न पुनः शतं वर्षाणि जीवति, तत्र दश दिनानि पट्टंशच्छतानामेको भागो भवति, सम्पूर्णं काले तावान् कालस्त्वशुद्धः, एवं द्रव्याण्यपि ज्ञातव्यानि, जन्नादौ कालेनैव शुद्धिर्न स्नानादिना, वंशशुद्धिननक कालः, स्नानं सम्पूर्णदेहशोषकं, शौचमेकदेशस्य, लौकिकव्यवहारार्थं त्रिधेयं शुद्धिः, अदृष्टाद्युत्पत्त्यर्थं त्रिधा शुद्धिमाह, संस्कारैर्जातकर्मादिभिर्देहो वैदिककर्माथं सस्कृतो भवति, एतेषां भूतसंस्कारकत्वमेव, तपस्त्वन्तःकरणशोषकं, अदृष्टोत्पत्तिद्वारेति केचित्, इज्या यागः, तेन भगवान् सन्तुष्यति, एकमाधिनौतिकस्याध्यात्मिकस्याधिदैविकस्य संस्कारकाणि त्रीणि निरूपितानि, एवं पट्टविधेरपि सर्वे शुष्यन्ति, बहिःशुद्धिमाह दानैरिति, दानैर्द्रव्याणि शुष्यन्ति, दानव्यति-

सौमङ्गल्यगिरो विप्राः सूतमागधवन्दिनः ।
 गायकाश्च जगुर्नेदुर्भयो दुन्दुभयो मुहुः ॥ ५ ॥
 व्रजः सम्मृष्टसंसिक्तद्वाराजिरगृहान्तरः ।
 चित्रध्वजपताकास्रकूचैलपल्लवतोरणैः ॥ ६ ॥
 गावो वृषाश्च वत्साश्च हरिद्रातैलरूपिताः ।
 विचित्रघातुचर्हस्रग्वस्त्रकाञ्चनमालिनः ॥ ७ ॥
 महाह्वस्त्राभरणकञ्चुकोष्णीपभूषिताः ।
 गोपाः समाययू राजन् नानोपायनपाणयः ॥ ८ ॥
 गोप्यथाकर्णं मुदिता यशोदायाः सुतोद्भवम् ।
 आत्मानं भूपयाञ्चर्कृर्वस्त्राकल्पाञ्जनादिभिः ॥ ९ ॥

रेकेण द्रव्याणां न शुद्धिः, वित्तानुसारेण च दानं, अतो लक्षद्वयदानं गवां शुद्धचर्यमेव, अल्पानि प्राप्तानि सन्तुष्टयैव शुद्धयन्ति, अतो द्रव्यशुद्धौ द्वयमुक्तं, आत्मा तु जीवः, आत्मविग्रयैव शुद्ध्यति “सोह-
 मस्मी”त्यादिरूपया ॥ ४ ॥

एवं प्रसङ्गान्दस्य माहात्म्यमुत्त्वामे वक्ष्यमाणमुत्सवमुपपत्त्या निरूप्योत्सवमनेकप्रकारमाह
 सौमङ्गल्येतिदशभिः, विद्याकृतो यावानुत्सवः स प्रथमं निरूप्यते, सौमङ्गल्यं सुमङ्गलता, यैवैदैः
 पौराणैर्वावैर्यमङ्गलं भवति तच्च निरन्तरं पठन्तीति सौमङ्गल्यप्रतिपादिका गिरो येषामित्युक्तं, गिरां
 वैयव्याभावो विपपदेनोक्तः, सूताः पौराणिकाः, मागया वंशशंसकाः, वन्दिनो वैतालिकाः, तेषां सौमङ्गल्य-
 गिरो जाताः, गायका अन्ये केवला नृत्यादिसहिताश्च, स्त्रियश्च वाद्यवादकाश्च, नेदुः, भेर्ये उत्सवसूचिकाः,
 दुन्दुभयो मङ्गलवाद्यानि शुभकर्ममात्रे प्रवृत्तानि, मुहुः श्रमपर्यन्तं वादयित्वा पुनर्निवृत्ता वादयन्तीति,
 एतद् वाद्यमपि सङ्गीतशास्त्रप्रसिद्धं, अतो विद्याकार्यं सर्वमुत्तमं ॥ ५ ॥ भूतंस्काराननेकविधानाह व्रज इति,
 सम्यक् मृष्टा रजोदूरीकरणेनोन्म्वलीकृतास्ततः सम्यक् सिक्ता गन्धोद्वैद्वारादयो यस्मिन्, द्वाराणि बाह्यानि,
 अन्तराणि च, अजिरमङ्गणं, गृहान्तरं गृहमध्यं, गृहा अन्तराणि च, तदुपरिभागानामपि मार्जनं भवति,
 एतादृशो व्रजो जातः, चित्रध्वजादिभिरपि युक्तो जात, एते बहिःशोभाजनकाः, गरुडादिचिह्निता ध्वजाः,
 जयपत्राङ्किताः पताकाः, उभये विचित्राः, स्रजो मालाः पुष्पनिर्मिताः, चैलैः पल्लवैश्च कृतास्तोरणा इति
 वस्त्रादिभिर्यावानलङ्कारो भवति स सर्वोपि तत्र कृत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ गवा शोभामाह गाव इति, गावो
 बलीवर्दा धेनवश्च, वृषाश्च स्पृष्टृकुदो महान्तः, चकाराद्वान्तरभावापन्ना वृद्धाश्च, वत्सा वत्सतयश्च, सर्वे
 हरिद्रायुक्ततैलेन रूपिताः, विचित्रा गैरिकादिघातवः, चर्हाणि मयूरपिञ्जानि, वस्त्राणि काञ्चनमालाश्च
 वर्तन्ते येषां, हरिद्रातैलं मङ्गलार्थं, धात्वादयः शोभायां ॥ ७ ॥ गोपानां शोभामाह महाह्वेति, अमूल्यानि
 वस्त्राणि यानि स्थापितानि तान्यपि तस्मिन् दिवसे परिहितानीति ज्ञापयितुमाह महाह्वेति, अमूल्यानि वस्त्राणि
 परिधेयान्याभरणान्यपि तथा, बहिः कञ्चुकोष्णीपैर्भूषिताः कट्विन्धनैरपि, तेषामकथनमुत्सवास्तत्किलयाप-
 नार्थं, गोपा व्रजान्तरस्थिता अपि यावन्नो नन्दपरिचिताः सर्वे सम्यगाययुः, राजन्निति सम्बोधनशुत्सववर्ण-
 नायां सम्मत्यर्थं, नानाविधान्युपायानानि वस्त्राभरणदुग्धचर्प्यादीनि, रिक्तहस्तगमनाभावात्थमेतदुक्तं न तु
 नन्दस्य तैः कान्चित् समृद्धिः ॥ ८ ॥ गोपीनामप्युत्सवमाह चतुर्भिः, गोप्यश्चतुर्विधाः सम्बद्धा असम्बद्धाश्चो-

नवकुङ्कुमकिञ्जल्कमुखपङ्कजभूतयः ।

बलिभिस्त्वरितं जग्मुः पृथुश्रोण्यश्चलत्कुचाः ॥ १० ॥

गोप्यः सुमृष्टमणिकुण्डलनिष्कण्ठ्यश्चित्राम्बराः पथि शिखाच्युतमालयवर्पाः ।

नन्दालयं सवलया व्रजतीर्विरेजुर्व्यालोलकुण्डलयोपरहारशोभाः ॥ ११ ॥

ता आशिपः प्रयुञ्जानाश्चिरं पाहीति बालके ।

हरिद्राचूर्णतैलाद्भिः सिञ्चन्त्योजनमुज्जगुः ॥ १२ ॥

भयविधा अपि सङ्गता असङ्गताश्च, गोप्य इति, चकारादन्या अपि तत्र तत्र निलीनास्तथाविधा भूत्वा गता इति निरूप्यते, ब्राह्मणस्त्रियोन्याश्च, तासां नन्दप्राधान्याभावात्, यशोदाया अपत्योत्पत्तिस्मभावना-रहितायाः सुतस्याऋमादुद्भवं श्रुत्वा श्रवणेनैवान्तःमन्तोपस्तासां जातः, चतुर्विधपुरुषार्थस्तासां विशेषाकारेण सेत्स्यतीत्याकर्ण्यैव मुद्रिता न तु निश्चयमप्यपेक्षन्ते, तासां निवेदनीय आत्मैवेत्यात्मानमेव भूपयाश्चक्रुः, आत्मपदप्रयोगश्च शरीरादीनामप्यविकृतत्वाय, सशरीरामेव ब्रह्मानन्दासुभावात्, उत्तमानि वस्त्राणि परिधाय तथाऋत्यान्याभरणान्यपि, अञ्जनं कज्जलं, आदिशब्देन तिलरुमाल्यादीनि ॥ ९ ॥ श्रवणादि गमनपर्यन्तमात्मालङ्कारो यावता भवति तावत् कृत्वा गता इत्याह नवेति, ताः सर्वा देवतारूपा भगवत्सम्मुखे गच्छन्त्यो विकसितवदना जाताः सोलौकिको विकास इति तं वर्णयति, चर्चिताम्बूलाः सुलक्षणवशाद् वारक्तरेखायुक्ता सुखभागास्तासां, नूतनं कुङ्कुमं काश्मीरं तस्य ये किञ्जल्का उत्तमा आरक्तान्त एव योजितास्तिलकादौ पिष्टा वा रेखाकाराः कृतास्तत्सदृशा वा किञ्जल्काः, एतादृशानि मुखपङ्कजानि तैर्भूतिर्यासां,

गन्धो रूपं तथा स्पर्शः कटाक्षभ्रमरोक्तयः ।

ताभिश्चतुष्टयं ज्ञेयं रसं ज्ञास्यति माववः ॥ १ ॥

बलिः पूजासाधनानि स्त्रगादीनि, यद्यपि सर्वैस्त्वमेव नेयं तथापि स्वरितं जग्मुः, त्वरागमनं तासा-मत्यशक्यं, यतः पृथुश्रोण्यश्चलत्कुचाः, अत्युच्चतया कुचयोश्चलनं गमनप्रतिबन्धकं भवति, यत्राशक्यं ताः सम्पादयन्ति तत्र शक्ये कः सन्देह इतिभावः, अत एव माल्यानां बन्धनं शिथिलं, त्वरया यथाकथञ्चिद्-बन्धनात्, तेन मार्गे च्युतिरग्रिमवाक्ये कथयिष्यते ॥ १० ॥ एवं गच्छन्तीनां स्वरूपमुक्त्वा नन्दगृहे प्रविशन्तीनां स्वरूपमाह गोप्य इति, दूरादागत्य यथाकथञ्चिद् यदा ता निरुद्धे समागतास्तदा सर्वशोभानां प्राकट्याद् विरेजुरिति ता वर्णयति, गोप्य इतिपुनर्ग्रहणमग्रपश्चाद्भवेन समागतानां सन्भूयगमनार्थं, नन्दालयं व्रजतीर्विरेजुर्विशेषेण रेजुः, पूर्वं पिहिताभरणा अपि प्रकटाभरणा जाताः, तथा प्रकटवस्त्राः, माल्यानां पुष्पाणां शिखातश्च्युतानां गतिसूचिका वृष्टिरिव मार्गे जाता, बलयानामपि शब्दतो रूपतश्च प्राकट्यं, व्यालोलाः कुण्डले पयोधरौ हाराश्च, तैः शोभा यासां, तद्वता राजसात्प्रापसाः सात्त्विकाश्च लोला जाताः, अनेन तासामुत्सवासक्तिरुक्ता, सुप्तु मृष्टे उन्न्वले मणियुक्ते कुण्डले यासां, निष्कण्ठ्यः कण्ठो यासामस्ति ता निष्कण्ठ्यः, पूर्वोक्ताश्च ता निष्कण्ठ्यश्च, विचित्राण्यम्बराणि यासां, पथि शिखातश्च्युतानां माल्यानां वर्पा यासां ताः, नन्दालयं नन्दगृहं, सवलया बलयसहिताः, व्यालोलकुण्डलयोपरहाराराणां शोभा याभिः ॥ ११ ॥ तत्रागतानां कृत्यमाह ता आशिप इति, ता गोप्य एवमुत्कण्ठतया समागता आशिपः प्रयुञ्जाना जाताः, तासां भगवदावेशात् सत्या एवाशिपो निर्गता इत्याह चिरं पाहीति बालके, आशिपो न परोक्षतया निरूपयन्ति किन्तु प्रत्यक्षतयेति पाहीतिमध्यमपुरुषप्रयोगः, तासां सर्वभावेन पालनमल्लयत्नः

अवाद्यन्त विचित्राणि वादित्राणि महोत्सवे ।

कृष्णे विश्वेश्वरेनन्ते नन्दस्य व्रजमागते ॥ १३ ॥

गोपाः परस्परं हृष्टा दधिक्षीरघृताम्बुभिः ।

आसिञ्चन्तो विलिपन्तो नवनीतैश्च चिसिपुः ॥ १४ ॥

नन्दो महामनास्तेभ्यो वासोलङ्कारगोधनम् ।

सूतपागधवन्दिभ्यो येन्ये विद्योपजीवितः ॥ १५ ॥

तैस्तैः कामैरदीनात्मा यथोचितमपूजयत् ।

विष्णोराराधनार्थाय स्वपुत्रस्योदयाय च ॥ १६ ॥

एवेति ज्ञात्वा बहुकालस्यार्थं प्रार्थना, एतदपि प्रत्येकं वचनं, तासां प्रत्येकं भगवत्स्फुरणात्, एवमाशिषः प्रयुञ्जाना भगवद्भावेनात्यन्तं मत्ता हरिद्राचूर्णतैलजलान्येकीकृत्य परस्परं सिञ्चन्त्योजनं भगवन्तमुज्जगुः, हरिद्राचूर्णयोर्मेलन आरक्तो भवति, तैलेन च सम्पृक्तं न कदापि त्यजति बहुकालमिममर्थं ज्ञापयति, जले योजितं प्रसृतं भवति, ननु कुलस्त्रीणां कथमेवम्भावस्तत्राहाजनमुज्जगुरिति, भगवद्भावस्य ज्ञापकमजनपदं, स हि भगवांस्तत्र ज्ञात इति ताभिर्ज्ञातं, अतो भगवति प्राप्ते सर्वापेक्षामात्रात् तथा सिञ्चन्त्य उच्चैर्नगुः ॥ १२ ॥ एवं विद्यावतां भूमेर्गवां गोपानां गोपीनां चालङ्कारा निरूपिताः, लौकिकवाद्यरुनमुत्सवमाहावाद्यन्तेति, स्वभावतो दशविधानि वाद्यानि विचित्राणि ततोऽप्यनन्तानि महोत्सवे भगवतो जन्मोत्सवे वादका वादयामासुः, महोत्सवे निमित्तमाह कृष्णे विश्वेश्वर इति, कृष्ण इति, सञ्ज्ञा नामरूपानन्तरमेव भवतीति भगवति नियमाभावात् पूर्वसञ्ज्ञानामेव गर्णेणोक्तत्वात् “कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचक” इतिवाक्यात् कृष्णः सदानन्दः, आनन्दे चावश्यं वादित्राणि, किञ्च विश्वेश्वरे विश्वस्थैव नियन्तरि, महति समागतेन्ततो गत्वा वादित्राण्यपि वादनीयानि, बालके बालकान्तरवच्छङ्का नास्तीति सर्वथा महोत्सवः कर्तव्य इत्याहानन्त इति, न विद्यतेन्तो यस्य, अनन्तः कालो वा, अन्यथा स मारयेदिति, तत्रापि नन्दस्याल्पस्य तत्रापि ब्रजैल्गृहे महति समागते महोत्सवः कर्तव्य एव, अन्यथा महानपक्रुयात्, किञ्च “द्रोणो वसुना”मित्यारभ्य “ततो भक्तिर्भवति” “कृष्णो ब्रह्मण आदेश” मित्यन्तैर्वाक्यैः परमभक्तत्वेन नन्दस्य तदा वादित्रवादनमुचिततरम् ॥ १३ ॥ गोपिकानां भगवत्स्मरणेनैव भगवदावेशो जातो गोपाना तु भगवत्सन्निकाने भगवद्धर्मप्राकट्य आवेश इति भगवदाविष्टानां गोपानामुत्सवप्राकट्यमाह गोपा इति, दधिक्षीरघृताम्बुभिर्मिलितैः परस्परमासिञ्चन्तो दध्यादि मुखेषु विलिपन्तो नवनीतैः पिण्डैश्चिसिपुस्त्रन्त्योऽन्यस्योपरि प्रसिञ्चन्तः, अपवा यस्य यत्प्राप्ति केचिद् दग्ना केचिद् क्षीरेण केचिद् घृतेनाम्बुभिश्च, आसिञ्चन्तं तुल्यतया, लिप्यनपाधिक्ये, अति, रसाविष्टे नवनीतैःक्षेपोतिमत्तनया, एवं सर्वेषां महानुत्सव उक्तः ॥ १४ ॥

एवं सर्वैरुत उत्सवे सर्वेभ्यो दानरूपं नन्दस्योत्सवमाह नन्दो महामना इतित्रिभिः, विद्यावतामन्येषां च स्त्रीणां च सर्वाभीष्टदानं, तत्र विद्यावतां प्रथमतो दानमाह महामना इति, विद्यातारतम्येन दानं, तत्रैक एव बहुविधो भवति तथा सति बहुदानं तत्र कर्तव्यं भवति तत्राल्पमत्त्वस्य लोभः स्यात् तत्रितृत्पर्यमाह, तेभ्यः पूर्वोक्तैभ्यः, वासांस्फुरङ्गराणि गावो धनं च गोधनं गोष्ठे वा, अनेन ब्राह्मणेभ्य एव वक्षालङ्कारपूर्वकमेकैश्चाम्ना एकमेकं गोष्ठं दत्तवानिति लक्ष्यते, अन्येषामनुवादाद्यान्येभ्यो यथाधोम्यं दत्तवानिन्याह सूतेति, एतेभ्यो दानं कीर्त्यर्थं, ये चान्ये गायत्रा वैद्या न्योतिर्विद्वश्च, अन्येषु शाकुनिनास्त्रियश्च-तेभ्यः सर्वेभ्य एव वासोलङ्कारगोधनानि दत्तवानितिस्मरन्वः ॥ १५ ॥ अन्येभ्यो दानमाह तैस्तैरिति,

रोहिणी च महाभागा नन्दगोपाभिनन्दिता ।
 व्यचरद् दिव्यवासःस्ररूण्ठाभरणभूषिता ॥ १७ ॥
 तत आरभ्य नन्दस्य व्रजः सर्वसमृद्धिमान् ।
 हरेर्निवासात्मगुणै रमाक्रीडमभून् नृप ॥ १८ ॥
 गोपान् गोकुलरक्षया निरूप्य पथुरा गतः ।
 नन्दः कंसस्य वार्षिक्यं करं दातुं कुरुद्रह ॥ १९ ॥

येषा येषा ये ये कामा अभिश्रुयितास्तैस्तैः कामैर्विष्णुबुद्ध्या तानपूजयत्, अदीनात्मेति, न दीनोलुब्ध आत्मान्त करण यस्य, ननु यद्यदेव प्रार्थयेत् कश्चिद्वैत्यो वा तदा किं कुर्यात् तत्राह यथोचितमिति, उचित-मनतिक्रम्य, देये सम्प्रदाने चोचितत्व, एव सर्वेषा पूजनप्रयोजनमाह विष्णोरा राघनार्थायिति, विष्णु-प्रीत्यर्थ, स्वपुत्रस्याभ्युदयार्थं च, तस्य ज्ञानानुरोधाद् भित्तया कथन, चकाराद् ग्रहादिप्रार्थनार्थम् ॥ १६ ॥ स्त्रीभ्यो दाने रोहिण्यै दत्त भयादप्रकृत भवेदिति भगवदावेशाद् दातुं प्रतिग्रहीतुश्च भयाभाव ज्ञापयितुं रोहिणीचरित्र निरूपयति रोहिणी चेति, भगवद्भागमनन्यतिरेकेणापि वृत्रमद्रोत्स्यैव सा कृताप्येत्याह महाभागेति, यद्यपि देवकीव्यतिरिक्ता अन्था अपि वसुदेवस्त्रियो भाग्यक्यस्तथापीय बाललीलादि द्रष्टव्यतीति महाभागेति वा, चकारात् सर्वा एव स्त्रिय, स्त्रीष्वेव गुप्ततया प्रचार वारयति नन्दगोपाभिनन्दितेति, प्रचारार्थं निर्भयस्थित्यर्थं च, अत एव दिव्यानि वासासि स्रजः कण्ठाभरणानि तेर्भूषिता, त्रिविधानि हि स्त्रीणामलङ्करणानि भवन्ति वस्त्रमयानि सुवर्णमयानि पुष्पमयानि च, तत् त्रय निरुक्त, चरणहस्तयो स्वभावतोपि भवन्ति, कण्ठाभरणानि तु पद्मकहारादीनि वैशेषिकाणि, अस्त्येवा ग्रहण, विशेषेणावरत्, गृहिणीव सर्वकार्यकर्त्री जाता, अनेन रोहिणीसम्भवाद्य कृष्ण इतिज्ञानकृत भयनपि निवारितम् ॥ १७ ॥

एव सर्वे प्रकारे सर्वस्ये व्ययिते नन्दस्य सर्वसमृद्धयभावमाशङ्क्य भगवन्निरासात् तस्य महती समृद्धिर्जातित्याह तत आरभ्येति, यदा पूर्वोक्तदानानि दत्तवान्स्तत प्रभृति विष्णुबुद्ध्या पूजित-त्वात् तस्याप्यानुपङ्गिमैव तत् फल, सर्वा धनपशुज्ञानादिसमृद्धयो न केवल नन्दस्य किन्तु सर्वेषा-मित्याह व्रज इति, न केवल समृद्धिमात्र किन्तु वैकुण्ठवत् कान्तिविशेषोपि जात इत्याह हरेरिति, गोकुले गवा सम्मर्दात् स्थान कुञ्चिदप्येव भवत्यतस्तद्भावार्थमेतद् वक्तव्य, कान्तिश्चाधिदैविकी सर्वोत्तमा, सा लक्ष्मीनिवासादेव भवतीति तदाह रमाक्रीडमभूदिति, रमाया आसमतात् क्रीडा यस्मिंस्तद् रमाक्रीड वैकुण्ठस्थान तदभूत्, हरेर्निवासात्मगुणैरिति, स हि सर्वदुःखहर्ता भक्ताना वैकुण्ठपर्यन्त गमनमप्यसह-मान इहैव वैकुण्ठ समानीतवानित्यर्थ, आनीतेपि वैकुण्ठे यदि भगवान् न तिष्ठेत् तत्रापि त्रिसुवनमुन्दररूपेण तत्राप्यैश्वर्यादिस्वयंभूगुणप्राप्तयेन तदा वैकुण्ठेपि शोभा न स्यात् तदाह पदत्रयेण निवासात्मगुणैरिति, निवासः स्थान गृह स्थितिर्वा, आत्मा देह परमानन्दरूप, गुणा ऐश्वर्यादय, तै कृत्वा रमाया क्रीडन, स्थितौ स्थिति परमानन्दविग्रहेण रमण गुणरासमन्ताद् रमणमिति, नृपेतिस्त्वोपवन यत्रैव राना तिष्ठति सैव राजधानी भवतीतिज्ञानेन सम्प्रत्यर्थम् ॥ १८ ॥

एवमुत्सव निरूप्य तस्य स्थानस्य वैकुण्ठत्व चाकृत्रिमोत्सवार्थं निरूप्योत्सवसिद्धिपर्यन्तमत्यावश्य-मपि न कृतवानिति ज्ञापयितुं जात उत्सवेन्तरासक्तिज्ञापनार्थं भगवदर्थमुत्तमवस्तुनामानयनार्थं च पथुरा प्रति गतवानित्याह गोपानिति, अथवा देवकीवसुदेवयोरपि सेहातिशयाद् गोकुले भगवन्नयन कोपि जानाति न

वसुदेव उपश्रुत्य भ्रातरं नन्दमागतम् ।
 ज्ञात्वा दत्तकरं राज्ञे ययौ तद्वमोचनम् ॥ २० ॥
 तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय देहः प्राणमिवागतम् ।
 प्रीतः मियतमं दोर्भ्यां सस्वजे प्रेमविह्वलः ॥ २१ ॥
 पूजितः सुखमासीनः पृष्ठानामपयमादृतः ।
 प्रसक्तधीः स्वात्मजयोरिदमाह विशाम्पते ॥ २२ ॥

वेतिसंशये मनसि खेदो भवतीति श्रीनन्दसंवादेन तन्निराकरणपूर्वकं तयोरप्युत्सवः सम्पत्स्यत इत्युत्सवानन्तरम-
 ष्यवधानेनैव ब्रजेन्द्रस्य मधुरागमनमुच्यते, एवं सत्युत्सवलक्षणोऽध्यायार्थोऽप्यान्तः सङ्गच्छत इति तमाह गोपा-
 निति, एतेन वसुदेवकृतस्थितिनिषेधानन्तरं ब्रजेन्द्रस्य पुनर्मधुरायामनागमनाद् ब्रज एव कंसनैरपेक्ष्येण यथासुखं
 स्थित्या भगवद्देश्वर्यमपि निरूपितं भविष्यति, पूर्वं रक्षायामनादरः स्थितः, इदानीमादरेण गोकुलरक्षार्थं
 गोपानन्तरङ्गानादिश्य स्वयं मथुरां गतः, करो हि सर्वाभिः प्रजाभिर्दीयते, इदानीमपि तस्मिन् देशे श्राव-
 ण्यनन्तरमेव करप्रवृत्तिः, वर्षपर्यन्तं यद् देयं तदेकदा दीयते महद्भिः, नन्दस्तु महान् भवतीति तन्नामग्रहणं,
 कुरुद्वहेतिसम्बोधनं राजधर्मज्ञापनार्थं, यद्यप्यासक्तिज्ञापनार्थं पश्चात् करदानं निरूपितं तथापीश्वरे भगवति
 विद्यमानेन्येभ्यः करदानमनुचितमिति ततःप्रभृति तन्निरूप्यर्थम् ॥ १९ ॥

वसुदेवपुत्रो भविष्यतीतिशङ्कानिरूप्यर्थमुत्सवाधिक्यस्य ज्ञातत्वात् कंसकृतोपद्रवाभावार्थं कंसमन्त्र-
 णस्य श्रुतत्वाद् विशेषरक्षार्थं च शीघ्रं नन्दं ततः प्रेषयितुं वसुदेवसमागमनवार्तां निरूप्यते, चतुर्णां मध्य
 एरुन्याप्यभावे नोत्सवः सिध्येदिति, तत्र प्रथमं वसुदेवसमागमनमाह वसुदेव इति, मायाकृतस्य ज्ञापनं
 भगवत्कार्यमिति भगवच्चरितता, वसुदेवस्य नन्दस्य च धर्मभ्रातृत्वं, यस्मिन् कल्पे वस्वादिदेवा ब्रह्मण एव
 जाताः कश्यपोपि भवति ब्रह्मण एव तदा भ्रातृत्वं सिद्धमेव, ततः पूर्वजन्मनि तथैवेति जन्मान्तरेपि धर्म-
 भ्रातृत्वं, तदाह भ्रातरमिति, आगमनात्पूर्वं चेच्छृणुयान्निवारयेदेव, करदानात् पूर्वमपि चेज्जानीयात् तदा न
 दापयेत्, दानपर्यन्तं च राजकीयास्तद्वमोचने समायान्ति, तेषामज्ञानार्थं ज्ञारवा दत्तकरं राज्ञ इति चोक्तं,
 अवमोचनमुत्तरणस्यानं, शकटादिकमवमुच्य यत्र स्वीयते ॥ २० ॥

भ्रातृत्वज्ञापनार्थं नन्दस्य सन्मानमाह तं दृष्ट्वा, सहसोत्थानमत्यादरज्ञापकं, लोकप्रवहारादपि
 भवतीति तद्व्याप्यर्थमाह देहः प्राणमिवागतमिति, मूर्च्छितो देहः प्राणे समागते शीघ्रमुत्तिष्ठति तेनोविदोषं
 च प्राप्नोति यथायःपिण्डोऽग्निसम्बन्धे तथा सर्वदेवतामये वसुदेवे निकटे समागते तेनो ज्ञानं सर्वं च सद्गुणा
 वसुदेवनिष्ठा अत्र समागता वसुदेवाधिदैविकं रूपं च, तदाह प्राणे समागते देह इवेति, इदं तु भगवच्चरित्रमेव,
 अत एवात्यन्तं प्रीतः, आगमनेन सर्वस्वप्राप्त्या चात्यन्तं प्रीतः, मियतमस्तु व्यवहारं क्षिण्वो भवति,
 परमार्थंश्च मायां दूरीकृत्य भगवन्तं दत्तवानिति, नखेनादृशादधिः प्रियो भवति, इदानीं च सर्वस्वं दत्तवान्,
 क्षेमालिङ्गनमाह दोर्भ्यां सस्वजे इति, अन्यन् तु कृत्यमालिङ्गनत्यागं च न कृतवानित्यत्र हेतुमाह प्रेमविह्वल
 इति, प्रेम्णोद्भवेन विवशो जातः, एतादृशोपि पुनः स्थानस्थिनोऽग्रिमकार्यं कृतमितिभगवच्चरित्रम् ॥ २१ ॥

लौकिकमाह पूजित इति, अन्यथा देवगुणमुच्यमानमस्मिन् न स्थिरीभवेत्, आदौ पूजितस्तनः
 सद्गोनाभावेन सुखमुपविष्टः स्वयमन्यनापयमारोग्यं पृष्ट्वा “वैश्यं पृच्छेदनामय”मितिवाक्यादादतो
 नन्देन परमादरेण गृहीतः, देवगुणकथनार्थं हेतुमाह प्रसक्तधीः. स्वात्मजयोरिति. एरुः पुत्रो नन्देनापि

चसुदेव उवाच ।

दिष्ट्या भ्रातः प्रवयस इदानीमपजस्य ते ।

प्रजाशाया निवृत्तस्य प्रजा यत् समपद्यत ॥ २३ ॥

दिष्ट्या संसारचक्रेस्मिन् वर्तमानः पुनर्भवः ।

उपलब्धो भवानद्य दुर्लभं प्रियदर्शनम् ॥ २४ ॥

नैकत्र प्रियसंवासः सुहृदां चित्रकर्मणाम् ।

ओघेन व्युह्यमानानां पुरानां स्रोतसो यथा ॥ २५ ॥

ज्ञायते परस्तु न ज्ञायत इति साक्षाद्भयोः कुरालं प्रष्टुमशक्यमतः साधारणं प्रष्टव्यमिति तस्य प्रकृतानुप-
योगित्वमाशङ्क्य हेत्वर्थमाह प्रकरणे सक्ता धीर्यस्येति, इदं कस्यमाणं, साधारणं रूपमाह विशां पत इति,
देशानां राजेति तन्मोघनं गूढवचनज्ञानार्थम् ॥ २२ ॥

आदौ तं पुत्रवत्त्वेन प्रोत्साहयति दिष्ट्येति, हे भ्रातः प्रवयसो वृद्धस्य ते प्रजाशायां निवृत्तायां
प्रजाशायाः स्वयमपि निवृत्तस्य प्रजा समपद्यतेति यद् दिष्ट्या परमभागेन, इदानीमप्यपजस्येति, यद्यपि
स्पष्टतया निरूपितः प्रजाभावस्तथाप्यन्वये भ्रमो भगवत्कृतो निरूपितः, अपजस्येति, कृत्रिमप्रजापि न
सम्पादितेति ज्ञापितं, वृद्धत्वात् स्वरूपायोग्यता निरूपिता, आशाया निवृत्तत्वात् प्रयत्नो निवारितः, इच्छाया
अपि निवृत्तत्वात् पुरोहितादिद्वारापि प्रयत्नो निवारितः, प्रजाशब्दोपत्यमात्रवाची, अतो नानृतं, समपद्यते-
त्यक्तमादागमनं, मायायामपि रेतोजनितत्वाभावाय वृद्धत्वादिकीर्तनं, तं प्रति भगवत्यपि तथात्वज्ञापनायोमयं
भगवदिच्छयातो दिष्ट्येत्युक्तं, अनेन सामान्यतस्तस्य स्वरूपमप्युक्तं, अन्यथा भ्रातृवच्चने दोषः स्यात् ॥ २३ ॥

आगमने जातं दर्शनं चाभिनन्दति दिष्ट्येति, अस्मिन् संसारचक्रे वर्तमानः पुनर्भवः पुनरुत्पन्नो
मयोपलब्ध इति यदेतदपि दिष्ट्या, संसारो हि चक्रभ्रमात्मकः, भ्रमणे पतितोत एवाधो गच्छेत्, दूरे
स्थितस्तु परिभ्रमेत्, चक्रे वर्तमानस्तु पुनर्न दृश्यत एव, चक्र एव वर्तमाने उभयोरन्यतरस्य वा मज्जन-
सम्भवात्, मग्नश्चेत् पुनरुत्पद्यते तस्य पुनर्भव एव, तथा सर्वमारक्तस्य कालस्य संकसरत्वात्कस्य वशं गताः पुन-
र्वत्सरान्ते चेत् तिष्ठन्ति तदा पुनर्भूता एव, संकसरः प्रजापतिर्जातो जनकत्वात्, अन्यथा कालो भवेत्, तत्रापि
पुत्रादिसौख्यं चेत् प्राप्नुयात् तदा पुनरुत्पन्नः पुत्ररूपेणालौकिकः स्यात्, एतद् भाग्यव्यतिरेकेण न भवतीति
दिष्ट्या, अतः संसारचक्रे स्थितिरपि दिष्ट्या, पुनर्भवोपि दिष्ट्या, मयोपलब्धोपि दिष्ट्या, मृत्यु-
रस्मिन्निष्ठे सदा वर्तते इति, भवानिति स्नेहः, अत्रैत्यलम्बलाभः, एतस्य केवलमदृष्टसाध्यत्वे हेतुमाहुर्दुर्लभं
प्रियदर्शनमिति, संसारं सर्वप्रियं दुःखदत्त्वात्, तत्र प्रियदर्शनं दुर्लभमेव, प्रियस्य प्रीतिजनकस्य ॥ २४ ॥

एवं खेदेनैव स्यातव्यमिति शङ्कां परिहरन्नागमनदोषं च परिहरन् दर्शनस्य दुर्लभत्वमुपपादयति नैऋतेति,
प्रिययोरेकत्र संवासो न सम्भवति, तत्रापि सुहृदां बन्धूनां मध्ये प्रिययोः, तत्र हेतुश्चित्रकर्मणा-
मिति, यद्येकं कर्म भवेदेकरोत्पन्ना भवेयुः प्रपायामेकदा सह समागता इव, तत्राप्यनियमः, तदेव मिलि-
तानां चित्रं कर्म येषां, कर्माधीनाः कर्मणैवोत्क्रान्तिगत्यागनिवन्तो भवन्ति, न केवलं कर्माधीना
एव, तत्रापि कालो महान् बाधक इति दृष्टान्तेन कालस्य बाधकत्वमाहौघेनेति, प्रवाहेण यथा विशेषत
उह्यमानाः क्षणं मिलिताः पुनर्विपुक्ता भवन्ति, तत्रापि पुत्रा नौकारूपाः, तत्रोभयोः प्रवर्तकत्वं जन्मस्य
कर्णधारस्य च, प्रवाहस्य सहनत्वल्यापनाय स्रोतस इत्युक्तं, अनेन पुरानां गमनागमनमध्ये सद्गतिः

कश्चित् पशव्यं विरुजं भूर्यम्बुतृणवीरुधम् ।
 बृहद्वनं तदधुना यत्रास्ते त्वं सुहृद्वृतः ॥ २६ ॥
 भ्रातर्मम सुतः कश्चिन्मात्रा सह भवद्भजे ।
 तातं भवन्तं मन्वानो भवद्भ्यामुपलालितः ॥ २७ ॥
 पुंसस्त्रिवर्गोभिहितः सुहृदो ह्यनुभाषितः ।
 न तेषु क्रिश्यमानेषु त्रिवर्गोर्याय कल्पते ॥ २८ ॥
 अहो ते देवकीपुत्राः कंसेन वह्नो हताः ।
 एकावशिष्टावरजा कन्या सापि दिवं गता ॥ २९ ॥

क्षणमात्रमेव भवतीति निरूपितं पारेगतस्यापि दर्शनाभावश्च ॥ २९ ॥ एवं दर्शनं नन्दं चाभिनन्द्य
 देवगुह्यप्रकारेणाह कश्चिदिति, कश्चित् सम्भावनाप्रश्ने, बृहद्वनं पशव्यं कश्चित् ? पशूनां हितं पशव्यं, यत्र
 पशवो रमन्ते परस्परया पशुत्पान आधिदैविकपशुसद्भावे वा पशूनां रमणं, तत्रापि विरुजं, कश्चिद् देशविशेषे
 पशूनां रोगा भवन्ति यत्रैवाकाले पशुनाशः, सर्वथा रोगाभावस्तु भगवत्सामिध्यादिति सामान्याभावेन
 भगवत्त्वं ज्ञापितं, पशूनां भस्वादिसम्पत्तिं च पृच्छति, भूरीण्यम्यूनि तृणादीनि वीरुधो स्त्राश्च यस्मिन्,
 जलानां बहुत्वं सरसताख्यापकं, तेन दुग्धसम्पत्तिरपि निरूपिता, तृणानां बहुत्वं पशूनामभिवृद्धिहेतुः,
 वीरुधामाधिभ्यं घृताधिभ्यजनकं सौगन्ध्यजनकं च, सम्भावनायां हेतुमाह बृहद्वनमिति, अर्थतः शब्दतश्च
 बृहद्वनं, शब्दतो धर्महेतुश्चोक्तः, तदिति प्रसिद्धं, अधुना यत्रास्ते इति, सर्वदास्थितिस्यानं तु प्रष्टव्यं
 न स्यात्, कदाचित् तस्य स्थितिर्गोष्ठेष्वपि भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह सुहृद्वृत इति, बन्धुभिः कुटुम्बेनापि
 सहितो यत्र वर्तते इत्यर्थः ॥ २६ ॥ एवं देशकुराडतां पृष्ट्वा बालकयोः कुरालं पृच्छति भ्रातरिति,
 अन्यत्र भार्यापुत्रयोः स्थापनमनुचितमिति भ्रातरित्युक्तं, मम सुत इति स्वातुभवः, मात्रा सह भवद्भजे
 कुराली कश्चित् ? रक्षामात्रमेव तत्र कर्तव्यं, बालकशुभ्रूपा त्वन्यत एव सिद्धा, भार्याभ्यं वा, तातं भवन्तं
 मन्वान इतिदीनत्वं, पालनादिकं लौकिकं न प्रष्टव्यमेव यतो भवद्भ्यां नन्दयशोदाभ्यामुपलालितः, पालन-
 प्रीणनानन्तरमुपलालनमतस्ते च निरूपिते, भगवांस्तु न प्रष्टव्य एव, प्रकारान्तरेण तु पृष्ट एव ॥ २७ ॥
 नन्विदानीं तत्रापि सर्वां सप्तद्विरस्त्यनः कथं दैन्यं भापस इत्याशङ्क्याह पुंस इति, पुंसस्त्रिवर्गो
 धर्मार्थकामारुह्यः शास्त्रेभिहितः कर्तव्यत्वेन समीचीनत्वेन च परं सुहृदः सम्बन्धी चेत्, एकाकिना
 तु मोक्षः किन्त् सम्पादनीयो न धर्मादिभ्यं, हि युक्तध्यायमर्थः, एकाकिनस्त्रिवर्गविध्यभावात्
 प्रयोजनाभावाच्च, सुहृत्पदेन चेतनविषयमात्रत्वमुक्तं, तेन यत्र कापि त्रिवर्गकले सुहृदो भवन्त्येव, किञ्च न
 सुहृत्सम्बन्धमात्रेण त्रिवर्गस्योपयोगः किन्तु सुहृदैवानुभाषितः प्रष्टः सह संवर्धित इत्यर्थः, ततः किमत
 आह न तेष्विति, तेषु क्रिश्यमानेषु सुहृत्सु सन्तु त्रिवर्गः पुरुषार्थाय न कल्पते पुरुषार्थरूपो न भवति,
 तेषां तत्र मुख्यत्वान्, यथात्मनः कंसस्य पुत्रमारकत्वान्नाकारणं देवकीपुत्रत्वं सम्भाव्येतेति, अतो
 दीनत्वमुचिनमेव ॥ २८ ॥ द्रव्यादिदानं तु भेदजनकं, एतत् पृष्टमवचनेनैवाह्नोक्त्य वसुदेवस्य
 सम्भावनामाह नन्दः अहो इति, लोकरीत्या तस्य दुःखे निरुक्ते दुःखाभावो भवति, परमार्थ-
 ज्ञाने च वसुदेवस्य सुखं भवति, घृतान्तकथनेन स्वस्थैतदन्वेषणं सर्वेदेति ज्ञापितं, यद्यपि वसुदेवस्य

नूनं ह्यदृष्टनिष्ठोयमदृष्टपरमो जनः ।

अदृष्टमात्मनस्तत्त्वं यो वेद न स मुद्यति ॥ ३० ॥

वसुदेव उवाच ।

करो वै वार्षिको दत्तो राज्ञे दृष्टा वयं च वः ।

नेह स्थेयं बहुतिथं सन्त्युत्पाताश्च गोकुले ॥ ३१ ॥

इति नन्दादयो गोपा प्रोक्तास्ते शौरिणा ययुः ।

अनोभिरनहुद्युक्तैस्तपनुज्ञाप्य गोकुलम् ॥ ३२ ॥

बहुः स्त्रियस्तासां पुत्राश्च कुशलिनोपि देवकीपुत्राः कंसेन बहव एव पृहताः, सर्वैरेव भगवद्गुणैः सह तस्य द्रोहः सिद्धः, अत एव अहो इत्याश्चर्यं, एको हि मारणीयः, एका त्ववशिष्टावरजा, सर्वान्ते जाता, एतद् भगवच्चरित्रं, अन्यथान्यवचनानां निरूपणमत्र नोपयुज्येत, सापि चेदपत्यादिकमुत्पाद्य विवाहानन्तरं गच्छेत् तथापि देवक्याः कृते वंशस्तिष्ठेत् तद्व्यावृत्तपर्यमाह कन्येति, सापि सिद्धापि देवतारूपापि पुत्राभावत्वेदनिवर्तिकापि दिवं गता स्वयमेवोद्धीय सशरीरं गता, अनेन न केवलं कंसस्यैव दोषो भाग्यमेव तादृशमिति ज्ञापितं, अन्यथा पश्चात् सा समागच्छेत् ॥ २९ ॥ कंसकृतं तु भयं तस्या नास्तीति तस्मादेतादृशोर्धेदृष्टमेव प्रयोजकमित्याह नूनमिति, सर्वस्यापि पुरुषस्यादृष्टे निष्ठा, अयं तु कर्मप्रधानः, यत् किञ्चित् करोतु पर्यवसानमदृष्टाधीनमित्यर्थः, प्रारम्भोऽप्यदृष्टाधीन एवेत्याहादृष्टपरम इति, अदृष्टमेव परमं नियामकं प्रवर्तकं यस्य, अदृष्टादेव प्रवर्तते, अदृष्टानुसारेणैव फलं च प्राप्नोतीत्युक्तं, अत्र हेतुर्गन इति, यस्तु जायते स कर्मवशादेव, कर्मत्रादिनां तथैव सिद्धान्तः, अतः कर्माधीनं सर्वं ज्ञात्वा यस्मिन्निति तस्य शोको न भवतीत्याहादृष्टमिति, आत्मनस्तत्त्वं ययार्परूपं प्रवर्तकनिवर्तकं यया ब्रह्मवादिनां ब्रह्म यया भगवांस्तया कर्मात्मतत्त्वमिति यो मन्यते स न मुद्यति, पक्षान्तरेऽप्यालम्भोपि कश्चित् स्यात्, कर्मपक्षे स्वकृतत्वात् कोऽप्युपालम्भो न प्रार्थनीयः, पक्षान्तरे तु प्रकारान्तरेण मोहः स्यात्, एवं शोकापनोदनार्थं कर्मतत्त्वमुपदिष्टम् ॥ ३० ॥

एवं सम्भाषणेन क्रियत्कालं स्थित्वा ततो नन्दं प्रेषयितुं वसुदेवस्तस्य भयमुत्पादयति कर इति, तत्कृतमनूयते कृतकार्यत्वज्ञापनाय, वार्षिकः करो राज्ञे दत्तो वयं च सृहदो दृष्टा अतः कौतुकर्थं नेह बहुतिथं स्थेयं, तत्र हेतुर्गोकुले चकारादन्यत्राप्युत्पाताः सन्ति, तथामन्त्रणस्य श्रुतत्वात् ॥ ३१ ॥ एतावच्छूत्रगमाश्रेणैव नन्दादयस्ततः शीघ्रं निर्गता इत्याहेतीति, निर्गमने प्रधानगुणमात्रस्य विस्तृत्ववान् नन्दादय इति, निर्गमने सर्व एवोक्ताः, इत्येवं शौरिणोक्ताः, न त्वधिकं काचित् सम्भाषणा जाता, स्वयस्तेषां गमनेपि सामर्थ्यं न जातमिति साधनानां पुरस्कारमाहानोभिरिति, अनहुद्युक्तैर्षोऽनितकरीर्षैः, तपनुज्ञाप्य तमपि ततः स्पृहं प्रेषयित्वा लोके यथा ज्येहोभिष्यक्तो न भवति तथा कृत्वा गोकुलं ययुः, मध्ये फंसाद्युपद्रवमप्राप्य सुरेण गोकुलं प्रविष्टा इत्यर्थः ।

गोकुलैस्तपनीदानं गोपगोपीगवां हितम् ।

ज्ञानतः कर्मतश्चैव ताममानां नमाम्यहम् ॥ १ ॥ ३२ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवतसुबोधिण्यां श्रीमद्भागवतदीर्घाद्विचितायां दशमस्कन्धपरिवारणे द्वितीये तामसप्तदशनेमान्तरप्रमाणमन्त्रण ऐश्वर्यनिरूपणप्रथमोऽध्यायस्य षष्ठ्यादितः पद्यमन्त्रावरण विरगणम् ॥

॥ द्वितीयः स्कन्धादितः षष्ठोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

नन्दः पथि वचः शौरैर्न मृषेति विचिन्तयन् ।

हरिं जगाम शरणमुत्पातागमशङ्कितः ॥ १ ॥

कंसेन प्रेषिता घोरा पूतना बालघातिनी ।

शिशुश्चचार निघ्नन्ती पुरग्रामव्रजादिषु ॥ २ ॥

चरित्रमद्भुतं शाले लोकेपि भगवत्कृतम् ।

पूतनासुपथःपानं षष्ठे रक्षा निरूप्यते ॥ १ ॥

एकं कार्यं भगवतो बह्वर्थानां तु साधकम् ।

अतो दुष्टबधो रक्षा बालकानां ततः कृता ॥ २ ॥

वीर्यं भगवतो वर्ण्यं मायया भगवत्कृतम् ।

तु खं तस्मात् तु मुक्तिर्हि निरोधोक्तेर्न दृषणम् ॥ ३ ॥

भयं निरन्त्यं वीर्येण द्विविधं बाह्यमान्तरम् ।

आन्तरं शब्दजं बाह्यं पूतनाजनितं तथा ॥ ४ ॥

प्रथमं धात्र्यादुत्पन्नमन्तर्भयं भगवत्स्मरणेन नादयत इत्याह नन्द इति, श्रवणमात्रेणैव भयान्निर्गता मध्ये गन्तुमप्यशक्ता वाक्यं विचारितान्तः किमस्माकं भयं कंसकृतं भविष्यतीति ततो निर्गमनार्थमुक्तमाहोस्विद् यथाश्रुतमेव गोकुले भयमन्तीति तद्वाक्यं विचार्यान्यार्थमपि बाधितार्थं वदन्ननृतीभवतीति निश्चित्य निर्णय-माह शौरैर्वचो मृषा न भवतीतीमर्थं विशेषेण चिन्तयन् पथि कार्यान्तराभावात्निश्चिन्ततया तमेवार्थं विचारयन् हृदयेनापि संवादं प्राप्य भयनिवृत्त्यर्थं हरिं शरणं जगाम, 'सन्ती'तिवचनं न विचारितं, अन्यथा जीवनमेव न स्यात्, किन्तु शङ्कामात्रं जातं, तदप्युत्पातागमनस्य, कदाचिदुत्पात आगच्छेदिति न त्वागत इति नापि निश्चयस्तदाहोत्पातागमशङ्कित इति, उत्पातागमार्थं शङ्कां प्राप्तः, एवसन्देहकरणं भगवच्चरित्रं वस्तुतस्तु यदा वसुदेव आह तदैव पूतना गोकुले समागता ॥ १ ॥

एवमान्तरं भयं निरन्त्यं बाह्यं भगवान् निरर्तयतीति प्रथमतो भयप्राप्तिमाह कंसेनेति सार्धैरष्टभिः, प्रथमतः सामान्यतस्तस्याः सर्वोपद्रवकर्तृत्वमाह यतो मारणीयेति, कंसेन प्रेषिता शिशुन् निघ्नन्ती चचारैति-सम्बन्धः, ईश्वरप्रेषितायाः कार्यमावश्यकं, स्त्रिया बालेषु स्नेहो भवतीति कथं प्रेपगमितितेत् तत्राह घोरेति, जन्मादिमष्कारेण संसृजान् वैदिककर्मणा सम्बद्धान्तत्तदधिष्ठातृदेवतादिरक्षितान् कथं मारयतीत्यत आह पूतनेति, पूतनापि नयतीति पूतना, पुरुषानप्युत नयतीति वा, अतोतिरलिष्ठा, सर्पानि मारयितुं शक्ता, ननु कं देवादीनां रक्षकत्वं तत्राह बालघातिनीति, यथा देवानां रक्षणमाभ्यर्थं तथा तस्या बालघातकत्वं, भगवता तथैव निर्यादिता, अत एव शिशुश्चरित्रं पूतनां निघ्नन्ती चचार, यदि भयमेव तदाल्पेनापि निरृता भवेत्, किन्तु बालकानां प्राणान् पीत्वा पीत्वा गच्छति, त्रिगुणेभ्यपि स्थानेषु तस्या अप्रतिघात इति पुरेषु सात्विकेषु मामेषु राजमेषु व्रजेषु तामसेषु च विद्यमानान् शिशून् मारयन्ती तदेकप्रयोजना चचार, आदि-

न यत्र श्रवणादीनि रक्षोघ्नानि स्वकर्मसु ।

कुर्वन्ति साच्चतां भर्तुर्यातुधान्यश्च तत्र हि ॥ ३ ॥

सा स्वेचर्यैऋदोपेत्य पूतना नन्दगोकुलम् ।

योपित्वा माययात्मानं प्राविशत् कामचारिणी ॥ ४ ॥

तां केशवन्धव्यतिपक्तमल्लिकां बृहन्नितम्बस्तनकृच्छ्रमध्यमाम् ।

सुवाससं कम्पितकर्णभूपणत्विपोल्लसत्कुन्तलमण्डिताननाम् ॥ ५ ॥

शब्देन खेटवर्षटवादीष्वपि ॥ २ ॥ नन्वेवं सति पूर्वमपि कोपि बालकस्तदापि न जीवेदत् आह न यत्रेति, यत्र साच्चतां भर्तुर्भगवतो देवादिव्योपकृत्य श्रवणादीनि नवविधानि पङ्क्तिधानि वा तत्रापि रक्षोघ्नानि वा यैरुणै राक्षसा एव हन्त्यन्ते यथा रघुनाथचरित्राणि ताटकादिमारणरूपाणि, स्वकर्मसु रक्षकर्मसु स्वधर्मेषु वा 'स्वशब्देनाधर्मशाखाः सर्वा एव निवारिताः, तत्र तु भवन्त्येव यातुधान्यः, तदीया वा ते, "यस्य स्मृत्या चे"तिवाच्यात् स्वधर्मा भगवच्छ्रवणाद्यभावे पूर्णा एव न भवन्ति, रक्षसि सर्वत्र देशादिषु तिष्ठन्ति, अत एवा"पहता असुरा" इत्यादिमन्त्राः, अत एव रक्षसां पूर्वं तत्र सम्बन्धात् तत्सम्बन्धेन यातुधान्यः समा-यान्ति, यातुधानसम्बन्धी यत्रत्रुचिदिति सर्वत्र तत्तत्सामिनिराकरणसमर्थाः, युक्तश्चायमर्थः, भर्तृषु विद्यमानेषु स्त्रीणां गतिस्वाधिता भवतीति, रक्षोमारकैरेव रक्षोनिवृत्तिर्यथा वायुवशाद् दीपे गच्छति तैलेन न प्रतीकारस्तथा रक्षोघ्नव्यतिरिक्तैर्न प्रतीकारः, मन्त्राणां तु स्वाध्यायपोषितानामेवापहतपाप्मत्वाद् "अग्निं वै जात"-मित्युपाख्यानपहतपाप्मत्वं तस्यैव निरूपितं, मर्यादायामाधिदैविकाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिपूत्रसुतं बलीयः सापेक्षमामर्ष्याश्च तदधिष्ठातृदेवताप्रेरणेन परस्मिन् फलजननसामर्ष्यात्, भगवांस्तु सर्वगतः, भक्तिमार्गश्च स्वप्राकृत्यर्थं विशेषेण हेतुः कृत, अतः साच्चतामेव भर्तुः श्रवणादीनि रक्षोघ्नानि भवन्ति, आगन्तुकैरगन्तुकानामेव निवारकत्वं न तु सहजानां, एवं प्रत्यक्षुर्बलमात्रे वाच्यप्राथक्यं भाव उचितः, अनेनाग्रे श्रोतुः शब्दापि निवारिता, वर्णाश्रमधर्मरत्वेन स्वमात्रसम्बन्धिषु न तु भगवदर्थेषु कर्मसु यत्र भगवत्प्रामाण्येनैव रक्षोनिवृत्तिस्तत्र साक्षाद्भगवति विद्यमाने का चिन्तति, एतदर्थमेव स्वपदम् ॥ ३ ॥ एवं तस्या. सर्वोपद्रवकर्तृत्वेन सूक्ष्मचित्तमुपपाद्य गोतुङ्गेपि तस्याः समागमनमाह सा रोचरीति, एकदेति यस्मिन् काले देवादीनां न सम्पन्न, आश्लेषानशये विपत्तिकालां मृत्युयोगे भूमिष्ठे भगवति, भूमि. सर्व-देवराक्षिणेति कथं तस्या आगमनमित्यादाश्चाह रोचरीति, तद्वर्षरत्वेन प्रतिपादितं वैकुण्ठादेरागमनस्य मर्यादानाशङ्क्यबोधनार्थं, नन्दस्य गोतुङ्गमिति, नन्दे विद्यमाने गोषु वागन्तु न शक्नुयान्, उभयोरपि तत्राभावात् समागमेति, आश्लेषे निरन्ते मनागत्य यत्र स्थिता माया प्रवेष्टां कृतवती तत्र स्थित्वा ततोप्रे गमना-साधर्म्यां स्वस्येष्टदेवां मायारूपं भगवान् ध्यायन्ती तदा भगवान् मायारूपमां श्रीरत्नां यनोडादित्तुत्यां कृतवान् "मायेत्यसुरा"इतिश्रुते "तद्देवान् मृत्वावती"ति च, तदाहोपेत्यान्मानं मायया योपित्वेति, ध्यानं योषिन्कृत्यर्थं, तत्रप्राविशत्, ननु तथाप्यजानासी कथं प्रोक्ष प्राप्तवतीति तथाह कामचारिणीति, काम येषु चरतीति तथा, प्रवेष्टे तच्छीर्यं कृतवतीति पुण्या न निवारयित्यन्तीनिनिश्चयः, यत्रयत्र काम-प्रोक्षान्तरत्र प्रवेष्टुं शक्तीति, अतो यथा मृत्निनि काम उद्विक्तं वा प्राणिनास्त्वन्धमेव तस्यावशीयुत्तम् ॥ ४ ॥ सर्वान्गोहोतार्यां भगवत्कृतं तस्या मत्तं वर्णयति तां केतोनिशाम्यां स्वस्येष्टेष्टाभिर्देव, मायाकृतमेव रूपमिति शिरस्यान्तर्याम्यादिभिर्देव तस्या मोदक्यनुष्णते, केतुयन्ते व्यतिपक्ता मल्लिका कस्यां, दगर

वल्गुस्मितपाङ्गविसर्गवीक्षितैर्मनो हरन्तीं वनितां व्रजौकसाम् ।
 अमंसताम्भोजकरेण रूपिणीं गोप्यः श्रियं द्रष्टुमिवागतां पतिम् ॥ ६ ॥
 बालग्रहस्तत्र विचिन्वती शिशून् यदृच्छया नन्दग्रहे सदन्तकम् ।
 बालं प्रतिच्छन्ननिजोस्तेजसं ददर्श तल्पेग्रिमिवाहितं भसि ॥ ७ ॥

दर्शनेन गन्धेन च व्यामोह उक्तः, वन्धे मल्लिकास्तु न पतन्ति, मल्लिका तत्कालपुष्पोपलक्षिका, सौन्दर्यं गन्धश्च तत्रैव प्रतिष्ठितौ, स्थूलनितम्बस्तनैरल्पमध्येन च सर्वबन्धसहितसम्मोगयोग्यता निरूपिता, वन्नं चोत्तमं रस-
 जनकं, कम्पिते ये कर्णभूषणे कुण्डले तयोस्त्विपोलसन्ति यानि कुन्तन्निनि तैर्मण्डितमाननमिति, मुखे सौन्दर्यं
 मोहार्थं निरूपितं, कर्णभूषणमुपरिभागस्थं वा, तेन कुण्डलयोरपि कान्तिः, भूषणस्य सर्वोत्तमत्वं निरूपयति
 ॥ ५ ॥ तस्याश्चेष्टामाह वल्गुस्मितेति, सहजस्मिताभावाय वल्गुस्मितमित्युक्तं, तत्सहितं यद्वाङ्गनिरीक्षणं
 कटाक्षदर्शनं तदप्यनेकविधमलसवल्लितादिरूपं तद्राह बहुवचनेन, अपाङ्गानां विशेषेण सर्गां यत्र वीक्षितेषु,
 अतो व्रजौकसां मनो हरन्तीं, व्रजस्थिता विवेकरहिता भवन्ति, अनेनैव गोपैर्निवारणं प्रतिपिद्धं, मन इत्येक-
 वचनं सर्वव्यामेकरूपवचोबोधनाय, अत एव गोपैः सा सम्यग् दृष्टापि न गोपीभिरेव परं दृष्टा, तास्तु पूर्णज्ञान-
 वत्योपि भगवत्कृतं तद्रूपं मत्वा भगवच्चरित्रत्वाद् धातकत्वमबुद्ध्वा स्वभोगार्थं लक्ष्मीमेवाकारितवानिति ज्ञात-
 वत्यः, न हि लक्ष्म्यां दासीनां वैमनस्यं सम्भवति, तदाह गोप्यो द्रष्टुमागतां तां श्रियमेवामंसत, तथैव
 च भगवान् रूपं सम्पादितवानिति, लक्ष्म्या असाधारणं चिह्नमाहाम्भोजकरेणोपलक्षितेति, लीलाकमलयुक्तेन
 करेण, अनेन रिक्तहस्ततापि निवारिता, रूपिणीमिति स्वमिन्नावेशातिरिक्तरूपां, तत्रापि पतिं द्रष्टुकामा
 न केनापि निवार्या, अतो गोप्यः पुरस्कारमेव कृतवत्य इति न तासां बाधकत्वम् ॥ ६ ॥
 सा गोकुलेपि बालकान्वेषणार्थमेव प्रवृत्ता न तु साक्षाद्भगवन्निकटे स्वतो गतेत्याह बालग्रह इति,
 बालान् गृह्णातीति बालग्रहः, भगवांस्तु न बाल इति तत्र तस्या नाग्रहः, तत्र गोकुले शिशून् विचिन्वती
 चचार, विचयन एव प्रवृत्ता जाता, न तु कश्चिन्मारितवती भगवतो रक्षकत्वात्, तदा भगवान् स्वनिकट एव
 तामानोत्वानित्याह यदृच्छया नन्दग्रहे बालं ददर्शति, भगवदिच्छाव्यतिरेकेण सर्वैरेवोपायैस्त्वत्र गमनमशक्यं,
 नन्वेवा कृत्रिमा दुष्टा कथं भगवन्तं दृष्टवतीत्याशङ्क्याहासदन्तकमिति, असतामन्तको मारकः, तांश्च दृष्टुं
 मारयति, अतो मारणीयानामपि दर्शनं न बाधितं, नन्दग्रहेष्यसन्तो भगवता निवारणीयाः, तस्या बालाविष्ट-
 चित्तायास्तत्र विचारो न जात इति सूचनार्थमाह बालमिति, तथाप्यलौकिककान्त्या कथं न विचारो जात
 इत्यत आह प्रतिच्छन्ननिजोस्तेजसमिति, प्रतिच्छन्नं स्वैर्वाच्छन्नं प्रतिकूलार्थं वाच्छन्नं निजं यदुरु तेजः,
 वैप्यवतेजसि प्रकटेसुरयातकं तद्विति दन्द्यमाना निर्वर्ते, सर्वथा कान्तितिरोधाने यशोदादीनां भयं स्यादत
 आहोर्विति, यावता तस्या आगमनं सम्भवति तावत् तिरोधानं, भगवतः क्रियाज्ञानशक्ती अतिरोहिते
 सर्वदा प्रकृतेपि च तदुपयोगात्, ततः कथं ताभ्यां न निवारितेत्याशङ्क्याह तल्प इति, तल्पे शयानो बालकः
 क्रियारहितो भवति, अवन्ध्या क्रियाशक्तेस्तिरोभाय, तत उत्थाने चलनेन सह क्रियाविधेर्विष्यति, ज्ञानशक्तेः
 प्रकाशः सहजो यतो ब्रह्मविदामपि जाने सति तद् भवति स कथं न बाधक इत्याशङ्क्याहासिमिवाहितं भसीनि,
 यथाग्निहोत्रिणा भम्ननाग्निस्तिरोहितः क्रियते काले प्रादुर्भावार्थं तत्तेजोयन् नाशयेन्न तु म्यजनिनं, अतो
 ज्ञानशक्त्या जनिता येच्छा तथा तिरोहितं प्रवृत्तिपर्यन्तं न बाधकं भवति ॥ ७ ॥ मृतो ज्ञानशक्त्यापक-
 त्वमाशङ्क्य तस्या अपि तिरोधानमाह विदुष्येति, ज्ञानशक्तेः स्वरूपमेतत् कीर्तितं, न तु बोध उक्तार्थ-

तस्याः स्वनेनातिगभीररंहसा साद्रिर्मही द्यौश्च चचाल सग्रहा ।

रसा दिशश्च प्रतिभेदिरे जनाः पेतुः क्षितौ व्रजनिपातशङ्कया ॥ १२ ॥

निशाचरीत्यव्यथितस्तना व्यसुर्व्यादाय केशांश्चरणौ भुजावपि ।

प्रसार्य गोष्ठे निजरूपमास्थिता वज्राहतो वृत्र इवापतन्नृप ॥ १३ ॥

मर्मस्थाने नितरां पीड्यमाने सति, निष्पीड्यमाना वा, वस्तुतस्त्वरिलेत्युक्त्वा मर्मणीत्येकवचनं यदुक्तं तेनाखिलपदं जीवविशेषणमेव, तथा च तथा स्वस्मिन्नानीता ये बालकानां जीवास्ते स्वजीवमर्मस्थाने स्थापिताः सन्तीति तान् स्वस्मिन्नानेतुं भगवांस्तन्निष्पीडनमेव कृतवानित्यभिप्रेतोर्थः, बालकद्रोहाज्ञायां भगवानेव निमित्तमिति तादृशानां स्वस्मिन्नानयनमावश्यकमिति तथा, अत एव बालक्रीडारसं ताननुभावयन् मृत्स्नामप्यनुभावितरानत एव “नाहं भक्षितवानि”तिवचनं सत्यं, अत एव तस्या उरसो भगवत्क्रीडायोग्यतापि भक्तानां तत्र स्थितिरासीद्यतः, एत एव व्रतप्रसङ्गे च “व्यस्यै”रितिपदेन वक्ष्यन्ते, तदातिव्यथया निवृत्तवाद् नेत्रे चित्तस्य विपरीततया प्रसार्य चरणौ भुजौ चेतस्ततः क्षिपन्ती नितरां स्विन्नं सम्पूर्णं गात्रं यस्यास्तादृशी सती रुरोद, उच्चैःशब्दं कृतवती, अतिबालकरारं एवभाव आश्चर्यजनको भवतीति हेत्युक्तं, अनेनान्तःपीडा महती तस्याः सूचिता भगवतश्च पराक्रमः, अकर्षणात्मकवायौ प्रविष्ट एवं कृतवानिति वीर्यं निरूपितं, सात्त्विके नेत्रे हस्तपादौ राजसौ गात्रं तामसमिति त्रिगुणपीडा निरूपिता, रजो मध्यस्थमुभयसङ्गतं भवतीति द्वयं निरूपितं, निर्गमनसमये प्राणस्य महान् घोषो रोदनं तेनाकृत्य एव प्राणो भगवताकृत्य इति ज्ञापितम् ॥ ११ ॥

भगवतो माहात्म्यं श्रुद्वाग्राहिरुया प्रदर्शयिष्यन् भगवद्राकृष्यमाणप्राणरुनत्वनस्य माहात्म्यमाह तस्याः स्वनेनेति, शब्दस्त्वमूर्तो मूर्तकार्यं चेत् कुर्यात् तदालौकिकं भवति, चरणाद्याघातेन हि कम्पो भवति, शब्देनैव तथा जातमित्याह मही द्यौश्च चचालेति, तद्विद्युत्तद्देवतानां भीतत्वात् कम्प इति केचित्, पुरुषोत्तमस्य वीर्यमवताराणामपि वीर्यादधिकमिति ज्ञापयितुं ब्रह्माण्डविग्रहस्य पुरुषस्यापि स्नेहेन कम्पो जात इत्युच्यते, एकदैव सर्वत्र कम्पनने हेतुरतिगभीररंहसेति, अत्यन्तगभीरमपस्तत्रविदारणमपमपुपरिस्थित-मज्जनसमर्थं च रंहो वेगो यस्य तेन, पर्यनसहिता पृथिवी, महनस्रादिसहिता द्यौः, चरुत्वात् तदुपरितना लोकाः, पर्यानां महत्त्वात् स्थिरत्वात् कम्पाभावमाशङ्क्याद्रिसहितेत्युक्तं, ग्रहाणां भचक्रे ध्रुवे प्रतिष्ठितानां चन्द्रमाभावमाशङ्क्य समहेति, उभयोरुभयं चप्राप्तं च “नक्षत्रविहिताहं चित्रविहिताह”मिति श्रुतेः, पाताल-दिशामसम्बन्धाद् दूरस्थितत्वाच्चन्द्रनामानमाशङ्क्याह रसा दिशश्चेति, तासामपि चन्द्रं प्रतिस्वनननं वाधिकं, तत्रत्यानां तु न किञ्चिद्वशिष्टमित्याह जनाः पेतुः क्षितामिति, ननु कम्प उपपरिहृत्वा देवतामयान् पुरुषभ्याद्वेति मनानां विरेकैर्षादियुक्तानां पाने को हेतुरितिचेत् तत्राह वज्रनिपातशङ्क्येति, वज्र एव पतितः क्वचित् पतित्यति वा तेन भयादेव पातः, विरेकेणापि पातः सम्भवति, उच्चैःस्थिते तस्य तेनोमत्मानो वसन्तं मारयेदिति ॥ १२ ॥

एवं स्वनहनशयैंग वीर्यमाहात्म्यमुत्सा भगवद्राकृष्यानां प्राणानां पुनरावृत्तिमाशङ्क्य तत् परिहरन् पूतनायाः सत्संननीनं मरणमाह निशाचरीनि, इत्यव्यथितस्तना व्यसुर्व्यादाय तत्, निशाचरीनि कठिन-प्राणव्यं निरूपितं, तादृश्याः शीमं प्राणारित्याय आश्चर्यहेतुर्भवेति, रासामा व्यथां महतीमपि सहन्ते, तादृशवीर्ये व्यथितस्तना ज्ञाना, येन साद्रे सम्पूर्णं एव शरिरं महान् शोभो मानः, ततः प्राणानपि

पतमानोपि तदेहस्त्रिगव्यूत्यन्तरद्रुमान् ।

चूर्णयामास राजेन्द्र महदासीत् तदद्भुतम् ॥ १४ ॥

ईषामात्रोद्दंष्ट्रास्थं गिरिकन्दरनासिकम् ।

गण्डशैलस्तनं रौद्रं प्रकीर्णारुणमूर्धजम् ॥ १५ ॥

अन्धकूपगभीराक्षं पुलिनारोहभीषणम् ।

वद्धसेतुभुजोर्वद्भि शून्यतोयहृदोदरम् ॥ १६ ॥

त्यक्तवती, प्राणत्यागोपि वैकल्यात्, तदाह व्यादाय मुखं केशांश्चरणौ भुजावपि प्रसार्य गोष्ठेवीरवद्-
भूमावपि कृत्रिमरूपग्रहणकारणाभावाद् भगवत्सम्बन्धेन कृतार्थत्वान्निजरूपमास्थितापतत्, तस्याः स्वरूप-
मत्यन्तं स्पृष्टं सर्वोपद्रवकारिणीति दृष्टान्तेनाह वृत्र इवेति, वृत्रः स्वेच्छयापि पतति ततः पुनरत्यानं भवेदिति
वज्राहत इत्युक्तं, नृपेतिस्मन्मोघनं महत्त्वेन विश्वासार्थं, मुखव्यादानादिकं प्राणोत्क्रमणार्थं न भवति किन्तु
नाडीनां वायुवशादाकर्षणं तथा सर्वचेष्टा, मुखव्यादानेनैव देहहेशो निरूपितः, आदिमध्यावसानेषु हेशो
जात इति वक्तुं केशचरणभुजानां ग्रहणं, प्रसारणं सत्त्वपरित्यागेन मुक्तिमुखकं, निजरूपं राक्षसं रूपं, यथा
वृत्रे हते त्रयो लोकाः स्वस्थास्तथापूतनायधे जाता इति, एवमाध्यात्मिकपूतनाया मरणमुक्तं, आधिभौतिक्या
भूमौ पातः ॥ १३ ॥

साधारणस्थितिलोके पूर्वाध्याये निवारिता ।

अविद्यापूतना नष्टा गन्वमात्रावशेषिता ॥ १ ॥

अतः परं निरोधस्तु गोकुले सुगमो भवेत् ।

प्रपञ्चविस्मृतिः सा हि कृष्णासक्तिसमन्विता ॥ २ ॥

एवं पूतनाया वधमुत्तया काचित् रूपप्रयोजिका मारितेतिशङ्कां दूरीकर्तुं तस्या देहस्य मृतस्यापि
महत्त्वमाह पतमानोपीति, अपिशब्देन कृत्रिमसामर्थ्यं ततोपि महद् रूपं भवतीति सूचितं, त्रिगव्यूत्यन्तर-
द्रुमान् 'द्रोशापद्रुमव्यस्यसृक्षांश्चूर्णयामासेतिमारस्थैरुत्थमुक्तं लम्बताप्युक्ता, 'भगवद्दीर्घस्य स्पष्टत्वात्,
लोके तदेव महदद्भुतमासीत्, अलौकिकान्तेनपद्प्रयोगेन तदेहदाह एव तानि काष्ठान्युपयोक्ष्यन्त इति
ज्ञाप्यत एतच्च भगवद्विच्छेयेति च, गोकुलवासिनां गव्यूतिरेव प्रसिद्धा, त्रिगव्यूत्यधिको देशस्तैर्न दृष्ट इति
तापदेवोक्तं, राजेन्द्रेति, इन्द्रेण वृत्रवधः कृत इति तन्नाम्ना स्मन्मोघनं विश्वातार्थम् ॥ १४ ॥ तद्रूपमवयवशो
वर्णयतीषेतिद्वा-भां, ईषा लाङ्गलदण्डश्चतुर्हस्तः, ईषामात्रोद्ग्रा दंष्ट्रा यस्मिन्नास्ये, अनेन तत्र कृपी-
वलानां दण्डस्थानीया एव दंष्ट्रा जातेत्युक्तं, तादृशमास्थं यस्मिन् रूपे, गिरेः कन्दरप्राया नासिका
यस्य, क्रीडास्थानं तज्जातमिति, गण्डशैलाः पर्वताच्छ्रुताः स्थूलाः पापाणाः, गण्डशैलाविव स्तनौ यस्य, प्रकीर्णा
अरुणपर्णा मूर्धना यस्य ॥ १५ ॥ अन्धकूपनद् गभीरं अशिणी यस्य, पुलिनवन् नदीसैकतप्रदेशारोह-
स्थानं जननभागस्तद् शुभेन भीषणं भयानकं, वद्धा' सेतव इव भुजावृक्ष अङ्गी यस्य, शून्यं तोयं यस्मिन्
तादृशशब्दवद्गुदरं यस्य, नर विरोपणानि प्राकृतगुणानां सर्वेषां समवायार्वाणि, अत्रिधा हि नवधा भीषिका
॥ १६ ॥ अत एव तादृशान्यवैर्बिभीषिका जातेत्याह सन्नत्रमुदिति सम्यक् तत्रतुर्माताः, स्मेति
प्रसिद्धे, भगवत्साक्षित्याद् भयाभावमाशङ्क्य प्रमाणं कथयन्नाह संवीक्ष्येति, प्रथमत अज्ञानान्न तथा भयं
सम्यग्दर्शने तु भयं जातमिति, गोपा गोप्य इति, तेषां मुग्धभावेन सम्यग्दर्शनप्राप्तिर्निश्चिता, कलेवरं

विबुध्य तां बालकमारिकाग्रहं चराचरात्मा स निमीलितेक्षणः ।

तमङ्कमारोपयदन्तक्रान्तकं यथोरगं सुप्तमबुद्धिरञ्जुधीः ॥ ८ ॥

तां तीक्ष्णचिन्तामतिवामचेष्टितां वीक्ष्यान्तराकोशपरिच्छदासिवत् ।

वरस्त्रियं तत्प्रभया च धर्षिते निरीक्षमाणे जननी ह्यतिष्ठताम् ॥ ९ ॥

मुक्तः, पुरोवर्तीन्द्रियसन्निकर्षे सङ्केतितस्य स्मरणमिव तस्या दर्शनेन तदीया गुणा उद्भूता इत्येतदर्थमाह तां बालकमारिकाग्रहमिति, प्रसिद्धिप्रेरणादिकं तच्छब्देनोक्तं, मुख्यं दोषमनुवदति, बालकानां मारिका बालघातिनी, तथाभूता सती ग्रहरूपा च, गृह्णन्तीति ग्रहाः, मारयितुं चेन्न शक्नुवन्ति शीघ्रं गृहीत्वापि तावत् तिष्ठन्ति तथा प्रतीकारेपि, ननु तर्ह्येत्याय कथं न मारितवास्तत्राह चराचरामेति, स्थावरजङ्गमानामयमात्मा यदि मर्यादां त्यजेत् तदा जीवजडयोर्विलय एव स्यात्, अस्तु विलय इति चेत् तत्राह स इति, स मूलभूतो जगत्कर्ता, ज्ञानमतिरोहितमेव भवतीति तस्य तिरोधानार्थं यत्नं कृतवानित्याह निमीलितेक्षणो जात इति, एवं सर्वांशेनावापे जाते सा समागत्य भगवन्तं गृहीतवतीत्याहानन्तमिति, ग्रहणे शङ्काभावार्थमनन्तपदं, अनेनान्यदपि सूचितमङ्किष्टकर्मा भवान् स्वतो न कश्चिन्मारयति तथैव परं स्वतः कालो गृहीत इति निकट उपविश्य तमङ्के समारोपयत्, कालो हि घातकानां हितकारीतिशङ्कान्युदासार्थमाहान्तकमिति, स हि सर्वमारकः, नन्वारोपणे क्रियाशक्तिः प्रबुद्धा कथं न बाधिका जातेत्याह यथोरगं सुप्तमिति, सर्वाणामतितामसत्वात् तेषामत्यन्तं निद्रा, अतो मारणपर्यन्तं न क्रिया तेषु, तथा भगवतोपि क्रिया सर्वथा नाविर्भूता, ननु स्वर्शेण ज्ञानशक्तिस्तेजः कथं नाविर्भूतमिति चेत् तत्राहाबुद्धिरञ्जुधीरिति, अबुद्ध्याज्ञानेन सर्पे रञ्जुधीर्यस्य, रञ्जुर्बन्धिका, सर्पो मारकः, स्नेहेन स्तने दत्ते मथ्यनुक्तो भविष्यतीत्यापाततो बुद्धिर्न तु मारकत्वं जानाति यथा रञ्जुबुद्ध्या गृहीतः सर्पः स्वस्पर्शेपि न ज्ञानं जनयति, अतो भगवन्ज्ञानं तेजोपि स्वर्शेण नाविर्भूतमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ननु यशोदारोहिणीभ्यां कथं सा न निवारितेत्याह तां तीक्ष्णचिन्तामिति, तां निरीक्ष्य तत्प्रभया धर्षिते जननी जनन्यावतिष्ठतां निवारयितुं वाशके जाते यशोदारोहिण्योर्मोहाभावात्, भगवत्समीपे मायाया विलयात्, तद्रता धर्मा सर्वे भाता इत्याह तामित्यादिपदैः, तच्छब्देन तद्रताः पूर्वधर्माः सर्वे निरुक्ताः, पूर्व प्रवेशार्थं च्यप्रचिता मोहजापिजिघिष्ठा च, इदानीं तु तदुभयस्यात्वात् चित्तकर्तार्यं प्रक्रीमूत् तान्भयं जातं निरूपयति तीक्ष्णचिन्तामिति तस्या अन्तर्गतो दोषो निरूपितः, बहिर्गतान् निरूपयत्यतिवामचेष्टितामिति, अत्यन्तं वामं वक्रं कठिनस्पर्शादिरूपं चेष्टितं यस्याः, एवमन्तर्बहिस्तस्या दोषं दृष्ट्वापि स्वतो निवारणेशकावपि रक्षकेभ्यो निवेदनाभावे हेतुमहान्तराकोशपरिच्छदासिवदिति, अन्तरा गृहमध्येन्तर्वा महतां, तत्रागमनमयुक्तं मध्यस्थितानां चाप्रयोजकत्वं ज्ञातं, किञ्च कोश एव परिच्छदो घेनस.धनं यस्मैतादृशोसिः खड्गः, आसमन्तात् कोश इति वा, अतिधनयुक्तः परिच्छदो वा यस्य, अनेन बहिर्मुखलोका अन्तर्गतं दूषणं तद्रतं येनकेनचिदुच्यमानं न गृह्णन्त्येव, अत एव ज्ञात्वा ताम्यां न कश्चिन्नापितः, तथाभूतं प्रकृते विशेषणमाह वरस्त्रियमिति, वरणीया स्त्री परममुन्दरी, अतः पुरुषमात्रेणैव वरणीयेति न कोप्येतां मारयिष्यतीतिभावः, स्त्रीणां त्यसामर्थमेव, तथापि भगवत्स्नेहात् प्रयत्न एव कर्तुमुचिनो न स्त्रीदासीन्यमिति चेत् तत्राह तत्प्रभया च धर्षिते इति, तस्याः प्रभा भगवत्कृता, रासतो भावो मानुषभावोपमर्दकः, अतस्तस्याः प्रभयोभे अपि धर्षिते, चकाराद् भागदिच्छया च, अत एव निरीक्षमाणे एवातिष्ठतां,

तस्मै स्तनं दुर्जरवीर्यमुत्सवणं घोराङ्कपादाय शिशोर्ददावथ ।

गाढं कराभ्यां भगवान् प्रपीड्य तत् प्राणैः समं रोपसमन्वितोपिवत् ॥ १० ॥

सा मुञ्चमुञ्चालमितिप्रभापिणी निष्पीड्यमानाखिलजीवमर्षणि ।

विवृत्य नेत्रे चरणौ भुजौ मुहुः प्रस्विन्नगात्रा क्षिपती रुरोद ह ॥ ११ ॥

अजननीत्यपि, जनने हि सहजो भावो भवति, जनन्यावपीति वा ॥ ९ ॥ एवमप्रतिबन्धे यत् कृतवती तदाह तस्मा इति, तस्मै सम्भृतसर्वधर्माय भगवते स्तनं ददौ, अन्यथा दातुमेव न शक्नुयात्, स्तनमेकं, ननु दत्ते स्तने तस्याः कः पुरुषार्थ इति चेत् तत्राह दुर्जरवीर्यमिति, दुर्जरं वीर्यं यस्य स्तन्यस्य, स्तने स्तन्यं तिष्ठतीति स्तन्यदानमप्रत्यक्षमिति स्तनपदप्रयोगः, न केवलं परिणामाहितकर्तृत्वं किन्तुत्वणं कूरं, ग्रहणदशायामव्यनिष्टजनकं, नन्वेवं भगवति कथं कृतवती तत्राह घोरेति, कदाचित् स्तनं न पिनेदिति लालनार्थं शिशोरङ्कपादाय बालकस्याङ्कस्थानं स्पृशन्त्युत्तोलयन्ती ततो भगवतः शृष्ठभाग ऊरुणा परिगृहीतः, दक्षिणहस्तेन स्तनं निःपीडयन्ती वामहस्तेन भगवतोङ्कस्थानमुत्तोलयन्ती स्तनं ददावित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ तस्याः क्रियासमाप्त्यनन्तरं भिन्नक्रमेण भगवान् स्तन्यमपिबदित्याह गाढमिति, यथा निर्वन्धेन पाययिष्यामीतियन्नं कृतवती तथा भगवान् स्तन्यमप्यदत्त्वा पलायिष्यतीति निग्रहस्यावश्यकत्वेत्यत्वात् कराभ्यां गाढं स्तनं प्रपीड्यापिबदितिसम्बन्धः, एवं निर्भयतया स्तनपानप्रवृत्तौ हेतुमाह भगवानिति, ईश्वरत्वात् स्त्रीमारणदोषः परिहृतः, "पुमान् योपिदुत स्त्रीव" इतिवाक्याद् वीर्यवत्त्वान् जीरणादिसामर्थ्यं द्योतितं, यशोवत्त्वालौकिकचरित्रकरणं, श्रीयुक्तत्वाल प्रकारान्तरेण मारणं तादृशशोभानाशपसङ्गात्, ज्ञानित्वात् तस्या दोषपरिज्ञानेन मारणावश्यकत्वं, वैराग्ययुक्तत्वाद् दैत्यपक्षधो न वाचकः, एवं तस्या मारणे हेतुपदकं, गुणैर्धर्मिणा च मोक्षदानं, अन्यथा न विवेत्, अत एव तस्याः सर्वप्रायश्चित्तार्थं प्राणैः सममपिवत्, प्राणरक्षार्थं हि तथा सर्वं कृतं, प्राणे तु भक्षिते सर्वं भगवदर्पणं भवति, शिशूनां प्राणा अप्यत्र सन्तीति तेषामपि युक्तिः सूचिता, बहुवचनेन च प्राणपदेनेन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते, ततः सर्वैव सामग्री तदीया पीता भवति, ननु निन्दितपदार्थं भगवान् कथं गृहीतवानपहतपाप्मा हि स तत्राह रोपसमन्वित इति, रोषेण सम्यगन्वितः, यथा तदीयोशो दुष्टो भगवति सम्बद्धो न भरति यथा वा स सर्वोर्व्यंशो दग्धो भवति, भगवान् सर्वसमन्वित इति क्रोधसमन्वितत्वेपि च दोषः, पूर्वं रोपसम्बन्धो नास्तीति वक्तुं प्राणैः समं रोपसमन्वित इत्युक्तं, सर्वात्मकत्वात् नासद्भवसतिः, न तु तस्या मारणार्थं रोपोपेक्ष्यते, वीर्यस्योक्तत्वात् स्तनद्वारापि प्राणपानं न विरुध्यते, साधनफलरूपा तदीया क्रिया नाशितेति ज्ञापयितुं कराभ्यामित्युक्तम् ॥ १० ॥

अतो भगवता पेपीयमाने स्तने तत्र स्थितो भगवान् मायारूपोपि भगवत्त्वेव प्रविष्टः, तत्सङ्ग आधिदैविकी पूतनापि भगवति प्रविष्टा, आध्यात्मिक्यास्तु कृत्यमाह सा मुञ्चमुञ्चति, सा पूर्वमेवं निर्वन्धयुक्तापि भगवता निःपीडिता तदानीमपि भगवत्स्वरूपमज्ञात्वा बचनत्रयमुक्तवती मुञ्चमुञ्चालमिति, यथा प्राकृते बालके पेपीयमाने च स्तनव्यथायां मुञ्चेलुच्यते, अतिव्यथायां पुनः, पुनर्बालकस्य क्षुन्निरुचेति ज्ञात्वालमित्याह, बालो हि स्वबुद्ध्या पूर्णतां न जानात्यन्योक्तं च गृह्यत्यत आह, अन्तःस्थितो दुष्टभावो गतः, तेन लौकिकभाषोक्ता, मात्रोश्च परिज्ञानार्थं गतेपि प्राणे भगवत्सम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् प्राणवत्या एव तस्याश्चेष्टामाहेतिप्रभापिणीति, "भगवान् कराभ्यां प्रपीड्ये"ति यदुक्तं तद् बालकेन स्तने मर्दनं पीडाजनकं न भविष्यतीत्याशङ्क्याहाखिलजीवमर्षणि निष्पीड्यमानेति, जीवस्य मर्षस्थानानि बहूनि यत्र प्रहारेण जीवो गच्छति, अखिल एव जीवमर्षणि

सन्तत्रसुः सम तद् बीक्ष्य गोपा गोप्यः कलेवरम् ।

पूर्वं तु तन्निस्वन्तिभिन्नहृत्कर्णमस्तकाः ॥ १७ ॥

वालं च तस्या उरसि क्रीडन्तमकुतोभयम् ।

गोप्यस्तूर्णं समभ्येत्य जगृहुर्जातसम्भ्रमाः ॥ १८ ॥

यशोदारोहिणीभ्यां ताः समं वालस्य सर्वतः ।

रक्षां विदधिरे सम्यग् गोपुच्छभ्रामणादिभिः ॥ १९ ॥

गोमूत्रेण स्नापयित्वा पुनर्गौरजसार्भकम् ।

रक्षां चक्रुः सशकृता द्वादशाङ्गेषु नामभिः ॥ २० ॥

मृतशरीरं, नन्वेतावत्कालमदर्शनं कृतस्तत्राह पूर्वमिति, तस्या निस्वन्तिनेन रोदनेन भिन्नानि हृदयकर्ण-
मस्तकानि येषां, तामसभूयिष्ठत्वात् त्रिविधायवयाः सर्वत्र निरूप्यन्ते ॥ १७ ॥ एवं तस्या रूपं सकार्यं निरूप्य
स्वापेक्षया भगवन्तमुत्कृष्टं दृष्टवन्त इति वक्तुं भगवन्तं पूतनाहृदये स्थितं वर्णयति वालमिति, एतावतीं
पूतनां मारयिष्यन्नपि न स्थूलरूपं कृतवान्, अत एव कृष्णावतारचरित्रमत्यलौकिकं, अवस्थासाधनविरुद्ध-
कार्यत्वात्, चकाराद् वालं ददृशुः पूतनां च, चस्त्वर्थे वा स्वसमानधर्मव्यावृत्त्यर्थं, तस्या उरसि क्रीडन्तमिति
सर्वेषां हृदयेन्तर्बहिरपि क्रीडतीति सूचितं, न हि तल्लोकदृष्ट्या क्रीडास्थानं भवति नापि मुग्धभावेन
क्रीडा तथा सत्यपरिचितदर्शने भयाविष्कारं कुर्यात्, तत् तु नास्तीत्याहाकुतोभयमिति, “संबीक्ष्य तत्रसु-”
रिति पूर्वैर्गैव सम्बन्धः, दृष्टेत्येव वा, त्रासस्य भिन्नविषयत्वापत्तेः, कलेवरदर्शने त्रासः स्वविषयकः, भग-
वदर्शने तु भगवद्विषयकः ॥ १७ ॥

इत्येवं दृष्ट्वा यत् कृतवत्यस्तदाह गोप्य इति, गोपापेक्षया गोपीनां स्नेहः साहसं वाधिकमिति
ता एव ग्रहीतुं प्रवृत्ताः, अत एवाविचारेण तूर्णमभ्येत्य जगृहुः, भगवद्गहणानन्तरं जातसम्भ्रमा जाताः
पूतनादेहं दृष्ट्वा भगवत्सम्बन्धं च, महानयमुत्पात इति मनसि सज्जातभया जाताः ॥ १८ ॥ ततः स्वातन्त्र्येण
किञ्चित् कर्तुमशक्ता यशोदारोहिणीभ्यां सहिता जाताः, यशोदारोहिण्योः स्त्रीप्रकृतिकत्वाद् गोपीना-
मशिकुमारत्वेनर्पित्वाद् गोपानां तत्तदभिमानिदेवत्वात्, तत्रापि केवलभगवदुपासकानां गोपसम्बन्धरहित-
त्वादुपायमन्त्रद्रष्टृत्वेन प्रसिद्धा इति ता इत्युक्तं, यशोदारोहिणीभ्यां समं वालस्येति वा सम्बन्धः, सहार्थे
समशब्दः, सममित्यव्ययं, ननु भगवानयमिति ज्ञात्वा कथं रक्षां चक्रुस्तत्राह वालस्येति, यतो भगवान्
वालभावं प्राप्तः, अतो ययान्य उपचारास्तथैतदपि कर्तव्यमित्यर्थः, सर्वत इति, अन्तर्बहिः केनाप्यंशेन यथानिष्ट-
सम्बन्धो न भवति तथा, रक्षां कर्मविशेषं मन्त्राभिमन्त्रणरूपं, विदधिरे कृतवत्यः, सम्यगित्याधिदैविकप्र-
कारेण तत्तद्वैवं तत्रतत्र स्थापितवत्य इत्यर्थः, आदौ स्थितस्य दैत्यसम्बन्धस्य परितो वा विद्यमानस्याधि-
भौतिकानिर्नितयस्य निवृत्तिं गोपुच्छभ्रामणादिभिः कृतवत्यः, अधिभौतिकमनिष्टं नीर्यद्धानादिना गच्छति,
गवां पुच्छेषु तीर्थानि सन्ति, तेषां आम्रणे मन्त्रेण तत्रत्यानि तीर्थानि परितः स्थापितानि भवन्ति, आदि-
शब्देन मन्त्रध्याने अपरयोर्निर्वर्तकं ॥ १९ ॥ एवमेकप्रकारेण बाह्यतो रक्षा कृता लोकादिना परम्परया
प्राप्ता, आर्पज्ञानेनापि सिद्धां रक्षामाह गोमूत्रेणेति, वालकं तथैव गोमूत्रेण स्नापयित्वा पुनर्गौरामागतानां
सम्मुखं खुरोद्भूतर्जसा स्नापयित्वा, आर्द्रं शरीरं रजः सर्वत्र सम्बद्धं भवतीति पुनःस्नापनं, ननु कथं भग-
वति संस्काराः क्रियन्त इत्याशङ्क्याहार्भकमिति, पूर्वं केवलमन्त्रेण कृता रक्षा, इदानीं सद्रव्येणेति

गोप्यः संस्पृष्टसलिला अङ्गेषु करयोः पृथक् ।

न्यस्यात्मन्यथ बालस्य वीजैर्न्यासमकुर्वत ॥ २१ ॥

अध्यादजोऽङ्घ्रिमणिमांस्तव जान्वयोरु यज्ञोच्युतः कटितटं जठरं ह्यास्यः ।

हृत् केशवस्त्वदुर ईश इनस्तु कण्ठं विष्णुर्भुजं मुखगुरुक्रम ईश्वरः कमू ॥ २२ ॥

रक्षायां विशेषः, सशकृता गोरजसेति गोमयेन सहिता गोलुरमृत्तिका पुनरङ्गेषु स्थापिता, द्वादशाङ्गानि भवन्ति पुरुषे “द्वे सक्था” क्त्वादिश्रुतेः, स्मार्तानि वा, “ललाटं बाहुमूले च हृदयं नाभिपार्श्वकं कण्ठः स्कन्धौ कटिर्मूर्धा स्तनौ चेति विदुर्बुधाः”, नामभिः केशवनारायणमाधवगोविन्दविष्णुमधुसूदनत्रिक्रमवामनश्रीधरहृषीकेशपद्मनाभदामोदरेति ॥ २० ॥ एवमियं द्वितीया रक्षा निरूपिताध्यात्मिकी, आधिदैविकीमाह गोप्य इति, पूर्वं कर्तृकर्मणोरसंस्कारः, कर्मण एव मध्यमे, कर्तुरपि तृतीये, प्रथममात्मसंस्कारो द्विविधो निरूप्यते सम्यक्स्पृष्टसलिला इति, बहिः खानमन्तराचमनं चोक्तं, ततो वीजमन्त्रानेकादशात्मनि न्यासं कृतवत्यः, स्वस्मिन्नागतायां देवतायामन्यस्मिन् स्थापनमनुभवसाक्षिकं भवति, ततस्त्याजित आधिदैविको दोषः स्वात्मानं वा गृह्णीयाद् बलिद्वेषस्य त्याजकग्राहकत्वाद्, “अग्निं वै जात”मित्यत्र तथोक्तेः, आत्मन्यपि द्विगुणा रक्षा कृता कारणकर्तृभेदेन, साक्षात्करणे कर्तारि च दोषसम्बन्धसम्भवात्, तदाहाङ्गेषु कश्यमाणेषूक्तेषु वा तैरेव नामभिः, करयोरिति, करतलकरपृष्ठाभ्यां सह दशाङ्गुलीषु दक्षिणाङ्गुष्ठमारभ्य वामाङ्गुष्ठपर्यन्तासु, पृथगिति करयोरेव वा सम्बध्यते, तेनाङ्गुलिचतुष्टये पर्वत्रये न्यासो भवति, “अङ्गुल्यङ्गुष्ठपर्वस्वि”तिवचनात्, पृथगिति दशन्यासा वा निरूपिता मातृकान्यासादयः, एवमात्मनि न्यस्य सर्वदेवताधारभूताः सत्योय भिन्नप्रकारेण देवताः सर्वाः बहिः स्थिता विधाय बालस्य भगवतोङ्गेषु वीजैरेकादशभिर्न्यासमकुर्वत कृतवत्यः ॥ २१ ॥ वीजानि स्थानानि च गोप्यानीति भङ्गचन्तरेण देवताप्रार्थनरूपेण रक्षां स्तोत्ररूपां वदन्नाहाण्डादिति, भगवत एकादश रूपाणि मूलतः प्रसिद्धानि वैष्णवतन्त्रे, अन्यानि तु न समर्थान्युपदौकेनेनारोपितसामर्थ्यानि वा भवन्ति, तत्र प्रथममजो न जायत इत्यविहृतो मूलभूत इति यावत् सोऽसरात्मको भवति, सोऽसरात्माजो भगवतोऽङ्घ्रिमव्यात्, अङ्घ्रिरयमाध्यात्मिकः, स त्वाधिदैविक इत्यन्तर्याम्यनतारादिरूपे पादत्वमस्येतिनिरूपणात्, ततः स एव सर्वोपास्यरूपो भवन् दुर्ज्ञेयत्वादिगिमान् भवति, वीजरूपाण्येतानि नामान्यविहृतानि भवन्ति, जानुद्वयं सोऽव्यात् स्पृलादग्रे सूक्ष्मभावात्, एतद् द्वयं प्रमेयबलेन रूपद्वयेन निरूपितं, प्रमाणबलेन पुनः श्रुद् निरूपयत्ययेति, अनेन भक्तिमार्गो ज्ञानमार्गश्च प्रमेयबलादेव सिध्यतीति ज्ञापितं, यज्ञ ऊरु अव्यात्, स हि प्रनननात्मकः, अच्युतो यज्ञस्यैवाधिदैविकं रूपं कटितटमव्यात्, स हि रक्षको न केनापि प्रकारेण च्युत इति, वेदानां यज्ञानां च नित्यतात्पुक्ता, ह्यास्यो जठरमव्यात्, नष्टेषु वेदेषु रक्षणार्थमवतीर्णः, उदरं सर्वमेव जगत्, तच्च कर्मणा परिपालयत इति यज्ञे प्रादुर्भूत उक्तः, हृद् हृदयं केशवोऽव्यात्, कश्चेन्न केशो तयोर्वं मुक्तं यस्मादिति, ब्रह्मशिवयोर्बुद्धचहङ्कारनियामकयोरपि सुखदातान्तर्यामो हृदयपरिपालको भूयात्, हृदयं स्तनयोर्मध्ये निम्नस्थानं, उरस्तूचस्थानं, स्तनादुपरि कण्ठादवस्त्वदुर ईशोऽव्यात्, यस्त्वाधिदैविककालरूपो येन प्रकृतेर्गुणाः क्षुब्धा भवन्ति, त्वदुर इति, उरसि लक्ष्मोरपि वर्तते, अनन्तद्व्यापृत्त्यर्थं त्वत्वं, इनस्तु कण्ठं, तुराश्र्यो ब्रह्माण्डमध्यस्थितं वक्तुं बहिःस्थिताद् व्यावृत्तिमाह, इनः सूर्यान्तःस्थिनो नारायणः स कण्ठमव्यात्, सरस्वतीस्नानं त्, प्रथोमयात्मरुच्य सः, ततो जगद्रक्षायां

चक्रपग्रतः सहगदो हरिरस्तु पश्चात् त्वत्पार्श्वयोर्धनुरसी मधुहाजनश्च ।

कोणेषु शङ्ख उरुगाय उपर्युपेन्द्रस्ताक्षर्यः क्षितौ हलधरः पुरुषः समन्तात् ॥ २३ ॥

इन्द्रियाणि हृषीकेशः प्राणान् नारायणोवतु ।

श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगेश्वरोवतु ॥ २४ ॥

पृश्निगर्भस्तु ते बुद्धिमात्मानं भगवान् परः ।

क्रीडन्तं पातु गोविन्दः शयानं पातु माधवः ॥ २५ ॥

स्थितः क्रियाशक्तिर्विष्णुर्भुजमव्यात् क्रिया मुजयोरेव प्रतिष्ठितेति, ततो भक्तवाचकत्वेन दैत्येषु समागतेषु तन्निवृत्त्यर्थं समागतो बलिबन्धनरुतोरुक्रमो वामनो मुखमव्यात्, ततः कं शिर ईश्वरोव्यात्, यस्तु सङ्कर्षणरूपो “यस्य केशौ सितकृष्णौ” स शिरः प्रधानभूत इति शिरःपालनं युक्तमेव ॥ २३ ॥ एवं पादादिशिरोन्तानां रक्षा प्रार्थनया निरूपिता, बाह्यतः परितो रक्षामाह चक्रपग्रत इति, पुरुषस्य यावन्तो भागा बहिर्भवन्ति तेषु तत्र तत्र प्रयोजको रक्षत्विति प्रार्थयन्ति, चक्री चक्रपाणिश्चक्रं गृहीत्वाग्रे रक्षतु पूर्वभागं परिपालयतु, सहगदो गदाधरो गदासहितः पश्चादव्यात् शृष्ठभागं परिपालयतु, नतु महतः कथं शृष्ठभागपरिपालनमुच्यते तत्र प्रार्थनया हेतुमाह हरिरस्त्विति, स हि सर्वदुःखहर्ता, यथा वा प्रार्थनया गजेन्द्रमागत्योद्धृतवान् न तु वैमनस्यं विचारितवान्, अत इदानीमपि प्रार्थनया पश्चाद्दरिः स्वयमस्तु स्थितः सन् पालयत्किञ्चिदर्थः, त्वत्पार्श्वयोर्दक्षिणवामयोर्धनुर्धरोसिधरश्च मधुसूदनो जनश्चाव्यात्, दक्षिणपार्श्वे धनुर्गृहीत्वा राक्षसांस्तत्रत्यान् दूरादेव (मधुहा) मारयतु, अजन उत्तरपार्श्वे सर्वज्ञानिसेव्यः सर्वेषां जन्मादिसर्वदुःखनाशकोसि गृहीत्वाविद्यालेदकोव्यात्, आयुषयोरपि स्वतःसामर्थ्यं द्योतयितुं भिन्नतया निरूपणं, चकारादुत्तरभागस्थिता हरिर्बर्षादिमूर्तयोपि पालयन्त्वित्युक्तं, कोणेषु चतुर्षु विदिक्षु शङ्खं गृहीत्वोरुगायश्चावतु, शब्दो हि स सर्वेषां दैत्यानां दर्पहन्ता “विष्णोर्मुखोत्थानिलपूरितस्ये”तिवाक्यात्, अत एव प्रत्येकं कोणेषु भिन्ना निरुक्ताः, सोऽप्युरुगाय उरुभिर्नारदादिभिर्गीयत इति, अत एकैवै सर्वत्र रक्षा सम्भवति, उपर्युपेन्द्रस्ताक्षर्योव्यात्, गरुडारूपो मन्वन्तरावताररूप, गरुडस्यापि रक्षकत्वं, उभावप्युपयेवं भवतः, क्षितौ हलधरो हलं गृहीत्वा सङ्कर्षणोद्योगे पालयतु, एवं प्रत्येकं रक्षायुक्त्वा सामान्यत आहुः पुरुषः समन्तादिति, पुरुषो नारायणः समन्तात् पालयतु, यस्योदरे सर्वे वर्तन्त इति स हि सर्वत्र तिष्ठति ॥ २३ ॥ एवं बाह्यरक्षायुक्त्वाध्यात्मिकांशभूतानां प्राणादीनां रक्षामाहु-रिन्द्रियाणीति, हृषीकाणामिन्द्रियाणामेव नियामकत्वेन स्थितः, ‘अव्यादिति पूर्वेण सम्बन्धः, इन्द्रियाणि दश, चक्षुषश्शूरूपत्वाद् भगवतः प्राणान् नारायणोवतु, प्राणापानादयो दश प्राणाः, नारं जीवसमूहस्तदयति मेरयति प्रविशतीति वा, प्राणमूलकं हि सर्वमतो नारायणात् प्राणरक्षा, अन्तःकरणचतुष्टयस्य रक्षामाह श्वेतद्वीपपतिर्वाण्डेवः, श्वेतद्वीपस्य शुद्धसत्त्वरूपत्वाच्चित्तरक्षकश्च स भवत्येव, अनिरुद्धो योगिभिः संराज्यः, अतो योगीश्वरो मनोव्यात्, योगशास्त्रं च मनोमूलकमेव ॥ २४ ॥ बुद्धिं प्रयुञ्जः सर्ववशकर्ता प्रथमं पृश्निगर्भो जात इति स एवावतु, आत्मानमहङ्कारं भगवान् सङ्कर्षणोवतु, स चात्मात् परश्चतुर्भूतायुक्तः, आत्मानं जीवरूपं च परः पुरुषोऽप्यव्यात्, देहं च भगवान् सर्वनियामकोव्यादात्मानमेव वा भगवानव्यादिति, कृत्रिमभगवत्त्वव्यावृत्त्यर्थं पर इति, सर्वावस्थासु रक्षां प्रार्थयन्ति क्रीडन्तं चालरुलीलया शृङ्गचग्न्यादि-प्यपि गच्छन्तं गोविन्दः पातु, यन्तु सदा गवामिन्द्रो सुस्तया रक्षतुः, शयानं माधवः पातु, लस्यस्तास्तत्र प्रयोजकत्वात् ॥ २५ ॥ व्रजन्तं शनैर्नलीलया गच्छन्तं वैकुण्ठः पातु, स हि गतित्रानार्थमेव वैकुण्ठं निर्माय

व्रजन्तमव्याद् वैकुण्ठस्त्वासीनं त्वा श्रियः पतिः ।

भुञ्जानं यज्ञभुक् पातु सर्वग्रहभयङ्करः ॥ २६ ॥

डाकिन्यो यातुधानपथ कूष्माण्डा येर्भरुग्रहाः ।

भूतप्रेतपिशाचाश्च यक्षरक्षोविनायकाः ॥ २७ ॥

कोटरारेवतीज्येष्ठापूतनामातृकादयः ।

उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहमाणेन्द्रियद्रुहः ॥ २८ ॥

स्थित, अनेन सर्वत्र पदस्थापने कोमलत्वादिमुखदो भवत्विति प्रार्थित, आसीनमुपविष्ट त्वा लक्ष्मीपतिरवतु, स हि लक्ष्मीविवाहसमय उपविष्टो लक्ष्म्या वृत, तादृशभावापन्न सर्वसौभाग्ययुक्तो लक्ष्मीपतिरासीनमवतु, सर्वमेव जगद् भगवत्पुपविश्य तिष्ठतीति, तदर्थमाह त्वामिति, एव देहावस्थाचतुष्टयमुक्त्वा क्रियावस्थायामाह भुञ्जान-
मिति, स्तन्य दुग्धादिकं वा स्वतश्चौर्यादिना वा, यज्ञभोक्ता विष्णु पातु, भोजने क्रियाया कालफलनियामका
ग्रहा सन्ति, तैरवश्य स्वकालोद्भव फल देयमित्याशङ्क्याह सर्वग्रहभयङ्कर इति, सर्वेषा ग्रहाणा कालक्रिया-
द्रव्यादिनियामकाना नग्रहाणा भयजनको भवति, अन्यथा यज्ञादीना फल्दातृत्व न स्यात् तत्तत्कालफलमेव
तेषा स्यात्, अतो यदा यज्ञभोक्ता फल प्रयच्छति तदा ग्रहा निवृत्ता भवन्ति, निवृत्तिरपि न वचनादिना
किन्तु रूपमेव दृष्ट्वा भीता निवृत्ता भवन्ति, तत उक्त भयङ्कर इति ॥ २६ ॥

एव सहजदोषाणा निवर्तवैर्निवृत्तिं प्रार्थयि-वागन्तुकान् दोषान् गणयन्त्य स्वत एव तेषा भगवन्नामो-
च्चारणेन निवृत्तिमाहुर्डाकिन्य इतित्रिमि, एके महादेवसम्बन्धिनो दोषा स्पृष्ट्वा अन्य आध्यात्मिका
मध्यमास्ततोप्याधिभौतिका निरुष्ट्वा, स्वप्नादिष्वेव तेषा भयजनकत्व, डाकिन्यः स्त्रिय एव दुष्टा
दास्य इव पतिरहिता सेनारूपा, यातुधान्यो यक्षादिस्त्रिय, चकारात् तदवान्तरभेदा, कूष्माण्डादयः
पुरुषाः, कुत्सितो य ऊष्मा तत्कृता अण्डा इव ये भवन्ति, कूष्माण्डशब्दो यौगिको दुष्टमहादेवगण-
वाचक, प्रलये तेषा विनियोग, रूढो लौकिक, नेमित्तिको वैदिक, अतो दोषगणनाया तद्भयव्यावृत्त्यर्थ
य इत्युक्त, अर्भकग्रहा अर्भकरूपा ग्रहा, तेषा पिशाचविशेषा, बालका एव भूत्वा सर्वान् गृह्णन्ति,
भूतप्रेतपिशाचा प्रसिद्धा यक्षरक्षासि च, विनायका विघ्नकर्तार, ते सञ्छिन्नभिन्ना भवन्तीति तेषामधि-
पतिर्विनायक उक्त; स तु न कापि स्वत आयातीति तन्निवृत्त्यर्थ य इत्यत्राप्यनुसन्धेयम् ॥ २७ ॥ ततो
हीना स्वतन्त्रस्त्रीरूपा, कोटरा पूर्वदेशे "जुठारे"ति प्रसिद्धा, तथा रेवती, रेणुकेति केचित्, ज्येष्ठा दक्षिणदेशे
प्रसिद्धा, पूतनेयमेव, अज्ञानात् कीर्तन, वस्तुतस्त्वेते मन्त्रास्ते च यादृशास्तादृशा एव कीर्तनीया, अन्यथा
"मन्त्रो हीन स्वरतो वर्णतो वै"तिवाक्यान्मन्त्रस्यान्यथात्वेन रक्षोपयोगित्व न स्यात्, तेन तेषाकीर्तन
तन्ज्ञानेपि, अत एवाप्रस्तुतस्यापि वृद्धग्रहस्य कीर्तन, मानृका षोडश प्रसिद्धा, आदिशब्देन सर्वा एव
ग्रामदेवता, एतावत्य स्त्रिय, उन्मादादय पुरुषा, उदृतो मादो यै, यत प्राणिन उन्मत्ता भवन्ति,
य इतिरोग्यावृत्त्यर्थ, अपस्मारा अपि बुद्धिभ्रशहेतव, यतो रोगरूपा अपि भवन्तीति य इति तेषापि ग्रहण,
उभयेषामुभयन्व लोकसिद्धमिति तद्भयवृत्तिर्मुद्देव, त्रिविधानन्यानाह देहमाणेन्द्रियद्रुह इति, केचिद् देह-
द्रोह कुर्वन्ति येन देहे निरन्तर पीडा भवति तथा प्राणेषु येन क्षुधादिर्न भवतीन्द्रियाणा च स्वाव-
नाधिर्थादि ॥२८॥ भौतिज्ञानाह, स्वप्नदृष्टाः स्वप्न एव मयपत्रायनशिरःश्रेयःदिदर्शनहेतवो महोत्पाताश्च, तेषा
लक्षण स्वप्नाप्याये भवति, दृष्टवान्ग्रहाश्च भवन्ति, नियतास्त्वेभगवदीय भ्रामयन्त्येव, अत पिशाचवत्

स्वप्नदृष्टा महोत्पाता वृद्धबालग्रहाश्च ये ।

सर्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरवः ॥ २९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इतिप्रणयवद्धाभिर्गोपीभिः कृतरक्षणम् ।

पाययित्वा स्तनं माता सन्नयवेशयदारमजम् ॥ ३० ॥

तावन् नन्दादयो गोपा मथुराया व्रजं गताः ।

विलोक्य पूतनादेहं वभ्रुवुरतिविस्मिताः ॥ ३१ ॥

नूनं वर्तर्षिः सञ्जातो योगेशो वा समास सः ।

स एव दृष्टो ह्युत्पातो यथाहानकरुदुन्दुभिः ॥ ३२ ॥

भ्रान्तवद् वृद्धो बालश्च तिष्ठति, अत्रापि कालरोगव्यावृत्त्यर्थं य इति, एवं सर्वानन्द्य विनियोगमाहः सर्व-
इति, उक्ता अनुक्ताश्च ते सर्वेस्मद्भाक्यात् स्वत एव नश्यन्तु पलायनां, तेषां निवृत्तौ नाधिकः प्रयास इति
विशेषणमाह नामग्रहणमात्रैव भीरव इति, विष्णोस्ते तवैव नामग्रहणेन न ते तिष्ठन्ति कुतः पुनस्त्वत्समीप
इत्यतोस्माभिर्वचनादेव निराक्रियन्ते ॥ २९ ॥

एवं सर्वप्रकरणेन त्रिविधामपि रक्षां कृतवत्यस्ततो यज्जातं तदाहेतीति, प्रणयेन स्नेहेन बद्धाभिर्न तु लौकिक-
न्यायेन बद्धपदान् प्रेरणया नापि निवारितास्तिष्ठन्तीति ज्ञापितं, गोपीभिरितिपुनर्वचनं मध्ये ब्राह्मणादि-
शिक्षया कृतमितिव्यावृत्त्यर्थं, कृतं रक्षणं यस्य, रक्षाबन्धनादिकमपि कृतमिति ज्ञायते, पूतनास्तनपाने-
नाजीर्णशङ्कां व्यावर्तयति पाययित्वा स्तनमिति, माता यशोदा, गोपिकादीनां भाव्यर्थज्ञानात् स्तनादानं,
अनुपद्रवज्ञापकं च स्तनपानं, आरमजं पुत्रं, सन्नयवेशयत् सम्यक् पल्यङ्के न्यवेशयच्छाधितवती ॥३०॥

एवं बुद्धयुत्पादनादेतद् भगवच्चरित्रं निरोधरूपं च स्पष्टमेव, एवं पूतनावघ्नं कृत्वाग्निमयीलासिद्धयर्थ-
मज्ञानशेषं चाभिमन्त्रणादिना सम्यग् जातमिति स्थापयित्वा पूतनाया मोक्षो जात इति ज्ञापनार्थमग्निमचरित्र-
मारभते तावदिति यावदव्यायसमाप्ति, देहसौरभ्येण हि मुक्तेति ज्ञातव्यं, रूपदर्शनाद् भयं जायत इति
गन्धाग्रहश्च, तद् दाहे स्पष्टं भवति, तद्दाहश्च प्रमुसाध्यः, अतो नन्दागमनमाह तावदिति, यावद् गोप्य एतावत्
कृतवत्यस्तावत्काले जाते मथुरायां गता नन्दादयः पूर्वकगोपिकानां पतयो गोपिकाप्राधान्यात् प्रा-
धान्ये नोक्ताः, मथुरायाः सकाशाद् व्रजं गताः, शुकस्तत्रैव भगवति स्थित्वा वदतीति गता इत्युक्तवान्, तादृशं
पूतनादेहं विलोक्यातिविस्मिता जाता लौकिकं न स्मृतवन्तः, अन्यथा तेषां निरोधो न स्यात्, बाल-
क्रोडाया तेषामासक्तिर्न वक्तव्येति तदर्थं व्यापारानरं कर्तव्यमिति ॥३१॥ तेषामत्र प्रमाणपरतामाह नूनमिति,
घतेति खेदे, वसुदेवो नूनं ऋषिरेव सञ्जातः, पूर्व क्षत्रियः स्थित इदानीमृषिर्जातः, ऋषिबान्धयमेव हि
प्रमाणं, ननु लौकिके ऋषिरप्रयोजकोन्यथा मन्त्राणा लौकिकृत्वं स्यादत आह योगेशो वा स
सम्यगाप्तेति, योगेश्वरः सर्वं जानन्ति योगचक्षुषा, समिति सभायामपि ज्ञानात्, स वसुदेवः प्रसिद्धत्वात्,
तस्य तदुचितमिति नासम्भावना, तस्य वाक्यस्य संवादमनुवदन्ति स्वज्ञानदाब्ध्या यमुत्पातमानकरुदुन्दुभिराह
स एवास्माभिर्दृष्ट इति, हीति युक्तश्यायामर्थः, “तदुदितः स हि यो यदनन्तर” इतिन्यायाद् याद-
च्छिक्कमंत्रादित्वं परिहरन्नाहानकरुदुन्दुभिरिति, आनका दुन्दुभयश्च तस्य जन्मनि नेदुरतः प्रा-
माणिकमेव तस्य ज्ञानम् ॥ ३२ ॥ ततः सर्वं एव व्यवहारसिद्धयर्थं तस्याः फलेपरं परशुभिश्छित्वा

कलेवरं परशुभिदिउत्वा ते तु व्रजौकसः ।
दूरे क्षिप्त्वावयवशो ददद्भुः काष्ठवेष्टितम् ॥ ३३ ॥
दह्यमानस्य देहस्य धूमश्चागरुसौरभः ।
उत्थितः कृष्णनिर्भुक्तसपद्याहतपाप्मनः ॥ ३४ ॥

पूतनालोकबालघ्नी राक्षसी रथिराशना ।
जिघासयापि हरये स्तन दत्त्वाप सद्रतिम् ॥ ३५ ॥
किं पुनः श्रद्धया भक्त्या कृष्णाय परमात्मने ।
यच्छन् प्रियतम लोके रक्तास्तन्मातरो यथा ॥ ३६ ॥
पद्भ्या मँच्छद्दित्याम्पा बन्धाभ्यां लोकपन्दिता ।
अङ्गं यस्या समाक्रम्य भगवानपिबत् स्तनम् ॥ ३७ ॥
यातुधान्यपि सा स्वर्गमवाप जननीगतिम् ।
कृष्णमुक्तस्तनघ्नीरा किमु गावो नु मातरः ॥ ३८ ॥
पयासि यासामपिबत् पुनस्नेहस्तुतान्यल्म् ।
भगवान् देवकीपुत्रः कैवल्याद्यखिलार्यदः ॥ ३९ ॥
तासामविरत कृष्णे कुर्वतीना मुतेक्षणम् ।
न पुनः कल्पते राजन् ससारोशनसम्भवः ॥ ४० ॥

कटभूमस्य सौरभ्यमवघ्राय व्रजौकसः ।
किमिदं कुत एवेति वदन्तो व्रजमाययुः ॥ ४१ ॥

छित्त्वावयवशो दूरे क्षिप्त्वा राशीकृत्य गन्धादिव्यावृत्त्यर्थं काष्ठवेष्टितं कृत्वा निर्दहन (निरदहन), जले क्षिप्ते राक्षसाना गतिर्दुर्ज्ञेयेति पुनर्जीवेत्, अदाहे वा खण्डशो नयेयुः पश्चाद् योजयेयुः, अतो दाह एवोचित इति तेषा बुद्धिस्तस्या मुक्तिज्ञापनाय भगवता तथा सम्पादित, भस्मान्त एव मुक्तिरिति श्रुत्यभिप्रायः ॥ ३३ ॥ तस्या मुक्तिलक्षणमाह दह्यमानस्य देहस्य सम्बन्धी धूमः, काष्ठभ्रमव्यावृत्त्यर्थं तथोक्त, चकारादङ्गारा अपि सोऽन्वला देहोपि घृतवज् ज्वलतीति ज्ञातव्यं, अगैरुजनिताधूमवत् सौरभ्यं यस्य सोगरुसौरभः सर्वजननार्थमुत्थित ऊर्ध्वगतः, ऊर्ध्वगमनमप्युत्तमगतिज्ञापकं, ननु दुष्टाया देहस्य कथं तथात्वमित्याशङ्क्य हेतुमाह कृष्णनिर्भुक्तसपद्याहतपाप्मन इति, यदैव कृष्णेन नितरा भुक्तं तस्याः स्तन्य प्राणाश्च कृष्णभुक्त एव सपदि तस्मिन् कृष्णमुक्तक्षण इत्यर्थं, सपदीत्यव्ययं, कृष्ण-मुक्तस्य सपद्यप्यवहित क्षणस्तस्मिन्नेवासमन्ताद् हतं नष्ट पाप यस्य देहस्य, आहतपाप्मा देह ॥ ३४ ॥ ॥ ३५-४० ॥ एव देहधूमे निर्गते यदासीत् तदाह कटभूमस्वेति, अत्र पट् श्लोका विगीताः सर्वत्र दृश्यन्ते तेष्वध्यायत्रयवद् व्याख्येया, स्पष्टत्वाद् वोपेक्ष्यन्ते, तन्मातरो (३६) 'ब्रमुदेवस्त्रिय' इति व्याख्यातारः, कटस्य प्रेतशाहस्यानस्य चिताया सम्बन्धिधूमस्य सौरभ्यमवघ्राय व्रजौकसो गोरक्षणार्थं कार्यान्तरार्थं वा दूरे गता किमिदमाश्चर्यमिति व्याकुला समीचीनं गन्धमाप्रायागरुर्ज्वलतीति ज्ञात्वा कुत एवेतिवदन्तस्तत्तत्कार्यं परित्यज्य व्रजमेवाययुः, अनेन व्रजत्याना सर्वेषामेव प्रपद्यविष्टतिरक्ता भगवदनुभावस्यान्त प्रवेशश्च, येना-न्त स्थितः प्रपद्यो निर्वात्यन्ते, तामस प्रपद्यस्तामसी च पूतना, अतो युक्तं गन्धस्य प्रपद्यनाशकत्वम् ॥ ४१ ॥

ते तत्र वर्णितं गोपैः पूतनागमनादिकम् ।
 श्रुत्वा तन्निधनं स्वस्ति शिशोरासन् सुविस्मिताः ॥ ४२ ॥
 नन्दः स्वपुत्रमादाय प्रोप्यागत उदारधीः ।
 मूर्ध्न्यैवघ्नाय परमां मुदं लेभे कुरुद्वह ॥ ४३ ॥
 य एतत् पूतनामोक्षं कृष्णस्यार्भकरूपद्रुतम् ।
 मृत्युयाच्छ्रद्धया मर्त्यो गोविन्दे लभते गतिम् ॥ ४४ ॥

तेषामपि निदानपरिज्ञाने विस्मय एव जात इत्याह ते तत्रेति, तत्र गोकुले गोपैर्वर्णितं पूतनागमनादिकं
 श्रुत्वा, आदिशब्देन स्तनदानादिप्रकारं तन्निधनं पूतनामरणं च शिशोः स्वस्ति कल्याणं त्रयं श्रुत्वा,
 अत्यन्तविस्मिता जाताः, सर्वेषामग्र आगमनमेवाश्चर्यं, अकस्मान्मरणं, ततोपि तस्या महत्या भक्तो मृत्युर्बालं
 त्यक्तवानिति सुतरां विस्मयः ॥ ४२ ॥ नन्दस्य प्रोपितस्य पुत्रघ्राणं विहितमित्याजन्मदुर्लभं तदिदानीं कृत-
 वानित्याह नन्द इति, आश्चर्ये जिज्ञासोत्पद्यते नष्टविद्यायां तथादर्शनात्, स्वपुत्रं बलभद्रव्यावृत्त्यर्थं, विहित-
 त्वादादाय हस्ते गृहीत्वा, तथाकरणे हेतुः प्रोप्यागत इति, नूतनमिदं कर्म कृत्वा बहु देयमिति मनसि
 कृतवान्, भगवते च नानाविधान्याभरणानि कृत्वा स्मानीतवांस्तदाहोदारधीरिति, उदारा धीर्यस्य तदानी-
 शुत्पन्ना, सर्वापि बुद्धिस्तरा नन्दस्यापि मोक्षदात्री, तस्य तामवस्थां ये च भावयन्ति, मूर्ध्न्युपघ्राणं विहितं
 वात्सप्रेण सूक्तेन "दिवस्परी"त्यादिना, गन्धेन प्रपञ्चस्य नाशितत्वाद् भगवदाघ्राणे परमानन्दो हृदि जात
 इत्याह परमां मुदमिति, कुरुद्वहेतिसम्बोधनं समस्तोपाख्यानविधासार्थम् ॥ ४३ ॥ पूतनाया मोक्षं स्थापयितुं
 कैमुतिकन्यायेन तच्चरित्रश्रोतृणामपि मोक्षादप्यधिकफलां भक्तिं कर्तव्येनाह य एतदिति, एतत् पूतनामोक्षं
 कृष्णस्यार्भकं बाल्यसम्बन्धि चरित्रमद्भुतं लौकिकोपपत्तिरहितं, अनिष्टार्थं मरणमिष्टजनकमिति वा निशम्य
 श्रद्धया युक्तो भवति, अमर्त्यो वा भवति, देवभावं प्राप्नोति, देवा हि सत्ये प्रतिष्ठिताः, सर्वथेदं सत्यमिति मन्यते,
 स गोविन्दे गतिं मोक्षं रतिं वा लभते, इदमपि 'विगीत'मिति केचित् ॥ ४४ ॥

१. रतिमित्यपि पाठः ।

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्बलभदीशितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे द्वितीये तामसंस्कृतश्लोकांतर-
 प्रमाणप्रकरणे धीर्यपरनामधर्मनिरूपकद्वितीयाध्यायस्य स्कन्धादित्. पञ्चाध्यायस्य विवरणम् ।

॥ तृतीयः स्कन्धादितः सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीराजोवाच ॥

येनयेनावतारेण भगवान् हरिरीश्वरः ।

करोति कर्णरस्यानि चरितानि च नः प्रभो ॥ १ ॥

यच्छृण्वतोपैत्यरतिर्वितृष्णा सत्त्वं च शुध्यत्यचिरेण पुंसः ।

भक्तिर्हरौ तत्पुरुषे च सख्यं तदेव हारं वद मन्यसे चेत् ॥ २ ॥

पूतनामुपयःपानं भगवत्त्राय यत् कृतम् ।

अलौकिकत्वज्ञानाय तत् पष्ठे विनिरूपितम् ॥ १ ॥

ततोप्यलौकिकं लोके विशेषासक्तिबोधकम् ।

सप्तमे त्रिविधं प्राह शकटोत्पाटनादिकम् ॥ २ ॥

उत्क्षेपणमवक्षेपः प्रसारणमितीर्यते ।

राजसानां तामसानां सात्त्विकानां च सद्गहे ॥ ३ ॥

सुप्तं नित्तमथोल्लास्य तथार्जायत्वा च लौकिकान् ।

स्वासक्तिसिद्धये प्रीत्या दुःखं च कृतवान् कश्चित् ॥ ४ ॥

यशो हि सर्वगं चेत् स्यात् स्वासक्तैथैव च तद् भवेत् ।

यशोदानन्दयोरत्र निःप्रपञ्चो विधीयते ॥ ५ ॥

आनुपङ्गिकमन्येषां गोपानां सर्वदेहिनाम् ।

गोपीनामिति तत्राद्ये यशोदाया वितन्यते ॥ ६ ॥

पूर्वाध्याय आश्चर्योत्पादनेन प्रपञ्चविस्मृतिं कारयित्वा विशेषाकारेण यशोदायाः स्वासक्तिं वक्तुं मतान्तरे प्रपञ्चविस्मृतिमात्रस्यैव पुरुषार्थत्वात् तदासक्तिं न वक्ष्यतीत्याशङ्क्य राजा पृच्छति येनयेनेति प्रयेण,

सर्वं चरित्रं हितकृद् गुणकृच्च ततोषिषम् ।

तत्रापि हेहननकं तद् वक्तव्यमिति स्थितिः ॥ १ ॥

आदौ सर्वमेव चरित्रं भगवतः सर्वोत्तममिदं वाह, येनयेन मत्स्वयङ्कर्मादिमध्ये यानियानि चरितानि करोति तानि नः कर्णरस्यानीतिस्मन्वन्वः, कृष्णावनारचरित्र एव कल्पयित्वा प्रीतिपक्षे तद्वतो भेदो द्वेषापरपर्यायः सिद्ध्येदिति तन्निरूप्यमेतद् वक्तव्यं येनैवावतारेण करोतीति, अत्रतारपरदे लौकिक-बुद्धिर्भवति मविष्यतीति तत्रानादरश्च वक्तव्यः, तदाह वीप्सया, वस्तुतस्तु भगवान् करोति, कृतौ प्रयोजनं हरिरिति, तथाविर्भाव उपरतिरीश्वर इति, इदानीन्तनानामस्माकं तथाभाग्यमावाद् दर्शनाभावेपि भवदादिप्रमादाद् कर्णरस्यानि मरन्नि, लोक उपनिबन्धनाभावशङ्कापि नास्तीत्याह चरितानीति, उपनिबद्धं कृत्यं चरित्रं, चरारात् महतां गुणादकम्मादप्युक्तं, न इति ध्रुवतृणां सर्वेषां, प्रभो इति मन्वोधन-मन्तःकरणज्ञानार्थमन्यथाकथने दृष्टदृष्टेण सामर्थ्यार्थं च ॥ १ ॥ यद्यपि माभिप्राये ज्ञाते सर्वमेव चरित्रमेतादृशागुणजनकं भवति तथाप्यापातनोपि यच्चरित्रं सर्वदोषनिवृत्तिपूर्वकं सर्वगुणदायकं भवति

अथान्पदपि कृष्णस्य तोकाचरितमद्भुतम् ।

मानुषं लोकमासाद्य तज्जातिमनुरुन्धतः ॥ ३ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

कदाचिदौत्थानिककौतुकापुत्रे जन्मर्क्षयोगे समवेतयोपिताम् ।

वादित्रगीतद्विजमन्त्रवाचकैश्चकार सूनोरभिषेचनं सती ॥ ४ ॥

नन्दस्य पत्नी कृतमज्जनादिकं विभैः कृतस्वस्त्ययन मुपूजितैः ।

अन्नाज्यवासःस्रगभीष्टप्रेतुभिः सज्जातनिद्राक्षमशीशयच्छनैः ॥ ५ ॥

तद् वक्तव्यमित्याह यच्छृण्वत इति, यच्चरित्र शृण्वतः पुरुषस्य भगवच्चरित्रविपयिणी यारतिः सापैति माहात्म्ये स्वोपकारे च ज्ञाते तथात्व, विशेषेण ससारविपयिणी तृष्णा चापैति ससारस्य बाधकत्वे ज्ञाते, गुणदोषाभावरूपावेतौ साधारणौ दोषाभावरूपौ वा, गुणानाह सत्त्वं च शुध्यति, अचिरेण शीघ्रमेव, पुंसः स्वतन्त्रस्य, सत्त्वमन्त्रं करण, शुध्यति कामक्रोधादिवासनारहितं भवति, ज्ञानात्मन ससारातीतचरित्रे श्रुते यथा भगवतो मुखारविन्दे त्रैलोक्यवर्णनं, विद्म भक्तिर्हरौ यथोल्लखलवन्धने, तत्पुरुषे भगवत्सेवके सरूपं यथा यमलार्जुनमज्जने, चरारात् तत्सेवकसेवकेषु, तदेव हार मनोहारि यथा भवति तथा वदेति प्रार्थना, यदि मन्यस इति, तादृश फलस्य सिध्यत्विति यदि त्वं कृपा, यथाधिकारेण बोधने मनोहारि भवति, एव पञ्चविधं चरित्रं पृष्ट, तद् वक्ष्यति क्रमेण तृणावर्तवधादि, आश्चर्यरूपस्तृणावर्तवध इत्यरति-
र्गच्छति, तृष्णा च ससारेण गच्छति, भगवति सर्वसत्त्वात्, अन्तःकरणं देहेन्द्रियादिकर्मैषु शुध्यति, भगवतो नामधौर्त्थैर्विश्रवणेन, उल्लखलवन्धने भक्तिर्यमलार्जुनमज्जे सरूपमिति ॥ २ ॥ एतत्पञ्चविधात् पूर्वमपरमेकं कृष्णासक्तिजनकं साधारण्येन वक्तव्यमित्याहाथान्यदपीति, अथेति भिन्नक्रमे, आदावेव वक्तव्यं, अनन्तरं शीघ्रमेव वक्तव्यं, अन्यदपि यथा बाल्ये पूतनावधं, तथापि बाल्ये यच्चरित्रं, कृष्णस्येति, अत्र तारान्तरबाल्यचरित्र-मुदास, बाल्ये चरित्रसम्भवार्यं वा भगवतो नाम, तोकाचरितं तोकेनाचरितं, तोरु उत्थानासमर्थं, तदप्यद्भुतमलौकिकं, लोके हेतुकल्पनारहितं, तत्रापि लौकिकभावेन कृतमित्याह मानुषं लोकमासाद्येति, मनुष्यलोकं भूमिं मानुषभावं चासाद्य स्वीकृत्य, तज्जातिं शिशोर्जाति-
लीलामनुरुन्धतो जातिलीलामनतिक्रम्य यथा गोपालशिशो, तादृशं पूतनावधतुल्यमेकं वक्तव्यमिति प्रार्थना ॥ ३ ॥

शुकस्तादृशमेव शकटभङ्गलक्षणं चरित्रमाह कदाचिदितिचतुर्दशभिः सर्वेन्द्रियाणामन्तःकरणस्य च प्रीतिजनकं, आदावुत्सवमाह कदाचिदिति, औत्थानिकं कर्म निष्क्रमणात्मकं “चतुर्थे मासि निष्क्रम” इति, तस्मिन्नेन दिवसे रोहिणीनक्षत्रं, औत्थानिकं कर्म कृत्वा तत्र कौतुकाविष्टे चित्ते जातं उत्सवेन तत् कर्म कर्तव्यमिति विचिन्त्य तस्मिन् दिवसे जन्मर्क्षस्यापि योगे सति समवेतानां योपिता सर्वस्त्रीणां मध्ये तुर्यादिवादित्रैर्नागाविधर्गाते स्त्रीकर्तृकैः प्रत्यकर्तृकैश्च द्विजानां ब्राह्मणानां मन्त्रवाचकैः सह सूनो पुत्रस्याभि-
षेचनं कलशस्थापनपूर्वकं ब्राह्मणैः क्रियमाणं मन्त्ररक्तप्रोक्षणरूपं चरारं, मङ्गलसन्तानादिकं तु पूर्वमेव कृतमस्ति, प्रोक्षणसंस्कारेभ्युदयो भवति, यतः सा सती पतिव्रता पत्युस्तथेच्छेति, अन्यत्रोत्सवकरणाभिवार्यं वा ॥ ४ ॥ एव महोत्सममुत्तवा बाल्यविस्मरणार्थं बाल्यस्य पर्यङ्के स्थापनमाह नन्दस्य पत्नीति, नन्दस्य पत्नी

औत्थानिकौत्सुक्यमना मनस्विनी समागतान् पूजयती ब्रजौरुसः ।

नैवाश्रृणोद् वै रुदितं सुतस्य सा रुदन् स्तनार्थी चरणायुदक्षिपत् ॥ ६ ॥

नन्दकार्यमपश्य करोति, अन्यथा तद्भावे ज्ञातीना वैमनस्य स्यात्, अतः कृतमज्जनादिकं भगवन्तः सञ्जात-
निद्रासं शयनं कारितवतीतिसम्बन्ध, आदौ स्त्रीणामाकारणं कृत्वा स्नानस्थानमलङ्कृत्य नानाविधगीतैस्तेलेन
नानाविधसुगन्धद्रव्यैः स्नानं कारयित्वाभरणानि परिधाप्य कम्बूरीगोरोचनादितिलकं दत्त्वा धूपोदिना
चार्द्रता दूरीकृत्य सर्वाभरणभूषितं विधाय तदनन्तरं विभैः कृतस्वस्त्ययनं कृतं रक्षणान्धनादिकं यस्य तादृशं,
तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो बहु दत्त्वा सन्तुष्टानामाशिषि गृहीत्वा श्रान्ताभिनयने कृते सञ्जातनिद्रासं मन्यमाना शयनं
कारितवती, अन्नमोदनं, आज्यं घृतं, स्रग् माला, वासो वस्त्राणि, अभीष्टं प्रार्थितं, धेनवश्च, तैः सर्वैश्च
पूजिता ब्राह्मणा, तेषां ब्राह्मणानां ज्ञानशक्तिपद्मोच्चार्यं सञ्जातनिद्रासता, अन्यथाशिषो न प्रयुञ्जीरन्,
शनैरिति, यथा निद्रामद्भो न भवति तथा हस्तत्रापनेन, ब्राह्मणानां प्रीतिश्चतुर्विधा भवति, आदौ साम्य-
भोजनेन, पश्चाद् बलैः, उभाभ्यां स्वयं पुर्णां मूलैहिकं यात्रप्रेक्षितं तत् प्रार्थयन्ति, ततो वेदिकुर्मर्षसिद्ध्यर्थं
धेनवश्च, एव चतुर्भिः पूजिता, लौकिकसम्पन्नार्थं मालया च, पूजिता अन्तःकरणपूर्वकं स्वस्त्ययनं कुर्वन्ति,
तेषां यथा परमार्थपर्वदृष्टिस्तिरोहिता भवति तथा सम्पद् निद्रा ॥ ५ ॥ एव कृते प्रसङ्गात् सर्वेषामेव बहि-
र्मुखता जातेत्याहौत्थानिकौत्सुक्यमना इति, ब्राह्मणार्थं निमीलने कृते भगवतो ज्ञानशक्तेर्निमीलितत्वा-
लौकिकप्रान्त्य, अथापि प्रपञ्चात् पूर्वाध्यायाभ्यां निरोधस्योक्तत्वात्तान्यन्तं लौकिके यशोदत्या युद्धि-
किन्तु भगवत्सम्बन्धिलौकिके, तदाहौत्थानिके कर्मणि शोभार्थं यदौत्सुक्यमुत्सुकता लौकिकाभि-
निवशस्तत्रैव मनो यस्या इति, भगवत्सम्बन्धस्य गौणत्वात् प्रवाहस्य बलिष्ठत्वाद् भगवदशमपि परित्यज्य
लौकिकसम्भावनाथमभिमानवती च जातेत्याह मनस्विनीति, एव बाह्याभ्यन्तरभेदेन तस्या बहिर्मुखत्वं जातं,
स्वकार्यमपि कृतवतीत्याह समागतान् पूजयतीति, ये लौकिकस्यवहारेण सम्प्रगागनास्तान् पूजयती (पूजयन्ती),
मालाकुङ्कुमोपहारैर्बाला पुर्या स्त्रियश्च सर्वे पूजिता इति पुल्लिङ्गनिर्देश, ते चेत् सन्नो भवेयुः सर्वथा भग-
वदीयास्तथापि न दोषः स्यादिति तत्र्यावृत्त्यर्थमाह ब्रजौरुस इति, ब्रज एव तामस ओरुः स्थानं येषामिति
तामसभूयिष्ठ एव स्थिता न ता पदवीमारोढुमर्हन्ति, भगवत्सु निरोधार्थमव समागत इति लौकिक-
प्रकारेणैव प्रपञ्चविस्मरणपूर्वकं स्वासक्तिं वरिष्यन् रोदनं कृतवान् मदीया अप्येव बहिर्मुखता जायन्त
इति च ज्ञापयितुं, कल्पान्तरे ज्ञानशक्तितिरोभाव तस्मिन् शकटे दैव्यं कश्चिदाविष्टं स नेतुं समागत
इति तन्निवृत्त्यर्थं रोदनं शकटाक्षेपश्चेत्याहुः, अत एव ब्रह्माण्डपुराणे “शकटासुरत्वण्डन” इतिभगवन्नाम,
अत्र तु शकटमात्रं तद्वर्णानिनिवेशो वा, साधारणधर्माणां परित्यागासम्भवात्, एव सर्वभावेन बहिर्मुखत्वे
भगवता प्रबोध्यमानापि प्रकारं न गृहीतवतीत्याह नैवाश्रृणोदिति, एवकारेण श्रवणसम्भावनापि निवारिता,
ननु श्रुत्यै कार्यव्यग्रोपक्षा कृतवतीति कथं न कल्प्यते तत्राह वै निश्चयेन, अन्यथा चित्तमर्धमन्यत्रागन
भवेत् तदाधिकरोदनेनापि समागच्छेत्, अतस्तत्रिषेध एव, सुतस्य रुदितं धृतं न विलम्बं सम्पादयति, तत्रापि
सा महता कष्टेन प्राप्तपुत्रा, अश्रुणे वा हेतुः पूर्वोक्तन्यायेन बहिर्मुखेति, तदा भगवान् रोदनमात्रेण
कार्यासिद्धिं ज्ञात्वा रुदनेन स्तनार्थी सन् चरणानूर्ध्वमुदक्षिपत्, यथा बालकाश्चरणानूर्ध्वधर्षणेन प्रसारयन्ति,
वाक्यापेक्षया कृते प्रनलत्वात् तथाकरणं, अनेन भगवान् मनसैव निरोधं कथं न कृतवानिति परिहृतं,

अधःशयानस्य शिशोरधानःप्रवालमृद्बद्धिहृत व्यवर्तत ।

विध्वस्तनानारसङ्कुप्यभाजनं व्यत्यस्तचक्राक्षविभिन्नकूरम् ॥ ७ ॥

केवलक्रियाया क्रियाबुद्धि स्यात्, शकटभङ्गेप्यङ्घ्रिकारित्व न स्यात्, एव कृते स्वानुपङ्गिक जातमिति न ह्रिष्ट, पूर्वं रोदन यशोदाया बहिर्गुलत्वज्ञापनायान्यथा मनसैव कथं न कुर्यात्? अयं च निरोध स्वार्थ, अन्यथा पञ्चाना परार्थानामग्रे वक्ष्यमाणत्वात् पञ्चपूर्वाविद्या तैर्नैव नाशयत इति व्यर्थमेतत् स्यात्, तच्च स्वप्रयोजन स्तनार्थित्व, स्वार्थमुत्पन्नस्य स्वनियोगावश्यत्वज्ञापनाय स्तनमेवापेक्षते न तु पान, तदग्रे वक्ष्यति स्वयमेव “नाह भक्षिताना”निति मूलसङ्के, अतः पूतनास्तनपानसमये यावन्तो बालास्तद्भक्षिता अत्र समागतास्तेपामन्त्रार्थमवश्य स्तनापेक्षा, दुष्टत्व पूतनासम्बन्धिबोधेनैव नाशित, तान् स्वसमानत्वेन सम्पादयितु स्वभोग्यगोपिकादर्शनदोषाभावार्थं तानेव तासु समारोपयितुं जान चोपदेशु प्रथम स्वकीयमेव सर्वथा निर्दुष्ट तेभ्यो ददाति, ते च बहव पीडिता भवन्ति, अतः स्तनेर्थित्व, भक्त्यैव तेषां निस्तारो जात इति ख्यापयितुं चरणयोर्व्यापार उक्त, अवतारविपयिणी भक्तिरतिप्रुष्टेति ज्ञापयितुं द्विवचनम् ॥ ६ ॥ एव कृते यद् जात तदाहाधःशयानस्येति, अधस्तादवलम्बे शकृतस्य पृष्ठभागाद्य पल्यङ्के शायितो भगवान् छायायार्थं, यदि निरोधो नाङ्गीक्रियते तर्हि भवत्कृता छायापि मास्त्विति ज्ञापयितुं शकटाक्षेप इतिज्ञापयत्यधःशयानस्येति, शिशोरित्युत्थानासमर्थस्य, तथाबुद्धिः सन्धादितेति ना यथा करण, भगवतो भिन्नतया सम्बन्धित्वेन निरूपण चरणस्यैव साहात्म्यज्ञापनार्थं, अनः शकट, अल्परूपप्रवालमृद्बद्धिहृत सद् व्यवर्तत विपरीततया पतित, तद्गताना कार्याणां नाशस्त्वपेक्षे वक्ष्यते, सकार्यस्यानसो भङ्गो जात, पूतनाया तु भगवत ओष्ठद्वयसम्बन्धो हस्तद्वयसम्बन्धश्च जात इति तदपेक्षयाधिकमाहात्म्यज्ञापनार्थमल्पसम्बन्धो वक्तव्य, अत एव विचारक्रमेणैतानि चरित्राणि गृहीतानि, तदुक्तं द्वितीयस्यैवधिवरणे, अत्यन्तमल्पावहकौ प्रवालापेक्षयापि मृदू, अल्पको वा प्रवालो नूतनाम्रपत्रमत्यारक्त तदपेक्षयापि मृदु भगवच्चरणारविन्द तथैवारक्तमूर्ध्वरेखायुक्त च, तादृशाङ्घ्रिम्यामङ्घ्रिणा वा हतमल्प ताडितं सच्चलनेप्ययोग्य विपरीततया पतित, मारणसमये चरणस्य महत्त्व जात भविष्यतीतिशङ्कान्युदासाय प्रवालतुल्यतया वर्णित, मृदुत्वमात्रे दृष्टान्तो मा भवत्वित्याहृतावपि समानमिति वक्तुमन्तरन्तर निरूपिता, तदपेक्षयापि मृदुत्ववक्ष्यते शकटादेः प्रयुक्त सुखजनकमिति ज्ञापयितुं “पदा शकृतेष्वृत्त” इतिविचार एकमेव पद गृहीतमत्र तु चरणावित्युक्त, समाप्ते सन्दिग्धत्वात् कारणैकस्यैव युक्तेत्यङ्घ्रिणा हतमितिसमाप्त, अतोव्यासाधनवैपरीत्य कार्ये निरूपित, भारान्तरान्तमनो चालयितुं न शक्यमिति ख्यापयितुं विशेषणद्वयमाह बाह्याभ्यन्तरभेदेन विध्वस्तेति, विशेषेण ध्वस्तान्यथ पतितानि नानाविधरसयुक्तानि घृतमधुगुडदधिनननीतादियुक्तानि कुप्यभाजनानि चर्मणा निर्मितानि रसस्थापनार्थं, उप्यानि तस्मिन् दशे प्रसिद्धानि, अनेन तेषां स्थापनमपि भगवतो न सम्मत सर्वनिषेधेणत एव विद्यमानत्वात्, भाजनपदेन तान्मेव व्यवहारपात्राणीति ज्ञापित, एव शकटस्थिताना सर्वेषामथ पात उक्त, न हि भगवदुपरि रसान्तर स्यात् शक्येति, अतो भेक्षरत्पांशेनापि ते सर्वे निराहृता, भिन्नरसवान् भगवदुपरि स्थित स्वरूपतोपि नष्ट इत्याह व्यत्यस्तचक्राक्षविभिन्नकूरमिति, व्यत्यस्ते इतस्ततः पतिते चक्रे तन्मये स्थितोक्षोपि लोहमय इतस्ततः पतितो यस्य विशेषेण भिन्न कूरमग्रिमभागे लम्बो यस्य, व्यत्यस्तचक्राक्ष च तद् विभिन्नकूरं च, सप्ताकालचक्र उभयमङ्गाहकश्चाहङ्कारो विशेषेणात्यन्तमस्त गतो भवति, भक्त्येकदेशेनापि त्रिशाशचेर्महत्त्वात्

दृष्ट्वा यशोदाप्रमुखा ब्रजस्त्रिय औत्थानिके कर्मणि याः समागताः ।
नन्दादयश्चाद्भुतदर्शनाकुलाः कथं स्वयं वै शक्यं विपर्यगात् ॥ ८ ॥

ऊचुरव्यवसितमतीन् गोपान् गोपीश्च बालकाः ।

रुदतानेन पादेन क्षिप्तमेतन्न संशयः ॥ ९ ॥

न ते श्रद्धिरे गोपा बालभाषितमप्युत ।

अप्रमेयं बलं तस्य बालकस्य न ते विदुः ॥ १० ॥

तथात्वमुचितमेव, कूबरमुच्चस्थानमप्यस्तीति कूबरं तद् विशेषेण कालात्मकेन भिन्नं भवत्येव, स्वभावत उच्चा अपि भगवद्विरुद्धवर्मा भक्त्यंशेन नश्यन्तीति, अनेन भगवांस्तद्गृहमेव दूरीकृतवानित्युक्तम् ॥ ७ ॥ तदा लौकिकनाशात् तन्नाशद्वारा तत्कर्तारि भगवत्यभिनिविष्टा इति वक्तुं प्रथमतस्सर्वेषां तन्नाशचित्तत्वमाह दृष्ट्वेति, दूरे पतितमन एव दृष्ट्वा न तु भगवन्तं तत्सम्बन्धं वा, स्त्रीषु यशोदा मुख्या पुरुषेषु नन्दः, गोपिकानां ज्ञानं भविष्यतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह ब्रजस्त्रिय इति, तथापि “मुख्ये कार्य-सम्प्रत्यय” इतिन्यायेन गोपिका एव ब्रजस्त्रियो भविष्यन्तीत्याशङ्क्याहौत्थानिके कर्मणि याः समागता इति, यशोदायाः साधारण्ये प्रवेशान्मुख्या अपि साधारण एवाभिनिविष्टा नन्दादोष्यौत्थानिकं कर्मेति कृत्वा गृह एव स्थिताः, अन्यतोपि समागता अन्ये चकारेणोक्ताः, स्त्रीणामपेक्षयाद्भुतदर्शनेनाकुला जाताः, किं जातं किं भविष्यतीति शक्यताते सर्वे हेतुं विचारयन्तीत्याह कथमिति, स्वयमेव बलीवर्द्धा-घातव्यतिरेकेणैव वै निश्चयेन स्वयमेव शक्यं विपर्यगात् विपर्ययं प्राप्तवद् विपरीततया परितश्च भिन्न-तया शक्यत्वात्सागाद् कथं तावद्दूरे पतितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ भगवत्यत्यन्तमसम्भावना तेनान्योक्तेषु निमित्ते तेषां विश्वासो न जात इत्याह द्वाभ्यामूचुरिति, ननु विपरीतभावनायुक्तेभ्यो न वक्तव्य-मिति सिद्धान्तात् कथमुक्तवन्त इत्याशङ्क्याह बालका इति, ज्ञानवन्तोपि विवेकरहिताः परस्व-भावाधिकारादिकं न विचारितवन्तः, तर्हि कथं ज्ञानवत्त्वमित्याशङ्क्य तेषां श्रोतॄणां विपरीतज्ञानं स्वभावदोषश्च नास्तीत्याहाव्यवसितमतीन् गोपान् गोपीश्चेति, न व्यवसिता निश्चयं प्राप्ता मति-येषां, उपायान्वेषणपरा एव न तु विपरीततया किञ्चिन्निश्चितवन्तस्तथा सति न वक्तव्याः स्युः, गोपा गोप्य इति स्वभावतो दोषाभावो गोरक्षणधर्मपातिप्रत्ययधर्मश्लोक्तः, चकारात् तादृशा एव ब्राह्मणाः, अन्येषु, उपायान्वेषणेषुनापि वक्तव्यमित्यनेन बालकेन रुदतैतद्वनः पादेन क्षिप्तं नास्त्यत्र संशयः, न हि दृष्टेनुपपन्नं नाम व्याचारात्, दृष्टानुसारिण्येव कल्पना च कर्तव्या, अतः संशयाभाव इति बालाभिप्रायः, रोदनं निमित्तमिति नास्त्यापि दोषः, कर्तृकरणयोरसम्भावना नाङ्गीकृतवन्तः ॥ ९ ॥ प्रत्यक्षमेतत् प्रत्यक्ष-मूकं च वास्यं तर्कविरुद्धं नाङ्गीकर्तव्यमिति, तदाह न ते श्रद्धिरे गोपा इति, गोप्यस्तु मध्यस्था जाताः, त इति बहिर्मुखाः, ज्ञानं तु जातं, अत्यन्तासत्यप्यर्थे शब्दान् ज्ञानोत्पत्तिमन्त्रात्, अतो ज्ञातमनो न तु श्रद्धिरे, यतो गोपा अलौकिकज्ञानरहिताः, हेत्वन्तरमप्याह बालभाषितमप्युतेति, बाला भ्रमाद-दृष्टमपि वदन्ति, भूतादिना तथा कृते क्षिप्तोपि पादोन्ययासिद्धः करणत्वेन ज्ञात इति, बालास्तु भगवत्परा भगवत्सामर्थ्यं भूताद्यभावं च दृष्टवन्तः, अन्यैस्तु तद्दर्शनाभावान् स्वप्रतीतिसिद्धमेवाङ्गीक्रियन् इति, अश्रद्धायां हेतुमाहाप्रमेयमिति, बालकस्य बलं न ते विदुः, यद्यपि बलं न प्रत्यक्षं तथापि कार्येणानुमीयते, स्वस्मिन् कार्यकरणभावस्य प्रत्यक्षमिद्वत्त्वान्, यद्यं बलिष्ठः स्यान् स्वयमप्यन्तत उचित्त्वं कार्यान्तरं वा

रुदन्तं सुतमादाय यशोदा ग्रहशङ्किता ।

कृतस्वस्त्ययनं विप्रैः सूक्तैः स्ननमपाययत् ॥ ११ ॥

पूर्ववत् स्थापित गोपैर्वलिभिः सपरिच्छदम् ।

विप्रा हुत्वाचर्याञ्चक्रुर्दध्यक्षतकुशाम्बुभिः ॥ १२ ॥

येसूयानृतदम्भेर्ष्यार्हिसामानविवर्जिताः ॥

न तेपा सत्यशीलानामाशिपो विफलाः कृताः ॥ १३ ॥

कुर्याद् रोदन च न कुर्यात्, अतो नैयायकवदिदानीन्तनमीमांसकवद् वा भ्रान्ता बल न विदुरित्यर्थ, तत्र हेतुप्रमेयमिति, न तेपा दोषो नापि तर्कस्य, किन्तु तस्य बालरूपस्य बलमेवापमेयं प्रमातुमयोग्यं "मलौकिकास्तु ये भावा न तास्तर्केण योजये"दिति तु न तेपा बुद्धि, अलौकिकत्वनिश्चयाभावात् सन्नेहस्त्वनेन जात, जिज्ञासोत्पादिका तु पूतना, वसुदेववाक्यपूतने च सन्देहोत्पादिके, यद्यपि बालका अलौकिक जानन्तीत्यपि न जानन्ति तथापि मुख्येनैव चरितार्थत्वादेकमेवोक्तम् ॥ १० ॥ ततोत्यन्तमविचार्य लौकिक एव प्रवृत् इत्याह रुदन्तमित्यादिसप्तभि, चतुष्टयमत्र कर्तव्यमुत्पातोयमिति रोदनप्रतीकारो ग्रहकृतोपद्रवस्य बालकानिष्टस्य निवृत्ति शक्यस्थापन शक्यसम्बन्धयुत्पातपरिहारश्च, वस्तुतस्तु द्वयमेव कर्तव्य रोदनप्रतिकार शक्यस्थापन च, तथा सति लौकिकबुद्धिदृष्टा भविष्यतीति तन्निवृत्त्यर्थं भगवद्विच्छयोत्पन्नमस्य वर्णन भगवच्चरित्रत्वाय, तत्रादौ भगवद्विषयकद्वयमाह, तेपामज्ञानस्थापनार्थं भोगेपि शक्ये रोदन, ग्रहसम्भावनायामपि सुतत्वाद् ग्रहण, यशोदेति लौकिकबुद्धिनिपुणेति ग्रहशङ्कासम्भावना, कश्चिद् बालग्रहादित्त्र प्रविष्टो रोदन कारयतीति सम्भावना, अत शीघ्र स्नन न दत्तवती किन्त्वभिज्ञैर्ब्राह्मणे कृत स्वस्त्ययन यस्य रक्षाबन्धनाभिमन्त्रादिक स्वस्त्ययन सुदूक्त्येपा वचन प्रमाणमस्ति रक्षा कृत्वा तद्गतदोषादर्शनात् सुपूक्तवन्त, तत स्ननमपाययत् ॥ ११ ॥ एव भगवति द्वयमुक्त्वा शक्ये द्वयमाह पङ्क्तिर्भगवद्गुणैर्यानिष्टनिवृत्ते, पूर्ववदिति, यथा तस्यानससस्थान पूर्वमासीद् यथा वा कुम्भस्थितिस्तदाह पूर्ववदेव गोपै स्थापितमिति, बलिभिरिति तस्य महत्त्वमुक्त, परिच्छदादिसहित, तस्य परितो भागा एव परिच्छदाः, अथवा पूजार्थं परिच्छद् वा सम्पादितवन्त, तादृश शक्यमेव शक्यविष्ठात्री देवता तत्रावाह्य विप्रास्तदभिज्ञा विशेषेण रिक्त पूरणसमर्था, प्रथमतोनिष्टनिवृत्त्यर्थं सामान्यतो होम कृत्याज्येन व्याहृतिभि सर्वत्र निवृत्ते सामान्यहोम पश्चात् तच्छक्यमर्चयाञ्चक्रुर्दधिभिश्चिता अज्ञतास्तस्य परित स्थापिता कुङ्कुमासता इव कुशसहितानि प्रोक्षण जलानि च, ब्राह्मणे क्रियमाण समन्त्रकमेव भवति ॥ १२ ॥ एव सामान्यत उभयो प्रतीकार उक्त, यशोदाप्रेरणयैवैतदुभय जात, न-इत्तु विशेषाकारेण द्वयमेकत्र स्थापयित्वा शान्तिं कृन्वानित्याह येसूयानृतेति सितुर्भि, नन्दस्यादौ ब्राह्मणेषु वैशिष्ट्यबुद्धिस्तत्र शक्ये समारोप्याभिषेकस्तत्र स्वस्तिवाचनादिपूर्वक होमोदान च, एव कृतस्य वैयर्थ्याभावसाधन च पञ्चमे वस्यति, तत्रादौ ब्राह्मणेषु महत्त्वबुद्धिर्जातत्याह य इति, ब्राह्मणे चेच्छक्यित्री बुद्धिस्तद्वायदाद् भगवत्पन्चमे भविष्यतीति सूचित, ब्राह्मणा स्वमानत उत्तमा अविवृततत्स्वरूपा दोषपदकेन तु ते प्राकृता भवन्ति, भगवति तु पङ् गुणा अधिका, निर्दुष्टो ब्राह्मणो घर्मा भगवत्शैकस्तुत्यो वा, अतो यथा भगवद्विचारित सत्यमेव भवति तथा ब्राह्मणोक्तमपि सत्य भवति इव तु सर्वेषा पूर्वाविरोधि, तत्र ब्राह्मणेषु पङ् दोषास्तत्तामर्थ्यप्रतिबन्धकास्तद्रहितास्तु निर्दुष्टास्तान् दोषान् वर्जनार्थं गणयति, कामदोषलोभा दोषा अप्यनस्थाविषयमेदंनैव दोषा भवन्तीति ते न गणिता, तन्कार्यभूता एव

इति बालकमानीय सामर्ग्यजुषाकृतैः ॥

जलैः पवित्रौषधिभिरभिषिच्य द्विजोत्तमैः ॥ १४ ॥

वाचयित्वा स्वस्त्ययनं नन्दगोपः समाहितः ॥

हुत्वा चाग्निं द्विजातिभ्यः प्रादादन्नं महागुणम् ॥ १५ ॥

गावः सर्वगुणोपेता वासःसकृत्स्वममालिनीः ॥

आत्मनाभ्युदयार्थाय प्रादात् ते चान्वयुञ्जत ॥ १६ ॥

विषा मन्त्रविदो युक्तास्तैर्याः भोक्तास्तथाशिषः ॥

ता निःफला भविष्यन्ति न कदाचिदपि स्फुटम् ॥ १७ ॥

सर्वावस्थाम् सर्वविषया ये दोषास्ते दोषा इति पङ्क्त्यन्ते, अमूया मुख्यो दोषः, अदुष्टे दोषारोपणात्, अयं ब्राह्मविषयो दोषः, अनृतं वाचनिको मिथ्याभाषणरूपः, दम्भः परस्य स्वोत्कर्षख्यापकचेष्टादिः, "निमित्ताभावे तु नैमित्तिकाभावश्चेत्तदा दम्भः, ईर्ष्या परगुणानामसहनेन दोषचिन्तनं मानसं, ततो हिंसा मारणं, तस्मिन्नपि सन्ने मानोभिमानः, एवमेकैव त्रिदोषेण प्राणी नष्टो भवति किमुनद्वयेन ? असूयानृते दम्भहिंसे ईर्ष्यामानौ बाह्यायनसामेत एव दोषाः, एतद्विवर्जिताश्चेत् तेषामाशिषो न विफलाः कृता भवन्ति, विफलकर्तारस्तु निवृत्ता इति, ननु प्रकृतिसम्बन्धो वर्तते इति कायवाङ्मनोदोषनिवृत्तावपि स्वभावज्ञोपस्य विद्यमानत्वात् कथं निर्दुष्टतेत्याशङ्क्याह सत्यशीलानामिति, सत्यमेव शीलं स्वाभाविको धर्मो येषां, यद् भगवतः सत्यरूपमुक्तं तदेव तेषां स्वभावः सत्यतादिः, एतादृशा ब्राह्मणा ब्रह्मविदः, तेषामिति पुनरनुसन्धानं वाच्यसमये दोषाभाववत्त्वज्ञापनार्थम् ॥ १३ ॥ अत्र उत्पातेषु सत्स्वपि तेषां बाह्यान्निवृत्ता भविष्यन्तीति ज्ञात्वा बालकं शक्रे समारोप्याभिषेकं कारितवानित्याहतीति, सयं यशोदा हस्ताद् गृहीत्वा तत्र शक्रेनिष्ठे समानीय वेदत्रयविद्विर्ब्राह्मणैः सामर्ग्यजुस्त्रिविधैरपि मन्त्रैरुवाकृतैरुप समीप आसमन्तात् कुतैर्मन्त्रैरौक्तिकत्वेनोत्पादितजलैः पवित्रा औषधयो येषु शताव्यादयस्तादृशैः, पवित्रैरनुपहृतैर्जलैरभिषिच्य स्नानं कारयित्वा मार्गयित्वा च ॥ १४ ॥ ततो भगवन्तमलङ्कृत्य स्वस्तिपुण्याहवाचनार्थकं कारयित्वा स्वयं नन्दगोप उपविश्य स्वयमपि समाहितः सावधानो भूत्वा ब्राह्मणसन्निधाने होमं कृत्वा ब्राह्मणाणावपि होमं कृतवांस्तदाह द्विजातिभ्यः प्रादादन्नमिति, महागुणं बहुव्यजनसहितं भोजितवानित्यर्थः ॥ १५ ॥ तदा दक्षिणा गावः सर्वगुणोपेता बहुदोग्धयः सुन्दर्यः साध्व्यश्च, गवामलङ्कारार्थं वासःसङ् माला रूढममयाः सुवर्णमय्यो मालाश्च, सर्वालङ्करणयुक्ता गावो दत्ता इत्यर्थः, प्रयोजनमाहात्मनाभ्युदयार्थायैति, आत्मजस्य भगवतोभ्युदयोभिवृद्धिः स एव तत्पार्थः प्रयोजनं, अयमर्थशब्दोर्धान्तरव्युदासार्थः, ते चान्वयुञ्जत, अनु पश्चात् प्राप्यन्तरमाशिषोपुञ्जत योजितवन्तः, न केवलमुक्तवन्तः ॥ १६ ॥ ननु कथमेवं ज्ञायते तत्राह विषा इति, प्रथमतो विषा विशेषेण पूरका निर्दुष्टास्तदेव तेषां विशेषपूरकत्वं भवति, तत्रापि मन्त्रविद् ऋषयस्तत्रापि युक्ताः सत्कर्मकर्तारः, एवं गुणत्रययुक्तैर्या आशिषः भोक्तास्ताः कदाचिदपि निष्फला न भविष्यन्ति, स्फुटं सत्यं, अतस्तैर्योजनं युक्तमेव ॥ १७ ॥

एवमेकं चरित्रं यशोदानन्दयोः भगवत्परतासाधकं निरूप्य पृष्ठानां पञ्चानां मध्ये प्रथमस्तोत्रत्वेनोपा-

ख्यानमारभत एकदेव्युदादशभिः ।

रुदन्तं सुतमादाय यशोदा ग्रहशङ्किता ।

कृतस्वस्त्ययनं विप्रैः सृक्तैः स्तनमपाययत् ॥ ११ ॥

पूर्ववत् स्थापितं गोपैर्वैलिभिः सपरिच्छदम् ।

विप्रा हुत्वाचरियाञ्चक्रुर्दध्यक्षतकुशाम्बुभिः ॥ १२ ॥

येसूपानृतदम्भेर्प्यार्हिसामानविवर्जिताः ॥

न तेषां सत्यशीलानामाशिपो विफलाः कृताः ॥ १३ ॥

कुर्याद् रोदनं च न कुर्यात्, अतो नैयायकवदिदानीन्तनमीमांसकवद् वा भ्रान्ता बलं न विदुरित्यर्थः, तत्र हेतुरप्रमेयमिति, न तेषां दोषो नापि तर्कस्य, किन्तु तस्य बालकस्य बलमेवापमेयं प्रमातुमयोग्यं "मलौकिकास्तु ये भावा न तांस्तर्केण योजये"दिति तु न तेषां बुद्धिः, अलौकिकत्वनिश्चयामावात् सन्देहस्त्वनेन जातः, जिज्ञासोत्पादिका तु पूतना, वसुदेववाक्यपूतने च सन्देहोत्पादिके, यद्यपि बालका अलौकिकं जानन्तीत्यपि न जानन्ति तथापि मुख्येनैव चरितार्थत्वादेकमेवोक्तम् ॥ १० ॥ ततोत्पन्नमविचार्य लौकिक एव प्रवृत् इत्याह रुदन्तमित्यादिसप्तभिः, चतुष्टयमत्र कर्तव्यमुत्पातोयमिति रोदनप्रतीकारो ग्रहकृतोपद्रवस्य बालकानिष्टस्य निवृत्तिः शक्यस्यापनं शक्यसम्बन्धुत्वात्परिहारश्च, यत्तुतन्तु द्वयमेव कर्तव्यं रोदनप्रतिकारः शक्यस्यापनं च, तथा सति लौकिकबुद्धिर्दृष्टा भविष्यतीति तन्निरुत्थयं भगवदिच्छयोत्पन्नप्रमस्य वर्णनं भगवच्चरित्रत्वाय, तत्रादौ भगवद्विषयकं द्वयमाह, तेषामजानस्यापनार्थं भद्रेपि शक्ये रोदनं, ग्रहसम्भावनायामपि सुतत्वाद् ग्रहणं, यशोदेति लौकिकबुद्धिनिपुणंति ग्रहशङ्कासम्भावना, कश्चिद् बालग्रहादिसत्र प्रविष्टो रोदनं फारयतीति मग्नाना, अतः शीघ्रं स्नानं न दत्तवती किन्त्वभिज्ञैर्ब्राह्मणैः कृतं स्वस्त्ययनं यस्य रक्षावन्धनाभिमन्त्रादिकं स्वस्त्ययनं सुदृक्तं येषां वचनं प्रमाणमर्त्तं रसां कृत्वा तद्गतदोषादर्शनत्वं सुदृक्तवन्तः, ततः स्तनमपाययत् ॥ ११ ॥ एवं भगवति द्वयमुत्तया शक्ये द्वयमाह पद्भिर्भगवद्गुणैर्यानिष्टनिवृत्तेः, पूर्ववदिति, यथा तस्यानयः संस्थानं पूर्णमासीद् यथा वा कुप्यस्थितिस्तदाह पूर्ववदेव गोपैः स्थापितमिति, वन्निभिरिति तस्य महत्त्वमुक्तं, परिच्छदादिमहितं, तस्य परितो भगवा एव परिच्छदा, अथवा पूनार्थं परिच्छदं या मन्वादिनन्तः, तादृशं शक्यमेव शक्यभिष्टार्त्ता देवतां तत्रापाय विप्रास्तद्विप्रा विनेपेण रिक्त-पूरणमनर्थाः, प्रथमतोनिष्टनिरुत्थयं सामान्यतो होमं कृत्वा न्येन व्याहनिभिः सर्वत्र निवृत्ते सामान्यहोमः पश्चात् तच्छक्यमर्चयाञ्चक्रुर्दधिभिश्चिन्ना अक्षतास्तस्य परितः स्थापिताः कुरुमास्ता इव कुरुमादितानि प्रोक्ष्य-ज्वानि च, ब्राह्मणैः त्रियपाणं मन्त्ररुमेव भरति ॥ १२ ॥ एवं सामान्यत उभयोः प्रतीकार उक्तः, यशोदांशोर्णयैर्ननुभयं जातं, नन्दस्यु विनेपाकारेण द्वयमेकत्र स्थापित्वा शान्तिं कृतवानित्याह येसूपानृतेनि-चतुभिः, नन्दस्यादौ ब्राह्मणेपु पेशिष्टयबुद्धिस्तः शक्ये स्मारात्प्याभिनेकस्ततः सस्तिरागवादिर्त्तं. होमो जातं च, एवं कृतस्य वैतर्प्यान्गतायनं च पक्षमेव यस्वति, तत्रादौ ब्राह्मणेपु मरुत्पुद्धिर्त्तं गवाह य इति, ब्राह्मणे पेशिष्टोक्तिरी सुक्षिन्नायाद् भगवन्त्यपि भविष्यतीति सूचिन्, ब्राह्मणोः स्नानाय उभयोः अतिशयप्रसन्नत्वा दोषपेदेनेन तु ते प्राज्ञता भरन्ति, भरति तु पद् गुणा अपिष्टाः, निवृष्टो ब्राह्मणो पत्नी भगवन्धे-स्तुन्यो वा, अतो यथा भगवद्विचारिन् मयमेव भरति तथा ब्राह्मणोऽपि मयं भरति कृतं तु सर्वं पूर्णारितोपि, तत्र ब्राह्मणेपु पद् शोकास्तनमप्येवनिश्चयकारणद्विष्टान्ति निवृष्टान्तु दोषान्, वर्त्तार्थं मन्वति, कामतोपेयोमा दोषा अन्वयान्वाविषयपेदेने दोषा भरन्तीति ते न गणिताः, तत्रार्थभूय एव

दैत्यो नाम्ना तृणावर्तः कंसभृत्यः प्रणोदितः ॥
 चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकम् ॥ २० ॥
 गोकुलं सर्वमावृण्वन् मुष्णंश्चक्षुषि रेणुभिः ॥
 पूरयन् सुमहाघोर शब्देन प्रदिशो दिशः ॥ २१ ॥
 मुहूर्तमभवद् गोष्ठं रजसा तपसावृतम् ॥
 सुत यशोदा नापश्यत् स्वय न्यस्तवती यतः ॥ २२ ॥

दृश्यौ ध्यातवती, सर्वानिष्टनिवृत्त्यर्थं महापुरुष एवायमिति वा ध्यातवती जगता ब्रह्माण्डकोमीनामपि मध्ये स्वामिन, अय सर्वव्यापना महापुरुष इति, सतीतिपदाद् गुरत्वेन पुरापान्तर जाता व्रतक्षतिभयभीतेव परमपुरुष सर्वेषामेव भर्तारं ज्ञातवती, आसमन्ताद् दृश्याविति भक्त्यय न वेति ध्यान प्रतीत्यर्थं, ततो भगवन्त जाता तस्य परिचर्यार्थं भानादिर्भस्वाप्त, तत्तत्कार्याणि कर्तुमारब्धवतीत्यर्थं, अन्यथा क्षगवियोगे प्राणा एव गच्छेयुः, समागन्तु मोहयिष्यतीति न काप्यनुपपत्ति, लालनफलमानुषङ्गिक ज्ञानमिति च, अज्ञानाद् वा जगतो भर्तारं भगवन्त ध्यात्वा गृहर्भसु गतेति, उभयोराद्य साधीयान् ॥१९॥ एव मातरि निर्गताया तृणावर्तं समागत इत्याह, दैत्य इति जात्यैव दूर उक्तो नाम्नैव तृणावर्त इतिमाहात्म्य मप्रतीकारे हेतु, कंसभृत्य इत्यवश्यानिष्टकर्तृत्वनापक, प्रणोदित इति तेनैव कंसेन प्रकरणे प्रेरित, एव चतुर्भिर्भस्मस्तस्य महत्त्वमुक्त तन्निराकरणे भगवन्माहात्म्यजापनार्थं, दैत्यत्वेन देवविरोधित्व नाम्ना महान्तत्वं भृत्यत्वेन स्वधर्मो वचन ततोऽप्यावश्यक, सत्त्वरजस्तमोगुणाना प्रत्येकसमुदायभेदेन विरोधित्व चोक्त त तृणवद् भगवान् निराकरिष्यतीति चतुर्विधपुरपार्थिवप्राधत्वेनोक्तस्तादृश सर्वव्यनार्थं कृत्रिमवेष कृत्वा जहारेत्याह चत्रवातस्वरूपेणेति, चत्रस्वरूपो वातश्चक्रवात, चत्रवाते स्वरूप यस्य, परितश्चक्रवातं कृत्वा वायुरायातीति भ्रममुत्साद्य तत्सङ्ग एव एतदेव उपविष्ट भगवन्त निधिभिन् जहार, ननु महत्त्वात् कथं जहारेत्याशङ्क्याहार्भकमिति, वेगशान्महावज स्वोपास्यभगवद्भक्त्याद् भगवन्त जहार, सत्त्वरजस्वोऽप्यातुमेव न शक्नुयात्, अत एव भगवान् किलष्टकर्मा ॥२०॥ तस्य तृणावर्तस्योपासितम याम्भस्य भगवन्माहात्म्यमाह पञ्चभि, अविद्यारूपस्तेषामिति,

अयोग्यतादर्शनं हि हेरेश्वादर्शनं तत् । सर्वज्ञानं तत् स्वरुमिन् यशोदास्नेह एव च ॥ १ ॥

गोपिकानां तथा स्नेहं पञ्चवर्षाणि लौकिकात् ॥

प्रथमतो ज्ञानं तत्कृतं वक्तव्यं, ज्ञानेशत्रय वेद्याश इन्द्रियाशोन्त करणाशश्चेति त्रयाणामपि तत्कृतदोष सम्बन्धमाह, स हि न तृष्णी जहार किन्तु गोकुलं सर्वमावृण्वन्नन्वकारेण वेष्टयन्, तमोगुणकार्यमेतत्, रजोगुणकार्यमाह मुष्णन् चक्षुषि रेणुभिरिति, सर्वेषां दृष्टिं पासुभि कृत्वा हृता, देवतात्वात् सा दृष्टिस्तेन च गृहीता स पश्यति ते न पश्यन्तीति, न तु केवल तिरोहिता, अन्तःकरणे वैषम्य चोत्पादयतीत्याह पूरयन्नि, सुमहाघोर यथा भवति तथा शब्देन दश दिशः पूरयन् यथा कुसूले धान्यं निर्बन्धेनापि पूर्यत एव यथा सर्वद्विभु भयमुत्पद्येत तथा शब्दं पूरितवान्, आधिदैविकादित्रयस्यापि भयमुत्पादयित्वा पदत्रयं सुमहाघोरमिति, प्रदिश इति प्रकृष्टा दिशो देवसम्बन्धिन्य, अनेन देवपक्षपातिनामेव भय न दैत्यपक्षपातिनामित्युक्तम् ॥ २१ ॥ ततो भगवद्दर्शनमाह मुहूर्तमिति, बहि स्थितानां गोकुलदर्शनमपि न जात, बहिर्मुखानां भगवद्दर्शनं कथं भविष्यतीति वदन् दृष्टान्तपूर्वकमाह, मुहूर्तं घटिकाद्वयं, गोष्ठं सर्वमेव गोकुलं रजसा पासुना तपसा तमोरूपण रजोनिततमसा वाष्टमसासीत्, ततोन्त स्थित भगवन्त यशोदापि नापश्यत्, सुतमुद्धिद्य जाता, ननु भगवद्दर्शनं सर्वेषामेव दुर्लभं किमाश्चर्यं यशोदा नापश्यदिति तत्राह स्वय न्यस्तवती यतः, यत स्वयमेव तत्र न्यस्तवती स्थापितवती, स्वस्थापित स्वयं द्रष्टुमुचितमेव तयाप्य-

एकदा रोहमारुहं लालयन्ती सुतं सती ॥
 गरिमाणं शिशोर्वोढुं न सेहे गिरिकूटवत् ॥ १८ ॥
 भूमौ निधाय तं गोपी विस्मिता भारपीडिता ॥
 महापुरुषमाद्ध्यौ जगतामास कर्मसु ॥ १९ ॥
 वाचिकं कायिकं चोक्तं मानसं तूच्यतेधुना ।
 अन्ययाज्ञानतः सर्वं करोतीति भविष्यति ॥ १ ॥
 लौकिकेनापि भावेन यावत् कृष्णैकतानता ।
 तावन्नूतनकृत्यानि न करोति हरिः स्वयम् ॥ २ ॥
 वर्षेण तु परावृत्तिर्धर्माणां भवतीति हि ।
 अतो वर्षान्तरे कृत्यं तृणावर्तगतं कृतम् ॥ ३ ॥
 देहनुद्धिर्भगवति निवृत्ता चेन्निवर्तते ।
 तत्पराणां देहमतिः सजातीयाविशेषतः ॥ ४ ॥

अष्टादशविद्यास्वपि भगवतो देहो नास्तीति ज्ञापयितुमेकदैव गुरुत्वं लघुत्वं चोच्यते,

पूतनावधमारम्य कंसो जानाति गोकुले ।
 हरिरस्ति जगद्धन्यो मम हन्तेति सर्वया ॥ ५ ॥
 तमानेतुं तृणावर्तं ततः प्रेषितवान् स्वयम् ।
 त्रयो ह्यत्यन्तवलिनः सर्वकार्यविक्षणाः ॥ ६ ॥
 तृणावर्तो वृकः केशी तत्राप्याद्यो महान् स्मृतः ।
 तृणवत् सकलं विश्वमावर्तयति सर्वथा ॥ ७ ॥
 तृणावर्तस्ततः प्रोक्तस्तमादौ प्राहिणोत् ततः ॥ ७३ ॥

भगवान् सर्वजः, तृणावर्तं मसुरातः प्रवर्द्धितं ज्ञात्वा गुरुपदार्थं जनयतीति स्वयमेव गुरुर्जातः, तत्र यशोदाया गुरुत्वज्ञानं भवतिविति तस्यास्ततो व्युदासार्थं च तस्या अङ्क उपविष्टः स्तनं पिबन्नेव गुरुर्जात-
 स्तद् भगवतः सहजं गुरुत्वं तदानीमाविर्भूतं, तद् गुरुत्वं यशोदा ज्ञातवतीत्याहैकदेति, कालविशेषतश्चाज्ञातो-
 निमित्तश्च, रोहमारुहमारुहोपविष्टं, स्वयमेव लालयन्ती कुन्तलानि प्रसारयन्ती सुलचुम्बनादिना
 भगवतो हासं जनयन्ती जाता, सुते हि तत् कर्तव्यं, सतीति तस्यास्तयाभाग्ये हेतुभूतो धर्म उक्तः,
 लौकिकभावेनैव स्नेहादि करोतीति तन्नित्युत्तर्यं गुरौ जाते शिशोर्गिरिमाणं वोढुं न सेहे न शक्ता, गिरि-
 कूटवद् गिरिस्मृहमिव यथा भूमिर्प्येव पर्वतकोटीनां समुद्रायं न सहते, इवमप्यदित्तराधिवैविक्रियापि
 न सेह इति वक्तुं दृष्टान्तः, अन्ययायुक्तो दृष्टान्तो नोक्तः स्यात्, क्रमेण भगवान् गुरुर्जात इति न तस्या
 भङ्गः ॥ १८ ॥ अत एव यावच्छश्यं गृहीत्वाशशये भूमौ स्थापितवतीत्याह भूमौ निधायेति, तं भगवन्तं,
 भूमौ स्थापने हेतुभूतस्याविक्रम्य निरागमाह गोपीति, यद्यपि महती तयापि गोपमार्या, स्थापनानन्तरं
 भारं स्मृत्वा विस्मिता, ननु पुनर्गुरुत्वं मातुः सुलदं भवतीति कथं विस्मय इति चेत् तत्राह भार-
 पीडितेति, भारेण पीडिता, अलौकिकोयं भारः पीडाननक्रमाद्, अतो विस्मिता, अग्रे भीतपि
 भविष्यतीति क्रमेण माहात्म्यज्ञानान्, तदा किं कर्तव्यमिति विचार्यन्तान्शङ्क्या महापुरुषं पुनरोत्तमं

दैत्यो नाम्ना तृणावर्तः कंसभृत्यः प्रणोदितः ॥

चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकम् ॥ २० ॥

गोकुलं सर्वमावृष्वन्नं मुष्णंश्चक्षुषि रेणुभिः ॥

पूरयन् सुमहाघोरं शब्देन प्रदिशो दिशः ॥ २१ ॥

मुहूर्तमभवद् गोष्ठं रजसा तमसावृतम् ॥

सुतं यशोदा नापश्यत् स्वयं न्यस्तवती यतः ॥ २२ ॥

दध्यौ ध्यातवती, सर्वाणिष्टनिवृत्त्यर्थं महापुरुष एवायमिति वा ध्यातवती जगतां ब्रह्माण्डकोटीनामपि मध्ये स्वामिनं, अयं सर्वजगतां महापुरुष इति, सतीतिपदाद् गुरुत्वेन पुरुषान्तरं ज्ञात्वा व्रतशक्तिभयभीतेव परमपुरुषं सर्वेषामेव भर्तारं ज्ञातवती, आममन्ताद् दध्यविविति भक्त्ययं न वेति ध्यानं प्रतीत्यर्थं, ततो भगवन्तं ज्ञात्वा तस्य परिचर्यार्थं स्नानादिरुर्भस्वास, तत्कार्याणि कर्तुमारब्धवतीत्यर्थः, अन्यथा क्षमविद्योने प्राणा एव गच्छेयुः, समागमस्तु मोहयिष्यतीति न काप्यनुपपत्तिः, लालनफलमानुषङ्गिकं ज्ञानमिति च, अज्ञानाद् वा जगतो भर्तारं भगवन्तं ध्यात्वा गृहकर्मसु गतेति, उभयोराद्यः साधीयान् ॥१९॥ एवं मातरि निर्गतायां तृणावर्तः समागत इत्याह, दैत्य इति जात्यैव ब्रू उक्तो नाम्नेव तृणावर्त इतिमाहात्म्य-मप्रतीकारे हेतुः, कंसभृत्य इत्यवश्यानिष्टकर्तृत्वज्ञापकं, प्रणोदित इति तैव कंसेन प्रकरणेण प्रेरितः, एवं चतुर्विधमैस्तस्य महत्त्वमुक्तं तन्निराकरणे भगवन्माहात्म्यज्ञापनार्थं, दैत्यत्वेन देवविरोधित्वं नाम्ना महावशत्वं भृष्टत्वेन स्वधर्मो वचनं ततोऽप्यावश्यकं, सत्त्वरजस्तमोगुणानां प्रत्येकसमुदायभेदेन विरोधित्वं चोक्तं तं तृणवद् भगवान् निराकरिष्यतीति चतुर्विधपुरुषार्थवाधकृत्वेनोक्ततादृशः सर्वपञ्चनार्थं कृत्रिमवेषं कृत्वा जहारेत्याह चक्रवातस्वरूपेणेति, चक्रस्वरूपो वातश्चक्रवातः, चक्रवाते स्वरूपं यस्य, परितश्चक्रवातं कृत्वा वायुरायातीति भ्रममुत्पाद्य तस्यैव एव लघुदेह उपविष्टं भगवन्तं निधिभिव जहार, ननु महत्त्वात् कथं जहारेत्याशङ्क्याहारभक्त-मिति, वेगवशान्महावज्रः स्वोपास्यभगवद्वज्राद् भगवन्तं जहार, सहजवचे उल्यातुमेव न शक्नुयात्, अत एव भग-वान्किलष्टकर्मा ॥२०॥ तस्य तृणावर्तस्योपासितमाधारूपस्य भगवन्माहात्म्यमाह पञ्चभिः, अविद्यारूपस्तेपामिति,

अयोग्यतादर्शने हि हरेश्चादर्शनं ततः । सर्वाज्ञानं ततः स्वस्मिन् यशोदास्नेह एव च ॥ १ ॥

गोपिकानां तथा स्नेहः पञ्चपत्राणि लौकिकात् ॥

प्रथमतो ज्ञानं तत्कृतं वक्तव्यं, ज्ञानैशत्रयं वेद्यांश इन्द्रियांशोन्तःकरणांशश्चेति त्रयाणामपि तत्कृतद्रोप-सम्बन्धमाह, स हि न तूर्णो जहार किन्तु गोकुलं सर्वमावृष्वन्नन्धकारेण वेष्टयन्, तमोगुणकार्यमेतत्, रजोगुणकार्यमाह मुष्णन् चक्षुषि रेणुभिरिति, सर्वेषां दृष्टिः पांसुभिः कृत्वा हृता, देवतात्वात् सा दृष्टिस्तेन च गृहीता स पश्यति ते न पश्यन्तीति, न तु केवलं तिरोहिता, अन्तःकरणे वैद्ययं चोत्पादयतीत्याह पूरयन्निति, सुमहाघोरं यथा भवति तथा शब्देन दश दिशः पूरयन् यथा कुसूले धान्यं निर्वन्धेनापि पूर्यत एवं यथा सर्वदिक्षु भयमुत्पद्येत तथा शब्दे पूरितत्वात्, आधिदैविकादित्रयस्यापि भयमुत्पादयितुं पदत्रयं सुमहाघोरमिति, प्रदिश इति प्रकृष्टा दिशो देवसम्बन्धिन्यः, अनेन देवपक्षपातिनामेव भयं न दैत्यपक्षपातिनामित्युक्तम् ॥ २१ ॥ ततो भगवददर्शनमाह मूहूर्तमिति, बहिःस्थितानां गोकुलदर्शनमपि न जातं, बहिर्गुलानां भगवददर्शनं कथं भविष्यतीति वदन् दृष्टान्तपूर्वकमाह, मुहूर्तं षट्कार्यं, गोष्ठं सर्वमेव गोकुलं रजसा पांसुना तमसा तमोरूपेण रजोजनिततमसा वाततमासीत्, ततोन्तःस्थितं भगवन्तं यशोदापि नापश्यत्, सुतश्चुद्धिश्च जाता, ननु भगवददर्शनं सर्वेषामेव दुर्लभं किमाश्चर्यं यशोदा नापश्यदिति तत्राह स्वयं न्यस्तवती यतः, यतः स्वयमेव तत्र न्यस्तवती स्थापितवती. स्वस्थापितं स्वयं द्रष्टव्यमिति तस्याप्य-

नापश्यत् कश्चनात्मानं परं चापि विमोहितः ॥

तृणावर्तविसृष्टाभिः शर्कराभिरुपद्रुतः ॥ २३ ॥

इति खरपवनचक्रपांशुवर्षं सुतपद्वीमवलाविलक्ष्य माता ॥

अतिकरुणमनुस्मरन्त्यशोचद् भुवि पतितामृतवत्सका यथा गौः ॥ २४ ॥

रुदितमनुनिश्चम्य तत्र गोप्यो भृशमनुतप्तधियोऽश्रुपूर्णमुख्यः ॥

रुदुःखानुपलभ्य नन्दसूनुं पवन उपारतपांशुवर्षवेगे ॥ २५ ॥

तृणावर्तैः शान्तरयो वात्यारूपधरो हरन् ॥

कृष्णं नभोगतो गन्तुं नाशक्रोद् भूरिभारभृत् ॥ २६ ॥

दर्शनमाश्चर्यं, यत् इति सप्तम्यर्थे वा, स्वयं न्यस्तवतीति भ्रमाभावः ॥ २२ ॥ यथा भगवति विदिते सर्वं विदितं भक्त्येवं भगवत्यविदिते सर्वमेवाविदितं जातमित्याह नापश्यदिति, क्रोप्यात्मानं स्वदेहं परं परदेहं च नापश्यत्, चकाराद् षट्पटादिकं च, शब्दादिनापि प्रतीतिर्न जातेत्याह विमोहित इति, विशेषेण मोहितः, किञ्चाज्ञानकार्यमपि प्राप्तवानित्याह, तृणावर्तेन विशेषेण सृष्टाभिः शर्कराभिर्विशेषेणोपद्रुतः पीडितः, तामसपीडैवाज्ञानकार्यम् ॥ २३ ॥ एवमज्ञानं सकार्यं निरूप्य तदपगमार्थं यशोदाया गोपिकानां च भगवति प्रेमातिशयमाह भिन्नवृत्तेन द्वाभ्यां, तत्र गोपिकायां भगवति पुत्रत्वेन स्नेहातिशयमाहेतीति, एवं तृणावर्तद्वत् उपद्रवे जात इत्येतावति सति, खरः पवनो यस्य चक्रस्य स खरपवनचक्रसृष्टावर्तस्तस्य पाशुवृष्टिभिः कृत्वा वर्षासु मार्गानिव सुतपद्वीं पुत्रमार्गमितस्ततः पर्यटन्त्यप्यविलक्ष्य ध्वजवज्राङ्कुशाम्बोन्नविहैरपि चिह्नितां भूमिमदृष्ट्वा माता सर्वथा स्नेहाधिकरणं कचिद् भगवानात्मानं विहाय गत इति भगवतः कृपोत्पादनार्थमतिकरुणं यथा भवति तथानुस्मरन्त्यशोचदात्मानं शोचितवत्यकृतार्थाहमिति, ततो भगवद्विरहाद् भुवि पतिता जाता, क्रियाशक्तिरुत्सा, ज्ञानशक्तिरपि लुप्तैति वदन् मूर्छिता जातेति दृष्टान्तेनाह मृतवत्सका यथा गौरिति, गौरज्ञानमनुस्तत्रापि वत्से गतेतिविवेकाभावान्मूर्छिता भवत्येव, अमृतवत्सकेति मृतवत्सका तु मृतमाघ्राय निवृत्तैव भवति, नष्टवत्सैव तथा भवति ॥ २४ ॥ एवं यशोदायाः परमस्नेहेन मूर्च्छापर्यन्तमवस्था निरूपिता, गोपिकानामाह रुदितमिति, अनुनिश्चम्येति, गोप्यः स्वपमेव ज्ञानसम्पन्ना भगवति नीयमाने रोदनं कुर्वन्त्यः स्वरोदनं शृण्वन्त्योन्यरोदनमपि श्रुतवत्य इत्यनुनिश्चम्येऽशुक्तं, तत्र भगवद्गृहे, गोप्यो भगवदीयाः, भृशमत्यर्थमनुतप्ता धीर्षांसात्मसाभिस्तत्र भगवन्तं गृहीत्वा कथं न स्थितमित्यनुतापयुक्ताः स्वबुद्धिदोषं स्मरन्त्यो भृशं तप्ता अश्रुप्रोञ्जलेभ्यशक्ता अश्रुपूर्णमुख्यो जाताः, अश्रुभिः पूर्णं मुखं याज्ञामिति, स्वयं तत्र गृहे गत्वा नन्दसूनुमनुपलभ्य रोदनेपि लौकिकदोषनिवृत्त्यर्थं प्रमुगुनमनुपलभ्य सर्वाः संहस्य रुदुःखः, एवं रोदने क्रियमाणे देवतान्तर्हिता, तस्यामन्तर्हितायां पवनोप्युपारतः पांशुवर्षस्य वेगो यस्य तादृशो जातस्नस्मिन् ॥ २५ ॥ तथा जाते तृणावर्तोपि शान्तवेगो जात इत्याह तृणावर्त इति, प्राप्ते भगवति नयन एव सामर्थ्यस्य व्याप्तत्वात् पूर्वं वात्यायां रूपधरो भूत्वा हरन्नाकाशं गतः कृष्णं हरन् गन्तुं नाशकनोत्, उच्चैर्मन एव देवतावशाद् बलं जातं न तिर्यग्गमने, तत्र हेतुर्भूरिभारभृदिति, स्वसामर्थ्यापेक्षयाप्यधिकं भारं विभ्रत् ॥ २६ ॥ ततोशक्तौ यत् कृतवांस्तदाह तपश्चानामिति, तं भगवन्तं बालकं सूक्ष्मरूपमतिगरिष्ठमज्ञानं हीरकं नीलमणिं वा मन्यमानो जातस्तत्र हेतुरात्मनो गुरुपक्षयेति, आत्मनोप्यतिबलिष्ठस्यापि गुरुपक्षयाशक्त्यगौरेण कृत्वात्मानं मन्यमानो

तमदपानं मन्यमान आत्मनो गुरुमत्तया ॥

गले गृहीत उत्सृष्टुं नाशक्नोदद्भुतार्भकम् ॥ २७ ॥

गलग्रहणनिश्चेष्टो दैत्यो निर्गतलोचनः ।

अव्यक्तरावो न्यपतत् सहवालो व्यसृज्यजे ॥ २८ ॥

तमन्तरिक्षात् पतितं शिलायां विशीर्णसर्चात्रयवं करालम् ।

पुरं यथा रुद्रशरेण विद्धं स्त्रियो रुदन्त्यो ददृशुः समेताः ॥ २९ ॥

आदाय मात्रे प्रतिहृत्य विस्मिताः कृष्णं च तस्योपरि लम्बमानम् ।

तं स्वस्तिमन्तं पुरुषादनीतं विहायसा मृत्युमुखात् प्रमुक्तम् ॥ ३ ॥

जातः, तत उत्सृष्ट्वापीति विचार्य भगवता गले गृहीतस्सलुत्सृष्टुमपि नाशक्नोत्, ननु हस्तौ मोक्षयित्वा कथं न त्यक्तवानित्याहाद्भुतार्भकमिति, अद्भुतोलौकिकः, स्वामने क्रियमाणे सम्बन्धो भवति, विपरीता हि भगवल्लीला, प्राप्तस्य इत्युक्ते न प्राप्नोति त्यन्यत्र इत्युक्ते न त्यक्तो भवति ॥ २७ ॥ तदा भगवान् यत् कृन्वांस्तदाह गलग्रहणेति, उच्यस्थाने बालकस्वभावख्यापक इव गलं गृह्णाति भगवान्, देहेन प्राणैः सह त्यक्तव्यः, तत्प्रियत्वस्यैव देहादौ समारोपणात्, तस्मिन् विद्यमाने भगवान् न त्यक्तो भवति, हस्ते गृहीत्वा त्यनत्रिण तदा गलग्रहणेन निश्चेष्टो जात इति, तदा भगवान् दयया त्यस्यतीत्याशङ्क्याह दैत्य इति, अत एवातिनिःषीडनेन निर्गते लोचने यस्य, शब्देनापि भयं जनयिष्यामीति विचार्य ततोपि पीडितोव्यक्तरावो जातः, न व्यक्तो रावः शब्दो यस्य, तदा विवशः सन् हृदयस्थितवाल्कर एव व्रजमध्ये न्यपतत्, न हि गोकुलमर्षस्वं वक्षिदन्त्यत्र नेतुं शक्तः, नितरामपतदिति सर्वाङ्गे भूमिसम्बन्ध उक्तः ॥२८॥ तदा मायायां गतायां पतन् सर्वजनीनो जात इत्याह तमन्तरिक्षात् पतितमिति, अन्तरिक्षाद् दूरादाकाशान् निरालम्बाच्छिलायां पतितं भगवदासक्ताः स्त्रियो ददृशुरितिसम्बन्धः, व्रजमध्ये महान् पापाणो भवति यत्र स्थितो नन्दः सर्वमेव दोहमनुसन्तते, सा शिला ब्रह्मपुत्रीव स्थिता दैत्यव्रातिनी, अत एव विशीर्णाः सर्वैवयत्रा यस्य, मृतोपि सर्वेषां भयानकः किं पुनर्जीवन्नित्याह करालमिति, करालः क्रूरो भगवता मारणीयत्वे हेतुः, पुरं यथा रुद्रशरेण विद्धमिति, सर्वोपद्रवकारीणि पुराणि तैल्लोका अतिपीडिता अतः सर्वदेवप्रार्थनया भगवांस्तं मारितवान् नो चेददृश्य एव भवेत्, न तु गच्छेत्, विद्वलस्यापि मारणे हेतू रुद्रशरेण स्वैर्नैव नारायणेन विद्धमिति, न हि दुष्टेषु वधक्रियया व्यासेषु दयोचिता, त्रिपुरं यथा शरेण विद्धमेव परिभ्रमत् पतति तथा पतितं रुदन्त्यो रोदनं विस्फृत्याश्रयाद् ददृशुः, ययास्थानस्थिता अपि तदा समेताश्च जाताः ॥२९॥ तथाभूता यत् कृतवत्यस्तदाहादायेति, तस्योपरि लम्बमानं भगवन्तमादाय मात्रे प्रतिहृत्य समर्थं स्तनपानादिना स्वस्थं ज्ञात्वा विस्मिता जाताः परमाश्चर्यं प्राप्तवत्यः, राक्षसस्पर्शं सहजदोषजनकेषु दोषम्यर्शाभावात्, अपहृतपाप्मन एवैतत् सम्भवति, अपहृतपाप्मत्वनिश्चयाभावाद् विस्मयः, किञ्च विस्मयान्तरेपि हेतुमाहुः कृष्णं च तस्योपरि लम्बमानमिति, बापुर्लुब्धः कृष्णः पूर्वं गुरुरुभूतो लघुरचस्तात् पतितो विशीर्णो भगवांस्तु तस्योपरिभागे तमसृष्ट्वैव पत्रपापाणाविव पापाणे पतिते पत्रं तदुपरि लम्बमानं शनैः शनैरायाति तद्वन् मध्यत एवादायेतिसम्बन्धः, अत आदायैव च विस्मिताः, प्रतिहृत्य च विस्मिताः, चकारात् पतितं दैत्यमपि दृष्ट्वा विस्मिताः, भगवन्तमपीनं दृष्ट्वा वा, एवमान्तरालौकिकदोषाभावाद् विस्मयत्रयमुक्तं, बाह्यलौकिकदोषाभावाद् विस्मयत्रयमाह पुरुषादनीतं विहायसा मृत्युमुखात् प्रमुक्तमिति, पुरुषादा राक्षसाः पुरुषमेवादन्तीति,

गोप्यश्च गोपाः किल नन्दमुख्या लब्ध्वार्भकं प्रापुरतीव मोदम् ॥ ३१ ॥

समेत्य चैकत्र कृताशिपोमला विचारयामासुरुपायमत्र ॥ ३२ ॥

अहो वतात्यद्भुतमेव रक्षसा वालो निवृत्तिं गमितोभ्यगात् पुनः ।

हिंस्रः स्वपापेन विहिंसितः खलः साधुः समत्वेन भयाद् विप्रुच्यते ॥ ३३ ॥

तेन शरीरोपघातोवयवोपघातो वावश्यम्भावी, प्रमादाद् विगलितस्यापि तथेत्याह विहायसेति, आकाशमार्गं उच्चैस्त्यक्तोपि खेदं प्राप्नोति, न चानयोरन्यथापि सम्भवो यतो नियतमृत्युरूपावेतौ, तथापि सर्वथा सम्बन्धाभावे कदाचिदुर्वरितोपि भवेत् तदपि नास्तीत्याह मृत्युमुखात् प्रमुक्तं, ल्यबलोपे पञ्चमी, मृत्युमुखं प्राप्य स्वेच्छया प्रकर्षेण मृत्युं मारयित्वा स्वयं मुक्तं मृत्युर्द्वये स्थितो मुखमाकाशे, एवं त्रिविधादपि मृत्योर्मुक्त इति लौकिकाश्चर्याणि, एतादृशोपि स्वस्तिमान् कल्याणवान्, शोभा हर्षो वा केनाप्यंशेन न न्यून इति ॥३०॥ एवं तासामाश्चर्याभिनिवेशमुक्त्वा प्रपञ्चे विस्मृते भगवदासक्त्या परमानन्दं च प्राप्तवत्य इत्याह गोप्यश्चेति, गोप्यश्चकारादन्यस्त्रियोपि गोपा अप्यर्भकं लब्ध्वा प्रमोदं प्रापुः, तेषां विस्मयस्यानुक्तत्वात् प्रपञ्चविस्मरणाभावे प्रकृत्यो मोदो न सम्भवतीति युक्त्यभावेपि प्रमाणस्य बलिष्ठत्वाज्जात एवेति किलेत्याह, उपपत्तिं चाह नन्द एव मुखयो येपामिति, मुख्ये प्रपञ्चविस्मरणस्य सिद्धत्वान् परमानन्द उचितः, तदाहर्भकं बालकं लब्ध्वा, अवस्थापि परमानन्दजनिका, अतीव मोदं परमानन्दं प्रापुः ॥ ३१ ॥ अर्धमात्रमत्र पतितं यत्र सम्बन्धो निरूपितो भवति, सर्वा गोप्यो गोपा यशोदानन्दमुख्या एकत्रोपविश्य विमर्षं कृतवन्तस्तं विमर्षमाहाहो इतिद्वाम्यां, समेत्य चैकत्र कृताशिपोमला विचारयामासुरुपायमत्र, एवमर्थः सखण्डो भवति ॥३२॥ भगवतो नयनमारभ्य स्वस्त्यागमनपर्यन्तं यत् किञ्चित् कृत्यं तत् सर्वमहो आश्चर्यं, नात्रोपपत्तिः काचित् सम्भवति, आश्चर्यमपि लोके प्रसिद्धं भवति यथा नटविद्यायां मायायां स्वप्ने च, ततोप्येतदधिकमित्याहात्यद्भुतमिति, मायायां प्रदर्शनमात्रमिति, जातं स्वद्भुतं यत् पुनः क्षणान्तरेन्यथा न भवति, ततोपि यत् कदाचिदपि न जातं क्वचिदपि तदत्यन्तमद्भुतं, तत् स्वस्त्यात्यन्तमनिष्टमिति तत् स्पृत्वा वतेत्याहुः, एष इत्यशताव्याहृतत्वं प्रत्यक्षेण प्रदर्शितं, विपरीतहेतुः सुदृढो जात इत्याह रक्षसा क्रूरेण वालोतिसूक्ष्म इतो निवृत्तिं गमितो दूरे नीतोऽन्येन नीतः स्वयमागत इत्याश्चर्यं बालत्वात्, तत्रापि रक्षसा, निवृत्तिपदेन क्रियानिष्पत्तिरपि सूचिता, एवं सति पुनरागमने कोपपत्तिरिति शङ्कायामाहुर्हिंस्र इति, हिंस्रो मारको राक्षसः स्वपापेनैव विहिंसितः, मृत्युस्तत्र तिष्ठत्येवान्यमारणार्थं स तु पापपुरःसमेव प्रवर्तते, अतःपूर्वं बहूनां वषानां कृतत्वात् स्वाधारे पापमस्ति, अपापे विषये चैत् प्रयुक्तमगृहीत्वा व्याजुव्यागञ्जन् स्वाश्रयमेव गृह्णातीति हिंस्रः स्वपापेन विहिंसितो भवति, किञ्च मृत्युरत्यन्तं दुष्ट आश्रये न तिष्ठति, अतोपि हेतोस्तं भक्षितरानित्याह खल इति, खलः पिशुनः, न ततो दुष्टोऽस्ति जगति कश्चित्, विषये पापाभावमाहुः साधुः समत्वेन भयाद् विप्रुच्यत इति, अगहृतशापकरुणं ब्रह्मैव, तस्यापि बहूनि रूपाणि सन्ति, तत्रापि यत् समं रूपं तत् सर्वदोषरहितं भवति, “निर्दोषं हि समं ब्रह्मे”तिवाच्यत्, यः सर्वत्र समदृष्टिः स दोषाभावात् हन्यते, यस्तु साधुः स समदृष्टिरेव भवति, अतोयं बालकोपि समदृष्टिः साधुर्भक्तिमुहर्षति, अतः साधुर्यं समरेरेन भयाद्गुपस्थिताद् विगोपेण मुच्यते, एतावता कृत्रिमभगवत्त्वं ज्ञातमिति, एवं ज्ञाननिष्ठैर्निर्णयः कृतः ॥ ३३ ॥ कर्मनिष्ठानां निर्णयमाह किं नस्तपश्चोर्णमिति, पर्वनन्मयस्याभिः सर्वेषु किञ्चित् तपश्चोर्णं येन तपसैतादृशो बालको निषिक्तोऽस्माकं स्थाने तिष्ठति, एवं राजमानां सिद्धान्तः, सात्त्विकानामाहोऽज्ञानमिति, न हि तपसालौकिकं प्राप्यते, अयं न बालको लोकोत्तरोतोयं

किं नस्तपश्चीर्णमधोऽज्ञार्चनं पूतंष्टदत्तमुत भूतसौहृदम् ।

यत् सम्परेतः पुनरेव बालको दिष्टया स्ववन्धुन् प्रणयन्नुपस्थितः ॥ ३४ ॥

दृष्टान्दुःखानि बहुशो नन्दगोपो बृहदने ।

वसुदेववचो भूयो मानयामास विस्मिनः ॥ ३५ ॥

एकदार्भकमादाय स्वाङ्कमारोप्य भामिनी ।

प्रस्तुतं पापयामास स्तनं स्नेहपरिस्तुता ॥ ३६ ॥

विष्णुप्रसादादेव प्राप्यते, विष्णुश्च पूजितः प्रमन्नो भवति, तत्रापि साधारणरूपेण पूजितः साधारणमेव फलं प्रयच्छति, अस्माभिरस्तलौकिकप्रकारेण पूजितस्तद्वाहोऽज्ञेति, अधोऽज्ञं ज्ञानं यस्मात्, शास्त्रदृष्ट्या शोधितैरर्चनं नेन्द्रियबलकार्यं, तामसानां निर्णयमाह पूतंष्टदत्तमिति, पूतं खातादि, इष्टं यागादि, दत्तं तुलापुरुषदानादि, लौकिकप्रकारा एते, अतिबहिर्मुखानामेव निर्णयः, अन्तर्मुखानामाहोत भूतसौहृद-मिति, सर्वेषु भूतेषु भगवानस्तीति तेषु दानमानादिभिः सौहृदं कर्तव्यं, तन् केवलं ज्ञानमार्गं प्रविशति तद्व्या-वृत्त्यर्थमुनेत्युक्तं, भूतसौहृदमपि पूर्वोक्तेन सह लोकरत् सर्वार्णयेन कर्माणि कुर्वन् लोकसौहृदमपि करोति तस्येदं फलमित्यन्तर्मुखानां कर्मिणां सिद्धान्तः, एवं रूपनायां हेतुमाह यदिति, कर्मिणां लौकिकत्वादमङ्गलवचनं लोकोक्त्या न निश्चितं, पुनरेव पूर्ववत्, बालकोपि दिष्टया स्वभाग्येनापि स्वगृहे स्ववन्धुन् स्वस्य पित्रादीन् प्रकरणेन नयन् सर्वशोकप्रसिद्धान् कुर्वन् उपस्थित इति यत् ॥ ३४ ॥ एवं सर्वेषां निर्णय उक्तः, नन्द-स्तुत्यातमम्भवे हेत्वन्तरं ज्ञातवान् नान्य इति विशेषमाह दृष्टेति, बहुशोऽनुनादि दृष्ट्या वसुदेववचो मानया-मासेतिमम्बन्धः, पूतनाशकदृष्टणावर्तस्त्रियः प्रसिद्धाः, अन्येष्वेवंविधाः शतशः, सर्वार्णयेवाद्दुःखानि रसान्तर्वि-स्मारकाणि, नन्दगोप इति सम्पूर्णं नाम ज्ञानक्रियाममन्त्रितमन्त्रयै हेतुः परमैश्वर्यपरिज्ञानात्, बृहदने एवैतज्जायत इति भूयो वसुदेववचो मानयामास, स हि ज्ञान एव महत्त्वं मन्यते न तु क्रियायां, भाग्यर्थ-स्यैव तादृशत्वात्, किमाश्चर्यं यद्यत्यलौकिकं स्यात् पूर्वं कैरपि न जायते ज्योतिःशास्त्रादौ न प्रसिद्धमिति तस्य ज्ञानमेव स्पष्टत्वा विस्मितश्च जातः ॥ ३५ ॥

एवमेकमुपाख्यानं पञ्चानां मध्ये निरूपितं, द्वितीयमाहैकदैतिचतुर्भिः ।

भक्तिर्ज्ञानं तथा पूर्णं विन्मयश्च ततः परम् । जातो लौकिकभावस्य दृढत्वादिति रूप्यते ॥ १ ॥

आदौ स्वतन्त्रा पूतना निवर्तिता ततः परतन्त्रोपि शक्यस्ततः सर्वमारुहः, हेत्वन्तरं च न प्रदर्शितं, तथाप्यसम्भावनाया दृढत्वात् दृढा भगवत्त्वात्किर्भविष्यतीत्यसम्भावनानिवृत्त्यर्थं स्वस्मिन् भगवत्त्वेव तादृशं रूपं प्रदर्शितवान् भगवान्, स्वयर्भनिष्ठवर्षपरिज्ञाने भक्तिरेव हेतुरिति प्रथमतो भक्तिमाह, एरुद्रा गृहकार्यादि-वैयर्थ्याभावदशायां भगवदेकप्रवणचित्तदशाया वा, अर्भक बालक कलवाक्यं वर्षाधिकं, आदाय क्रीडन्तं बलात् स्वयं गृहीत्वा, स्वस्याङ्कसमारोप्य सर्वोत्तममासनं दत्त्वा भामिनी परमसौभाग्यवती, सर्वभरणमुपितं च विवाह, भामिनी भामयुक्ता च, तेन भगिन्या अपि सौभाग्यं द्योतितं, एवं परम्परासौभाग्यवती स्वतः कर्षवशाच्चोत्तमा, प्रकरणेन स्तुतं ब्रह्मशास्त्रिर्भितं स्नेहेन च परिश्रुतान्तर्बहिर्व्याप्ता जातलेहकार्या च स्तनं पापयामास, 'प्रयत्नात्स्त्वं भामिनीपदेनोक्तं, प्रशब्देन 'भक्त्युपहृता'त्वमुक्तं, स्नेहपरिस्तुत्वाद् भक्त्यादानमुक्तं, अन्तःस्थित-बालानामल्पतृप्तत्वात् स्वतोपानं, अपेक्षाया अपि विद्यमानत्वादन्वयेरणया पानं, अत एव भावतो न सर्वपानं, अधिकरणे बालानामुपद्रवो भवतीति, प्रयोगकर्तृव्यापारनिवृत्त्यर्थं भक्तिप्रवणा कृत्वा स्वयं दर्शित-वान् 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इतिन्यायेन भक्त्युपहतद्वर्षं गृहीत्वा कृपया फलरूपं स्वयंभूतज्ञानं सम्पादयति ॥ ३६ ॥

पीतप्रायस्य जननी सा तस्य रुचिरस्मितम् ।

मुखं लालयती राजन् जृम्भतो दृष्टो त्विदम् ॥ ३७ ॥

खं रोदसी ज्योतिरनीकमाशाः सूर्येन्दुवह्निश्वसनाम्बुधींश्च ।

द्वीपाभ्रगांस्तद्दुहितृवनानि भूतानि यानि स्थिरजङ्गमानि ॥ ३८ ॥

सा वीक्ष्य विश्वं सहसा राजन् सञ्जातवेपथुः ।

सम्पीलय भृगुशास्त्राक्षी नेत्रे आसीत् सुविस्मिता ॥ ३९ ॥

अतो दानाभिनिवेशं परित्यज्य कौतुकाभिनिविष्टा भगवद्धर्मपरा प्रदर्शितं धर्मं दृष्टवतीत्याह पीतप्रायस्येति, सर्वोत्तमा भगवता न पीतमेव, आपाततः पीतं, तथाकारणे हेतुर्जननीति, जननबुद्धिः स्वैवैवोत्पादितेति-भगवच्चरित्रं, सा पूर्वोक्तभक्तियुक्ता, कार्यार्थि भक्तेः पुनरनुसन्धानं कार्यदशायाम् सद्भावज्ञापनाय, तस्येति निरोधार्यमागतस्य, रुचिरं स्मितं यस्य मुखस्य, मोहसहितं स्नेहं जनयतीति परमसौन्दर्यं भावयन्ती तादृशं मुखं लालयन्ती जाता, राजन्नितिसम्बोधनं राजलीलायामस्यानुभवः सिद्ध इत्यग्रे वक्ष्यमाणस्यापूर्वत्वात् सावधानतया स्याताम्यभितिज्ञापनार्थं, अक्षिनायू ज्ञानक्रियारूपे ते यशोदायां योजयितुं जृम्भा भगवतः, अन्यथा द्रष्टुं सा न शक्नुयात्, भिन्नं जगन् मायिकं वा तत्र दृष्टवतीतिपक्षं व्यावर्तयितुं तुशब्दः, इदं जगज्जृम्भतो भगवतोऽर्थांमुखद्वारा भगवति दृष्टो, इदं ब्रह्माण्डमात्रस्यैव प्रदर्शनं, अग्रे सम्यगधिकारे सिद्धे सर्वस्यापि प्रदर्शनं वक्ष्यति ॥ ३७ ॥ “युष्माद्यायतनं स्वशब्दा”दित्यधिकरणे प्रपञ्चाधारत्वे ब्रह्मत्वं सिद्धं तदचित्यन्यानन्तरात्मिकमिति सर्वं सम्भविष्यतीत्याश्चर्यं विहाय भगवत्परं चिन्तं भवति, तत्र दृष्टं भ्रमव्यावृत्त्यर्थं गणयति स्वमिति, आदौ स्वमाकाशं विस्तीर्णं, ततो रोदसी द्यावापृथिव्यौ तत् तु तदावारं, तथा ज्योतिरनीकं ज्योतिश्चकं द्यावापृथिव्याधारं, दश दिशस्तत्र एव विभक्ताः, सूर्येन्दुवह्नय-स्त्रिविधं ज्योतिः, श्वसनो वायुः, अम्बुधयः समुद्राः, भूम्याकाशावुक्तावेव, एवं पञ्च भूतान्युक्तानि, भूमिभेदा द्वीपादयोलौकिकज्ञानार्थं सप्त द्वीपाः, नगाः पर्वतास्तद्भ्यावर्तस्मात्तद्वान्तरज्ञानहेतवः, तद्दुहितरो नद्यः, वनानि तद्वान्तरभेदा अल्पीयांतोपि, ततोपि सूक्ष्मा दृष्टा इत्याह भूतानीति, यानि प्रसिद्धान्यपि यथा कल्प-वृक्षा यथा वा नारदादयो ब्रह्मादयो वा, अधाराधेयभावस्तु तस्या न प्रतीतोऽस्मान्जृम्भमानान्तरमेव सर्वं दृष्टम् ॥ ३८ ॥ अग्नीषोभात्मरुद्राश्च जगतोऽपि तस्मात्तथाधिकारो न जात इत्यधिकारार्थं प्रदर्श्य पुनर्नेत्रनिमीलने तत् तिरोहितं कृत्वा विस्मयाविष्टैव भगवता कृतेत्याह सा वीक्ष्येति, विश्वं तथा पूर्वं श्रुतमिदानीं दृष्टं, सहसा गमनादिकारणव्यतिरेकेणैव, न जानाति भगवता द्वयं सम्पादितमिति, “तस्माज्जृम्भमानादग्नीषोमौ निरक्रामता”मिति श्रुतेः, तिरोभावप्रस्ताभात् सिद्धवत्कारणोक्तं, सहस्येत्यकस्मात्, तस्मिन् दृष्टे सम्यग् जातो वेपथुः कस्यो यस्यास्ततः समीचीनमेव विश्वमधिकाराभावाद् भयानकं जातं, ततो नेत्रे सम्पीलय तत्र स्वभावो हेतुर्विधि इति दृष्टान्तमिवाह भृगुशास्त्रदक्षिणी यस्याः, भृगु एव भीरुस्ततोपि ज्ञावो बालकः, सौन्दर्यं चाङ्गोर्निरूपितं भगवद्दर्शनयोग्यत्वस्य, ततोन्तःकरणे विस्मय एवोत्पन्न इत्याह सुविस्मिता-सीदिति, सुतरां विस्मितासीत्, पूर्वं कार्यदर्शनापेक्षयापि कारणे दृष्टेधिको विस्मयो नात्र इत्यर्थः ।

पूतनासुपव्याना बालदुःखनिवारकः । प्रपद्यन्मृनिहन्ता च गोकुले राजते हरिः ॥ १ ॥

स्नातस्यर्थं शूद्रभित् नृणावर्तविनाशकः । सामर्थ्यज्ञापनार्थां विधावारः प्रमोदतु ॥ २ ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्भद्रसमीक्षितानिवायानां दशमस्कन्धविरचये द्वितीये तामसप्रश्नले-
षान्तरभगवत्प्रकरणे यशोभिन्वन्नृतीराध्यापस्य दशम्यादितः स्वमन्वापस्य निरारणम् ॥ ७ ॥

चतुर्थः स्कन्धादितोष्टमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

गर्गः पुरोहितो राजन् यदूनां सुमहातपाः ।
 ब्रजं जगाम नन्दस्य वसुदेवमणोदितः ॥ १ ॥
 तं दृष्ट्वा परममीतः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।
 आनर्चाधोक्षजधिया प्रणिपातपुरस्सरम् ॥ २ ॥
 सूपविष्टं कृतातिथ्यं गिरा सूतृतया मुनिम् ।
 नन्दयित्वाब्रवीद् ब्रह्मन् पूर्णस्य करवाम किम् ॥ ३ ॥

येनैव तु चरित्रेण सत्त्वं शुच्यति सर्वथा । सर्वस्य मूलं यद्यस्मात् तदष्टम उदीर्यते ॥ १ ॥
 नामान्यग्रे शोधकानि ततो रूपाण्यनेकशः । ज्ञानं भक्तिश्च भाग्यं च पञ्चार्थाः सर्वशोधकाः ॥ २ ॥
 संस्कृतान्येव नामानि शोधकानीति संस्कृतिः । स्वेच्छालीलाविशिष्टं हि रूपमानन्दभावतः ॥ ३ ॥
 अन्येच्छया कृतान्यत्र चरित्राणि ततोऽन्यथा । ज्ञानं प्रत्यक्षतो दृष्टं माहात्म्यज्ञानपूर्वम् ॥ ४ ॥
 स्नेहश्चालौकिके तद्वद् हेतुश्च महतां कृपा । पूर्वस्मिन् हृदये सिद्धे स्वत एवाग्रिमं भवेत् ॥ ५ ॥
 तत्राज्ञं द्वितयं प्रोक्तं गुरुदुःसङ्गवर्जनम् ॥ ५ ॥

निरोधे भगवदासक्तिसिद्धयर्थमन्तःकरणशुद्धयर्थं च भगवतो नामकरणोत्सवमाह गर्ग इत्येकविंशत्या,
 चिरकालोत्पन्नोसंस्कृत एव तिष्ठत्विति स्वतो नामाकरणं चिरकालातिक्रमश्च तथैवभगवत्प्रेरणत् कालस्य
 निमित्तत्वाभावात् कोपि दोषस्तन् ज्ञात्वा वसुदेवः स्वपुरोहितं प्रेययामास क्षत्रियाणां पुरोधसैव संस्काराः
 क्रियन्त इति वसुदेवश्चात्मानमाधिदैविकवसुदेवं नन्दे स्थापितवान्, तेन बलभद्रभगवतोरविशेषेण पुत्रत्व-
 ज्ञानादिकं न दोषाय, भयनिवृत्त्यर्थं बोधनं चापेक्षितं प्रसङ्गात्, अन्यथा प्राकृतानामलौकिकबुद्धिरपि बाधि-
 कातो नामकरणहेतुभूतो गर्गः समागत इत्याह गर्ग इति, राजन्नितिसम्बोधनं गुप्तचर्या राजपरिज्ञातेति
 ज्ञापनार्थं, यदूनां पुरोहितो वंशस्यैव स्वत एव हितकारी, तेनान्तःकरणशुद्धिरुक्ता, महात्मावत्वमाह
 सुमहातपा इति, सुमहत् तपो यस्य सः, अस्मात् कार्यसिद्धिं गृह्यते ज्ञात्वा नन्दस्य ब्रजं जगाम, अन्यत्र
 स्थितः शुको वदति, पितुराज्ञान्यतिरेकेण पुत्रसंस्कारो न वर्तय्य इति तदर्थमाह वसुदेवेन प्रकरोण चोदितः
 प्रेरितः ॥ १ ॥ आगतस्य पुरस्कारमाह तं दृष्ट्वेति, आकाङ्क्षितपदार्थदर्शनात् परममीतिः, प्रत्युत्थानं
 धर्मनिष्ठताज्ञापनार्थं, कृताञ्जलिर्विनीतस्तेनान्तःकरणशुद्धिरुक्ता, अतिथिरयमित्यत्र भगवत्पूजां कृतवानि-
 त्याहानर्चेति, अतिथिबुद्ध्यापि पुन्यते हरिबुद्ध्याप्यतिथिः "रातियेन तु धिप्राप्तय" इतिवाक्यात्, तदाहा-
 धोक्षजधियेति, चतुर्भुजं भगवन्तं ज्ञात्वा नर्चाचीं कृतवान्, तत्रापि भक्तिमार्गात्सारेणेत्याह प्रणिपात-
 पुरःसरमिति, प्रणिपातोपरावदूरीकरणं, तद् दासस्यैव नित्यसेवकस्य सम्भवति नान्यस्य ॥ २ ॥ एतदेव-
 पुरःसरमग्रे यथा भवति तथा प्रार्थनां वक्तुं किञ्चिद्बुक्तवानित्याह सूपविष्टमिति, सुप्तु गमनहेशाभावेन वैयर्थ्यं
 परित्यज्योपविष्टं, स्वकृत्यमाह कृतमातिथ्यं यस्मै यस्मिन्निति वा, अतिथेरहितं भोजनान्तं कर्म तद् गृहस्थ-
 कर्तव्यं, भक्तिमार्गात्सारेण पूजितत्वात्स्मिन् स्नेहेधिके जाते गद्गदया वाण्याब्रवीत्, येन स सर्वमेव

महद्विचलनं नृणां गृहिणो दीनचेतसाम् ।

निःश्रेयसाय भगवन् कल्पते नान्यथा क्वचित् ॥ ४ ॥

ज्योतिषामयनं साक्षात् यत् तज् ज्ञानपतीन्द्रियम् ।

प्रणीतं भवता येन पुमान् वेद परावरम् ॥ ५ ॥

त्वं हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठः संस्कारान् कर्तुमर्हसि ।

बालयोरनयोर्नृणां जन्मना ब्राह्मणो गुरुः ॥ ६ ॥

सामर्थ्यं विनिगुञ्ज्यात्, कापट्याभावायाह मुनिमिति, स हि सर्वज्ञस्तदैव सर्वं जानाति, अन्यत्र भगवद्-
बुद्ध्या स्तोत्रं क्रियमाणमारोपितविषयं भवतीति तन्निवृत्त्यर्थमाह सूतृत्वेति स्तोत्रेण, नन्दयित्वा
सन्तुष्टं ज्ञात्वाववीत्, ब्रह्मत्रितिसम्बोधनं ब्राह्मणस्य तत्परमोत्कर्षव्यापनं, अयं ब्रह्मशब्दः परब्रह्म-
वाचक इति ख्यापयितुं पूर्णस्य कस्वाप किमित्याह, “बृहत्त्वाद् बृंहगराद् ब्रह्म” दश दिक्षु किर्मीरित-
मिह तादृशस्यान्यैः कर्तव्य उपकारे देशाभावात् कृत्रिमस्य हीनत्वात् तत्रापि सदृशस्याज्ञानात् किं
कराम ? देहेन्द्रियान्तःकरणानां न्यूनत्वात् तत्रोपकारः कर्तुं शक्यते, ब्रह्मभूततद्दृष्ट्यासनिवृत्तेस्तत्र कृतं
न प्रयोजनाय भवतीति ॥ ३ ॥ एतावदास्माभिः कोप्युकारः कर्तुं न शक्यत इत्युक्तं, त्वया त्वनुक्तमेव क्रियत
इत्याह महद्विचलनमिति, महान्तः स्वतः कार्याभावान्न कुत्रापि गच्छन्ति तादृशाश्चेद् गच्छन्ति परोप-
कारार्थमेव गच्छन्तीति ज्ञातव्यं, विशेषेण चलनं ग्रामान्तरगमनं न तु स्वानाद्यर्थं, तत्र परार्थे विचार्यमाणे
यत्त्वेन गृहे गच्छन्ति तस्यैव कार्यं साधयन्तीति निश्चीयते, अन्यथा गृह्णासक्तचित्तानां वृद्धानां तत्रापि परम
दुःखेन पीडितानां दीनचेतसां गृहे न गच्छेयुस्तेषां च मुख्यं प्रयोजनं तद्दुःखनिवृत्तिस्ततः परमानन्दवाप्ति-
रिति, अतो निःश्रेयसायैव गमनं, तादृशकथनेन सामर्थ्यं भगवन्निति, यद्यपि ते न प्रार्थयन्ति तथापि गमनमेव
तथा कल्पते, अन्यथा एतत्फलानुदेशे क्वचिद्भि देशे गमनं न कल्पते ॥४॥ एवं ब्रह्मविस्त्वेन परोपकारैककार्यत्वेन
च स्तुत्वा सर्वज्ञतामुपपाद्य तत्सर्वार्थं यथान्येषामब्रह्मविदामपि भवति तयोपायं कृतवानिति स्तौति ज्योतिषा-
मयनमिति, अनेनान्यस्यापि तत्तत्पर्यार्थरहितस्यापि तत्तत्पर्यार्थकरणमामर्थ्यं द्योतितं गृहादिवलाहितस्यापि तद्वल-
जनकत्वं, ज्योतिषां सूर्यादीनामयनं स्थानमिदमित्यतया यस्मिन् क्षणे यो ग्रहो यत्र वर्तते तस्य ज्ञानं यस्मात् तज्
ज्योतिषामयनं ज्योतिःशास्त्रं, अल्लूकभासः, ज्योतिषां मन्त्रिणं वायनं ज्ञानं यस्मात्, तत्रापि सामान्यतो ग्रन्थ-
कर्तारः सुगमाः परोपजीवकाः, त्वं तु ब्रह्मसूर्यवत् साक्षात्कर्ता, तत्रापि यत् प्रसिद्धं सर्ववाद्यप्रतिपन्नं तादृशमेव तत्
त्वदुक्तं तच्छास्त्रं केवलं ज्ञानमेव ब्रह्मस्वरूपं “यस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितं भवतीति,” तच्च ज्ञानरूपं शास्त्रपती-
न्द्रियमिन्द्रियागोचरमन्यस्य बुद्धिगम्यमपि न भवति गुरुपदेशव्यतिरेकेणैतादृशं शास्त्रं भवता प्रणीतं येन
शास्त्रेण कृत्वा पुमान् परावरं वेद, भूतभविष्यद् वेद परं, स्नापेक्षया पुरुषोत्तमपर्यन्तं, अत्र परमाणुपर्यन्तम् ॥५॥
अतः सर्वज्ञो भवान् ब्राह्मणोत्तमोत्तमः, अतः पुत्रयोः संस्कारान् कर्तुमर्हसीत्याह त्वं हीति, ब्रह्मविदेव ब्राह्मणः
स हि सर्वज्ञः, त्वं तु ब्रह्मविदामपि श्रेष्ठेन्द्रियस्यापि ज्ञानोत्पादने यत्नकरणात्, अतो बालयोरनयोः संस्कारान्
कर्तुमर्हसि यथैकं नामकरणं तपान्शान्त्र्यपि कर्माणि विद्याभाग्यफलकानि संस्कारत्वेनाप्युक्तानि जातेष्ट्यादी-
न्यैन्द्रावाहैस्त्वयादीनि चान्यानि च प्रसिद्धानि, लोके साम्प्रतं लुप्तानि, उभाव्येतत्त्वमस्मृतौ, ननु गुरुणा
पुरोहितेन कर्तव्यं न तु येनकेनचिदिति चेत् तत्राह जन्मना ब्राह्मणो गुरुरिति, उत्पत्तिमात्रेण सर्वोपि

॥ गर्ग उवाच ॥

यद्नामहमाचार्यः रूपातथ भुवि सर्वतः ।
सुतं मया संस्कृतं ते मन्यते देवकीसुतम् ॥ ७ ॥
कंसः पापमतिः सख्यं तव चानरुदुन्दुभेः ।
देवक्या अष्टमो गर्भो न स्त्री भवितुमर्हति ॥ ८ ॥
इति सञ्चिन्तयन् ह्रुत्वा देवकीदारिकावचः ।
यदि हन्ता गताशङ्कस्तर्हि तन्नोनयो भवेत् ॥ ९ ॥

॥ धीमन्द उवाच ॥

अलक्षितोस्मिन् रहसि मामकैरपि गोत्रजम् ।
कुरु द्विजातिसंस्कारं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥ १० ॥

ब्राह्मणो गुरुर्भवति, अतो भवानपि गुरुरित्यवश्यं कर्तव्यम् ॥ ६ ॥ तत्र गर्गो गुप्ततयैतन् कर्तव्यमिति साक्षात् तयोक्ते भ्रामीणत्वान्न मंस्यत इति वैदिके कर्मण्यसुराणां ज्ञानमयुक्तमिति “यद्देदमुच्चैर्धनेन चराम तन्नोसुराः पाप्मानुविद्वन्पुत्रांशुसदाचराम तथा नोसुराः पाप्मा नानुवेत्स्यन्ती”तिश्रुतेः, तथापि यावद्व्यौक्तिकमयं नोच्येत तावत् निरर्तत इतिभयमुत्पादयति त्रिभिर्धूनामिति, सर्वज्ञानां वचनं सर्वतोमुखं भवति सर्वं स्पष्टं वदन्ति च न वदन्ति च, उच्यमानमप्यनुक्तमिव भवति, “द्रव्यमंस्कारविरोधे द्रव्यं बलीय” इतिन्यायेनोच्चैः क्रियमाणे द्रव्यविरोधो भवति, विरोधे कारणं कंसः, तस्यापि देवकीपुत्रः, मया हृतः संस्कारो देवकीपुत्रत्वं ख्यापय-
तीत्याहाहं सर्वेषामेव यद्नां यदुर्वशोद्भवानामाचार्यः संस्कारकर्ता नान्येषां, तत्रापि भुवि सर्वतः रूपातो मदीयाः सर्वे एव धर्माः सर्वेषां प्रसिद्धा भवन्ति, अतोऽगमनमपि प्रसिद्धमेव, ततः किम्? अत आह ते सुतं मया संस्कृतं कंसो देवकीसुतमेव मन्यते, निर्धारितोयमर्थः ॥७॥ यादवान्यस्य मया संस्कारो न क्रियत इति मन्यतां को दोष इति चेत् तत्राह कंसः पापमतिरिति, स हि मारकोतो देवकीपुत्रत्वज्ञानमनिष्टजनकं, नन्वत्र देवकीपुत्रस्य कः प्रसङ्गः? तत्राह सख्यं तव चानरुदुन्दुभेरिति, अतः सखिगृहेष्टमः पुत्रः स्यापितोयमिति मन्यते, चकारोर्धविशेषव्यापकः, सोपि दुष्टस्त्व च सख्यमित्युभयोः सम्बन्धित्वापनाय पपृञ्चौ, ननु देवकी-
गर्भः स्त्रीरूपस्तेन दृष्ट एव कथं सन्देह इति चेत् तत्राह देवक्या अष्टमो गर्भः स्वमारुक्त्वेन श्रुतः स्त्री भवितुं नार्हति ॥ ८ ॥ कथमियं स्त्रीति सञ्चिन्तयन् कंसो मारोवेदितिसम्बन्धः, शङ्कायां कारणान्तरमप्यस्तीत्याह श्रुत्वा देवकीदारिकावच इति, देवक्या दारिका बालिका तस्या वचः “किं मया हतया मन्द जातः खलु तवान्तकृ”दिति, अतोऽस्या आकाशवाण्याश्चैकाग्र्ये विचार्यमाणे देवक्याः पुत्रो रात्रावत्रानीय वसुदेवेन स्थापित-
स्त्व च कन्या तत्र नीतेति फलति तद्रापीतिसम्भावनायामागताशङ्कः सन् हन्ता हनिष्यति, तथा सति नोऽस्माकं महान्नयः स्यात्, अतस्त्व पुत्रस्य संस्कारो मया प्रसिद्धतया न कर्तव्य इति फलितम् ॥ ९ ॥
नन्दस्तस्य प्रतीकारमाहालक्षित इति ।

ज्ञापितं च हरेस्तत्त्वं श्लेहाधिक्याच्च बुध्यते । अनो निरोधः कर्तव्यः शाखं तत्राप्रयोजकम् ॥ १ ॥
अस्मिन् गोष्ठे गुप्तस्थाने मामकैरप्यलक्षितोनुमानेनाप्यज्ञातः सन् द्विजातिसंस्कारं कुरु,
अनेनेयं वार्ताप्येकान्त एव कृतेति ज्ञायते, गवां व्रजे न कश्चिदभिज्ञो नागरिकवद्, गवां बुद्ध्या तुल्या
एव सम्भवन्ति, मामकानां स्वरूपं मया ज्ञायत इति तेषामज्ञानं साधनीयं, एतेनान्ये व्याख्याताः,

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एवं सम्प्रार्थितो विप्रः स्वचिकीर्षितमेव तत् ।

चकार नामरुणं गूढो रहसि वालयोः ॥ ११ ॥

॥ गर्ग उवाच ॥

अयं वै रोहिणीपुत्रो रमयन् सुहृदो गुणैः ।

आख्यास्यते राम इति बलाधिवयाद् बलं विदुः ॥ १२ ॥

यदूनामपृथग्भावात् सङ्कर्षणमुशन्त्युत ॥ १३ ॥

आसन् वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोनुयुगं तनूः ।

शुक्रो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥ १४ ॥

द्विजातीनां मन्त्रवत्संस्कारो भवति, अन्येषाममन्त्रकं, अतो मन्त्रप्राधान्येनैव कर्तव्यं नोत्सवप्राधान्येन तदाह
द्विजातिसंस्कारमिति, मङ्गलमावश्यकमिति विचार्य मङ्गलमपि वैदिकमेव कर्तव्यमित्याह स्वस्तिवाचन-
पूर्वकमिति, स्वस्तिवाचनं प्रणयाहवाचनं, पुण्याहःस्वस्त्युद्भवत्रिखिरुक्ताः स्वस्तिवाचनं, तत् सर्वकर्म-
स्वावश्यकम् ॥ १० ॥ एवमुक्ते स्वाभिलषितं सिद्धमिति कृतवानित्याहैवं स प्रार्थित इति, ज्ञातेपि लोके
प्रतीकारं करिष्यामीति तस्याभिप्राय इति ज्ञापयितुं विप्र इति शीघ्रं च तस्य कर्तव्यमिति पुरोहितत्वात्
स्वस्य चिकीर्षितमेव तन् नामरुणं कर्म प्रसिद्धमिति वा सर्वत्र, गूढः स्वयमपि गुप्तः सन् वेशान्तरेण
यावत् तत्र तिष्ठति, रहस्येकान्ते, उभयोरपि नामकरणमुभयोरनुगुणसुहृते, वालयोरिति केशाभिप्रायो वा
॥ ११ ॥ ज्येष्ठानुक्रमेण नामकरणं कुर्वन्नादौ ज्येष्ठस्य नामत्रयमाहायमिति सार्धेन, वस्तुतो ब्रह्मण्यव्यवहार्यं
स्वरूपतो नामाभावात् सङ्केताभावाद् गुणयोगादेव नामानि भवन्ति, उभावत्र पुत्रौ वसुदेवस्य, तत्रैको
मातृनाम्नापरः पितृनाम्ना, प्रथमं गुप्ततया मातृनाम्ना नामाहायं वै निश्चयेन रोहिणीपुत्रोतो रौहि-
ण्ये इत्युक्तो भवति, रोहिण्यामाविर्भूतस्यावेश इति च, वै निश्चयेनेति यशोदायाः पुत्रत्वे सन्देह इति
ज्ञापितं, यदि भगवान् प्राकृतः केनाप्यंशेन भवेत् तदा याशोदेयो दैवकेय इतिनाम भवेद् यथा रौहिण्ये इति,
तस्माद्यमेव वै निश्चयेन रोहिणीपुत्रः, किञ्च योनिश्रुतसम्बन्धाध्यासोप्यस्य दृढ इत्याह रमयन् सुहृदो
गुणैरिति, सुहृदः सर्वानेव सम्बन्धिनो गुणैः स्वसामर्थ्यैः पालनपोषणप्रीणनादिभी रमयन् लोके राम इत्या-
ख्यास्यते, गुणैः सुस्वभावादिभिर्वा, अयं च बलिष्ठो भविष्यति तथा ग्रहदर्शनादित्यन्यबुद्धिः, अतो बलाधि-
क्याद् बलरूपमेवैनं विदुः ॥ १२ ॥ भगवदाज्ञया मायाकृतमपि कर्मास्मिंलोके प्रसिद्धं भवत्विति “गर्भ-
सङ्कर्षणात् सङ्कर्षण” इतिभगवद्वचनाद् देवगुह्यत्वात् तत् लोके न वक्तव्यमिति प्रकारान्तरेण सङ्कर्षणव्युत्पत्ति-
माह यदूनामिति, यदूनां मध्येस्य न पृथग्भावोऽस्ति सर्वत्रात्मबुद्धिरेव, अत एव भगवता मातृद्वयमस्य सम्पादितं
भिल्लमातृसुतेषु वैराभावज्ञापनार्थं, अतो भगवत्कृतं संवदतीति नात्यन्तं दोषोपि, यदूनां वास्मिन् पृथग्भावो
नास्तीति सम्यक् सर्वेषामाकर्षणमाकारणं यस्मिन्निति सङ्कर्षणमुशन्ति वदन्ति, उतापि, अनेन सङ्कर्षणपदा-
दर्यान्तरं मुख्यमस्तीति ज्ञापितम् ॥ १३ ॥ चतुर्भूतैर्भगवत्तथत्वारि नामानि वक्तव्यानि तत्र द्वयमाह द्वयं तु गुप्ततया-
नेकभेदभिन्न वक्ष्यति चतुष्टयस्य च द्वये प्रवेशश्च, तत्रादौ कृष्णोयमिति नाम वक्तव्यं, तत्र भगवन्नाम कथमस्येति-
शङ्कां वारयन् वर्णपरत्वेन सत्यं वदन्नाहसन्निति, अयमनुयुगं तनूर्गृह्णाति, अन्यथा युगमेव न स्यात्, भगवान्
जगच्चेतिद्वयं युगशब्देनोच्यते, तत्रैकश्चेत्ताविर्भवेदेकमेव स्यात् न तु युगलं, धात्वर्थोपयोगो द्वयोरिव, अतो
भगवनावश्यकमनुयुगमवतारः कर्तव्यस्तत्र युगधर्मलयापनार्थं रूपं च तथा कर्तव्यं, अन्यथा लोकानां प्रतीतिर्न

एष वः श्रेय आधास्यद् गोपगोकुलनन्दनः ।

अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्जस्तरेष्वपि ॥ १७ ॥

पुरानेन व्रजपते साधवो दस्युपीडिताः ।

अराजकैरक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्युन् समेधिताः ॥ १८ ॥

एतस्यैव तारतम्येन चित्तशुद्ध्यतिशयो नाम्ना भवति, अन्यथा त्वावृत्तं स्वाधिदैविकसहितमेवेति कदाचित् फलति यथाधिदैविकोद्बोधपर्यन्तमावर्तेत, कालादीनां तु नाममाहात्म्यज्ञानादुच्चारयितुः परित्यागः, अतुगुणत्वात् सारूप्येण साधकमिति लौकिकस्यापि प्रवर्तनापरत्वेन मोक्षदातृत्वमित्यजामिलोपाख्यानस्यापि न वैयर्थ्यं, अन्यथा तत एव वैकुण्ठे गमनं स्यात्, अत उपायपरत्वमेव लौकिकस्य, तस्मात् सृष्टुक्तं तान्यहं वेद नो जना इति, अनेनानन्तान्येव नामान्युक्तान्युपास्यरूपाणि चान्तःकरणशोधकानि, तदवस्थां भगवद्रूपस्य स्मृत्वा तन्नाम ग्राह्यमिति, अन्यथा नामप्रसङ्गे रूपकथनं व्यर्थं स्यात् ॥ १६ ॥ ज्योतिःशाखाभिन्नत्वाद् रूपनामज्ञानार्थं भगवतो गुणकर्माण्याह चतुर्भिस्तत्रादौ द्वयेन कर्माण्याहैष व इति, एष भगवान् परिदृश्यमानो यो युष्माञ् श्रेय आधास्यद् धृतवान् पोषितवान् वा, पूतनासुपयःपानादिकं यद् भगवता कृतं तद् भवतां श्रेयोनिमित्तं, अविद्या हि पञ्चर्वा सा नाशिता शकटः संसारात्मको भजितोविद्याकार्यरूपो मोहात्मकश्च तृणावर्तो मारितः, एवं त्रिदोषदूरीकरणेन ज्ञानोत्पादनेन चासमन्ताच्छ्रेयोधास्यत्, स्वयं सर्वगुणार्थरूपोपि दोषत्रयाद् ग्रहीतु-मन्येन शक्यत इति दोषदूरीकरणद्वारा श्रेयोधारकत्वं, किञ्च न केवलं सृष्टुर् दत्तवान् किन्तु धृत्वैव तिष्ठति, अतोऽपि दास्यति यावता च भवद्भिः परमश्रेयो गृहीतो (गृहीतं) भविष्यति तावत् करिष्यतीत्याकारः, भूते लब्ध्, तेन सिद्धं भवतां श्रेय इत्युक्तं, अनेन भवद्रक्षार्थं बहूनि कर्माणि करिष्यतीति कर्माण्युक्तानि, एवं दोषाभावार्यं करिष्यमाणानि कृतानि कर्माणि चोन्त्वा परमानन्ददायकान्यपि कर्माणि करिष्यतीत्याह गोपगोकुलनन्दन इति, गोपान् गोकुलं च नन्दयतीति, गोपशब्देन गोप्योपि गृहीताः, गोकुलशब्देन तत्सम्बन्धिष्यन्नश्च यावन्त-स्तदुपजीवकाः, उभयविधानप्यानन्दयिष्यतीतिक्रीडा तत्प्रतिरातत्रधरोक्तः, ननु त्वया कंसो ज्ञात्वा मार-यिष्यतीति भयं जनितं तत्र का गतिरिति चेत् तत्राहानेनेति, अनेन भगवता सर्वाण्येव दुर्गाणि सङ्ग-स्थानानि कंसोपद्रवरूपाणि सर्वाणि यूयमञ्जसानायासेन सर्व एव तरेष्वपि, अतः कंसोपद्रवमपि न कर्तव्यं, इदं तु वसुदेवस्यास्माकं चोपद्रवो भविष्यतीत्युक्तं न तु भयतामिति भावः ॥ १७ ॥ एवं सर्वदुर्गाणि त्रिपूर्वकर्मपुरोपा-सिद्धिरस्माद् भवतामित्युक्तं, अतोऽपि चिन्ता नास्तीत्युक्तमेव, मोक्षोप्यस्माद् भविष्यतीति वक्तुं तदर्थमिन्द्रिय-जयमपि वक्तुं पूर्वोक्तेषु प्रमाणमाह पुरानेनेति, हे व्रजपते, अनेन भगवता कृत्वा दस्युपीडिता अपि साधरः समेधिताः सन्तो दस्युञ् जिग्युः क्षुद्रोपद्रवोपि चोरवत् कंसादिभिः कृतं न दास्यो यतोऽस्य स्वभावकृति-रेव सादृशी, व्रजपते इति मन्त्रोपनं सर्वस्यापि व्रजस्य यथामुक्तं विहाणयुक्तस्य सर्वतः कुशले भविष्यतीति ज्ञापयति, तेन यत्र कापि म्यातत्त्वं न चिन्तेति भावः, पुरेति वचनात् सदातनोयं न तु तद्दृष्टेयुनावृत्तीर्ण इति ज्ञापितं, अनेनेति न तस्यावतारः विन्त्ययमेव, सम्बोधनं तु ज्ञानाभावात्प्रायः, दस्युरो रात्रगादयः 'प्रसादस्यु'पदे तथा निर्दिष्टमप्योक्तवान् "यस्यामिने पण् नरदेवदस्यव" इति मत्तान्यामेन्द्रियाणि चोक्तानि कंसोपि तृणावर्तादिभिरगाद् दस्युः, नन्वेन दस्यवो मारिता इत्यत्र किं प्रमाणम् ? तत्राह साधर इति, यद्यन्तः-करणस्थितचोरान् बहिःस्थितान्श्च न भारयेत् तदा साधर एव न भवेयुः, शिरोभक्तोरणापि मारयन्तीत्याह

य एतस्मिन् महाभागाः प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः ।
 नारयोभिव्रन्त्येतान् विष्णुपक्षानिवासुराः ॥ १९ ॥
 तस्मान् नन्दात्मजोयं ते नारायणसमो गुणैः ।
 श्रिया कीर्त्यानुभायेनै गोपायस्व समाहितः ॥ २० ॥

दस्युपीडिता इति, दस्युभिरुहृतभनाः, पुनः समेधितास्तथैव कृतास्ततोप्यधिकाश्च, ततो जिग्मुः स्वयमेव ताञ्च जितवन्तः, अतो भवन्तोप्यनेन समेधिताः स्वयमेव दस्यूञ्च जेष्यन्ति, एवं भगवत्त्रिविधानि कर्माणि निरूपितानि सर्वदोषनाशकानि सर्वमुल्लङ्घनकानि सर्वमामर्थ्यजनकानीति, ननु कथं साधूनां दुष्टोपद्रवः पूर्वं राज्ञां विद्यमानत्वात् तत्राहारान्तरु इति, न विद्यन्ते राजानो यस्मिन् देशे, परशुरामेण सर्वे हताः कालेन च विवेकादयोत एवारक्ष्यमाणा रक्षरूपेणैव न हृतवन्तः, अतः कर्मपदेशं परित्यज्य स्वतन्त्रतया राजवत् स्यात्तद्व्यमित्युपदेशोप्युक्तः ॥ १८ ॥ एवं कर्माण्युक्त्वा गुणानाह य एतस्मिन्निति, गुणास्त्रनुभावरूपाः क्रिया नापेक्षन्ते, ये महाभागा एतस्मिन् भगवति प्रीतिं खेहं कुर्वन्ति तानरयो नाभिव्रन्ति, स्वत एव तर्हि सर्वे एव कथं प्रीतिं न कुर्वन्तीत्याशङ्क्य भगवन्प्रीतौ स्वरूपयोग्यता सहकारियोग्यता चापेक्ष्यत इत्याह मानवा मनोर्नाताः सद्धर्मरूपा धर्मार्थ एतोत्पन्ना इति स्वरूपयोग्यानां “मन्वन्तराणि सद्धर्म” इतिनास्यात्, महाभागा इति “जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत” इति-वास्यात् परमभाग्येनैव प्रीतिर्जायते, प्रीतिमिति सर्वद्वैकविधप्रीतिकारणार्थमेव तत्र चतुर्षु वृद्धयर्थं वा खण्डशःकरणामावार्थं वा हेतुस्तूक्त एव, य इतिप्रतिद्वयतया तेषां निर्देशः, भवन्तस्त इति प्रतिनिर्देशार्थः, एतान् परिदृश्यमानान् गोकुलस्यान्, नन्वन्तर्यामिप्रेरणेनैव ते न बाधन्ते, अवश्यं चैतद् वक्तव्यं, भक्तिस्त्वन्तर्यामिप्रेरणार्था, ततो नानेन प्रकारेण भगवद्गुणा उक्ता भविष्यन्तीत्यागङ्ग्याह विष्णुपक्षानिवासुरा इति, विष्णुः पक्षे पक्षपाते येषां विष्णुरेषां रक्षरु इति येषु ज्ञानमतः स्वकृत्तियैवर्थागङ्ग्यासुरा न बाधन्ते, अन्तर्यामी तेषां नान्यथाप्रेरक आसुराणामासुरभवनैव प्रेरणनियमात्, अतो विशेषाकारेणैव पालयिष्यतीति सर्वनमीनत्वात्, अन्वरीपादिचरित्रे तथा प्रसिद्धेः, अस्य प्रीतरेपोनुभावः, गुणास्त एव ये साधुभावाः परम्परयाप्यनुभावं सम्पादयन्ति, अनेन साक्षाद्गुणा अनन्ता एव वक्तुमशक्या इति सूचितम् ॥ १९ ॥ एवं गुणे प्रदर्शनमात्रमुक्त्वा विशेषाकारेण बद्धुपसंहारमिषेण रक्षामुपदिशति तस्मादिति, यस्मादयं महासुभावः पूर्वोक्तकर्माद्यैकिकस्तस्मात्, हे नन्द सर्वानन्दकारिन्, त्वन्नामार्थकन्वाय चैनं पालयेतिभावः, अयं ते कुमारो गुणैः कृत्वा नारायणसमो नारायणस्य समः, त्रिविधोपि नारायणोक्षरं पुरुषोत्तर्थामी च, गुणैरेव कृत्वा तत्समः, कर्माणि त्वधिकानि, अनुभावश्च, नराज्जातानीतिपक्षे यावन्तो जीवगणाः सृष्टावुत्पन्नास्ते सर्वे भगवद्गुणव्यापकास्तावद्गुणप्रसिद्ध्यै तावद्गुणे जात इति, द्वितीयपुरुषस्य तु विशेषेण स्वसम्बन्धयोग्यजीवराशिपरिग्रहात् स्वतुल्यतामापादयितुं स्वभावनित्वैकाः सानुभावा गुणा उक्ताः, तृतीयपुरुषे त्वन्तर्यामिणि जीववदय इव तद्गोचरत्वेन तस्य सर्वकार्यप्रेरक इति भक्तिजनका असाधारणा गुणा उक्ताः, त्रिविधा अपि भगवति कृष्णे सन्तीति गुणैः कृत्वा नारायणसमानः, धर्मान्तरैरपि नारायणसमतामाह श्रिया कीर्त्यानुभायेनेति, ब्रह्माण्डमध्ये नारायणत्रयं यो वैकृण्ठे लक्ष्मीसहितो यः सूर्यमण्डले सर्वैवेदसहितो यो भूमौ सर्वब्राह्मणेषु यज्ञनारायणस्तत्सदृशोपि, यथा सर्वजगज्जनन्या अक्षरानन्दरूपाया सर्वशोभानिधानरूपाया य एतन्नयकर्ता, लक्ष्म्या जगज्जनकत्वं तस्या अपि परमानन्दः सर्वशोभा रूपाया अपि शोभा, यथा व्यापिवैकृण्ठस्यो

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इत्यात्मानं समादिश्य गर्गे च स्वगृहं गते

नन्दः प्रमुदितो मेन आत्मानं पूर्णमाश्लिषाम् ॥ २१ ॥

कालेन व्रजता तात गोकुले रामकेशवौ ।

जानुभ्यां सहपाणिभ्यां रिद्धमाणौ विजहृतः ॥ २२ ॥

भगवान् लक्ष्म्या एतावत् करोति एवं कृष्णोपि करोति, यथा सवितृमण्डलस्थः कीर्तिं स्थापयति सर्वलोकेषु “न ह्यस्मिन्नुदिते दिनसरे सरुलं कमलायते भुवन”मितिवाक्यात् कीर्तिः सूर्ये प्रतिष्ठिता यतः सर्वेषां स्वत एव शीताज्ञानादिसर्वदुःखनिवृत्तिः सर्वसुखं च भवत्येवं कृष्णकीर्तिरपि, यतः प्रभृत्युदितस्ततः प्रभृति सूर्य-वदेव भागवतादिषु प्रकाशते, यथा यज्ञा आधिदैविकाः सर्वेषां सर्वकार्यकर्तारो दूरादेव माहात्म्यज्ञापकास्तथा महानुभावो भगवान्, एवं पङ्क्तिर्नाशयैस्तुल्यो भगवान् कृष्णो गुणैः पङ्क्त्यैः, श्रिया कीर्त्यानुभावेन च तस्यैव विमरणं, एवं भगवद्गुणानुक्त्वा चकारेण “सत्त्वं शौच”मित्यादिप्रथमस्कन्धोक्तगुणानपि सङ्गृह्य परम-निधानत्वेनोपपाद्य सावधानान्तःकरणो भूत्वा प्रपञ्चविस्मरणेन गोपायस्नेह्युपदिशति गोपायस्व समाहित इति, एतावता सर्वथावेशा कर्तव्या न कापि गन्तव्यं न नेय इत्युक्तम् ॥ २० ॥ एतावदुक्तवा गते यज्जातं तदाहेतीति, आत्मानं नन्दं भगवन्तं वा सन्यगादिशपोपदिश्य, गर्गे स्वगृहं मथुरां गते नन्दस्तद्वाक्यात् प्रमुदितः सचाश्लिषामाशीर्भिः पूर्णमात्मानं मेन इतिसम्बन्धः, सन्ययायोग्यत्वेन महतो ज्ञानान्न भीतो जातो नाप्यथं पुत्रो न भवतीति ज्ञात्वा दुःखितो जातो येनकेनापि प्रकारेण प्राप्तत्वाद् गर्गोक्तं प्रमाणमिति ज्ञापयितुं कृष्णो भगवानास्मेति नन्दश्च कृतार्थ इतित्रयं ज्ञापयितुमात्मपदं, सन्यगुपदेशो नास्मिन् शङ्का कर्तव्या नाप्यन्यस्माद् भयं सम्यग् रक्षणीयश्चेत्यादेश आज्ञा, अन्यथा गर्गोपि कुष्येदिति, एता-वदुपदेशं कृत्वा नामकरणं च गर्गे गच्छति यदि कंसो मध्ये व्यपनं कुर्यात् तदापि चित्तस्वास्थ्यं न भवतीति गर्गे स्वगृहं गत इत्युक्तं, चकाराद् बालकयोः सस्मिन्नप्यन्येषु वा तत्र स्थितेष्वन्यन्तरङ्गेषु स्वगृहं गतेषु गोकुलेपि गर्गरुमणोः प्राकट्याभावात्, तदा नन्दः सार्थकनामा भविष्यामीति प्रकल्पेण मुदितः प्राप्तमहानिधिः, आश्लिषां सर्वकामितपदार्यानामन्येषां च पूरणार्थं पूर्णपरमातिशयकाष्ठां प्राप्तं मेने, स्वमनस्त्वेव तथा ज्ञातवान् ॥ २१ ॥

एवं नामचरित्रमुपपाद्य रूपचरित्रं वक्तुं भगवद्भक्तिः कालरूपेति. तस्मिन्नेवाधिदैविके गच्छति सति भगवद्भक्तिरित्याह कालेनेतिदशभिः, दशधा भगवद्रूपमत्र वक्ष्यतेवान्तरानन्तमेदयुक्तं,

गतौ गतिविशेषे च भूमौ रूपद्वयं हरेः । यशोदायां तथा रूपमुपविष्टं त्रिधा मतम् ॥ १ ॥

अन्याश्रितं स्वतश्चैव कथञ्चित् सर्वथा तथा । उत्थितं तु त्रिधा रूपं युक्तं त्रिविकलीलया ॥ २ ॥

बालकैर्मुम्बलीलाद्या धार्पण्यधौर्त्यसमन्विते । निर्गुणावस्थरूपे च ज्ञापिते तु ततः परम् ॥ ३ ॥

सात्त्विकादिविभेदेन तत्तद्भूयगामिनि । तांस्तान्तु क्रमशो भावान् दूरीकृत्यान्तिमे स्थिरा ॥ ४ ॥

यशोदार्थमियं लीला प्रसङ्गादन्यगामिनी । यदैव ता गृहे व्यग्रास्येदं दशधा हरिः ॥ ५ ॥

तत्रादानुपविष्टस्य हरेरल्पचलनात्मिकां गतिलीलामाह कालेनेति, सतो व्रजता कालेन कृत्वाल्पेनैव गोकुले तत्रापि यशोदाया अङ्गणे रामकेशवानुभावपि नामकरणेन भगवद्भावात् भगवन्तौ योगिष्येयो ब्रह्मादिवन्द्यश्च रामकेशवौ, मत्वर्यायो वप्रत्ययश्चात्र सौन्दर्यार्थं परिगृह्यते, वस्तुतस्तु लौकिक एव केशवशब्दस्तद्विद्वान्तः,

तावद्द्विपुगममनुकृष्य सरीसृपन्तौ घोषमधोपरुचिरं व्रजकर्दमेषु ।

तन्नादहृष्टमनसावसुसृत्य लोकं मुग्धमभीतवदुपेयतुरन्ति मात्रोः ॥ २३ ॥

न तु भगवद्वाचकः, केशयोर्वं सुखं यस्मादित्यर्थे प्रत्यपापेक्षामावात्, उभयोर्न्यूनाधिकभावेपि वयसि स्थितयोः समाना गतिः, भगवत्सन्निधाने नामद्वारा सम्बन्धानन्तरमेव भगवत्त्वमतं उभौ जानुभ्यां सहपाणिभ्यां रिङ्गमाणौ जातौ शनैस्तदान्योयं विजह्रुर्विहारं कृतवन्तौ क्रीडां कृतवन्तावित्यर्थः ।

जानुभ्यां गमनं विष्णोर्देशानां मर्दनाय हि । वलिर्द्वैत्यपतिर्भूत्वा न निवारयति स्वतः ॥ १ ॥

उपविष्टयोर्नम्रीभूतयोर्गमनं पादाधीनमेवेति जानुभ्यामेव गमनमुच्यते, पाश्यास्तु सहभावः, तत्र प्रतिष्ठाभावात्, सम्पूर्णनापि शरीरेण रिङ्गमाणाविति जानुभ्यां सह रिङ्गमाणाविति सहपदप्रयोगः, अनेन मध्येलपचलनेपि भूमौ शयानावेव भवतः पुनरुत्थाने च तथा, एवं रूपाणि भगवतः सहस्राणि ध्येयानि हसदरूपाणि क्षणमुपविष्टानि क्षणं प्रचलितानि च ॥ २२ ॥ इयं प्रथमगतिरुत्तरश्लोकोक्तगतिपर्यन्तमनुसन्धेयोत्तरोत्तरपुष्टा, उत्तरस्यादिना पूर्वावसानस्य न्यायसिद्धत्वात्, द्वितीयमाह तावद्द्वितीति, गतिविलासा अत्र निरूप्यन्ते, प्रथमतोऽसवलितगतिः, ताजुमावपि, एको भगवानिति न वैलक्ष्यं, जानुभ्यामेव गच्छन्तौ मध्येमध्ये जानुपीडामिव भावयन्तौ, अहृष्टिपुगममनुकृष्य पादाग्रमधोमुखं कृत्वा जानुपर्यन्तं भूमिष्ठं विषय शनैराकृष्य पश्चाच्छीघ्रं सरीसृपन्तौ द्रुतं गच्छन्तौ भवतः, तथा गमने हेतुमाह घोषमधोपरुचिरमिति, घोषः शब्दः प्रकृष्टो घोषस्ताभ्यां रुचिरं यथा भवति तथा प्रथमं गच्छन्तौ नूपुरक्षुद्रघण्टिकादीनां वादनमाकर्णयन्ताविव शब्दे दत्कर्णौ शब्दगतिं विचारयन्तावद्द्विपुगममनुकृष्य शनैश्चलितौ, स शब्दः किं स्वामरणदेव जायतेन्यस्मादिति वेति विचारयितुं गतेः शैश्रवं कुरुतः, तदा प्रघोषो भवति, तस्यापि विचारार्थं पुनः स्थितौ भवतः, तदा प्रघोषेण रुचिरं यथा भवति तथा सरीसृपन्तौ भवतः, पुनरेवं घोषप्रघोषाभ्यां बहुधा गतितरतमभावं प्राप्तौ व्रजकर्दमेषु गतौ भूमिदेहसम्बन्धकृतशब्दैस्त्वस्यग्रहणाय, तत्रापि चेच्छब्द आभरणानामेव नान्यस्येति तन्नादहृष्टमनसौ जातौ, अस्मद्गत्या तदनुगामी शब्दोपि रुचिरे भवतीत्येवं बहुधावृत्तिर्मनःपरितोषार्था, अनेन भगवान् चरित्रं कृत्वा तत्प्रतिपादकं च वाक्यं विषयोभयोर्योग्यतायां सम्माननं वक्तुः श्रोतुश्च करोतीति लक्ष्यते, एवं तयोरेव परस्परं गतिशीलानुत्त्वान्यानुरोधेनापि गतिशीलामाहानुसृत्य लोकमिति, यं कश्चित् क्षिप्रं पुरुषं वा गच्छन्तमनुगच्छन्तौ गन्तव्यमेवेति कथमन्यथायं गच्छेदिति कियद्दूरं गमनानन्तरं तस्मिन् परिवृत्य दृष्टे दूरं गते वा मुग्धमभीतवत् स्वमातुरन्ति समीप उपेयतुरितिसम्बन्धः, गमने ज्ञानद्वयं, अस्मदीयाः केचन गच्छन्तीत्यतोस्माभिरपि गन्तव्यं गन्तव्यमेव वा, तथा सत्येकाकिना न गन्तव्यमिति तस्मिन् दूरं गते पश्चात् पुरस्ताच्चासहायमात्मानं मत्वा भीतौ भवतः, व्याघ्रश्च प्रदर्शने तु नायं मदीय इति मुख एव परिचयात् धर्मान्तरे तथा बुद्ध्यभावात् मुग्धवत् परावृत्तिर्भवति, मुग्धश्चासौ प्रभीतश्चेति, प्रकर्षमये मुग्धभावोपि हेतुः, अन्यथा भये कारणाभावात् “तस्मादेकाकी विभेती”ति भयमात्रकारणत्वेपि प्रकर्षमये नान्यो हेतुः, गमनागमनलीला शीघ्रं सिद्धैव तथापि मुग्धभीतभावौ गमनागमनयोः क्रमेण सौन्दर्यसूचकौ, उभयत्र वा, तथैकाकिना नात्र स्थातव्यमिति गमनं, बालकयोः परिचयो मातृवैवावशिष्ट इति वदिति, ज्ञात्वापि तथातुकरणेन पुनर्गमनागमने, तत्र हास्यादिना बहवः प्रकारा भावुकानां मनोहरा भवन्ति, लोकमित्यालोकवन्तमुन्वलयन्त्यादियुक्तं, मात्रोरन्तीत्यनेनैव सामीप्ये सिद्धे पुनरुपेतिग्रहणं कदाचिदागत्योपर्येव पततः कदाचिन्मध्ये कदाचिद्दूरविक्रमेणैतिप्रकारमेतदज्ञापकम् ॥ २३ ॥

तन्मातरौ निजसुतौ घृणया स्तुवन्त्यौ पङ्काङ्गरागरुचिरावुपगूह दोर्भ्याम् ।
दत्त्वा स्तनं प्रपिबतोः स्म मुखं निरीक्ष्य मुग्धस्मिताल्पदर्शनं ययतुः प्रमोदम् ॥२४॥

यर्षङ्गनादर्शनीयकुमारलीलावन्तर्ब्रजे तदवलाः प्रगृहीतपुच्छैः ।

वत्सैरितस्तत उभावनुकृष्यमाणौ प्रेक्षन्त्य उज्जितप्रगृहा जगृहृहसन्त्यः ॥ २५ ॥

एवं नानाविधगमनागमनाभ्यामुपविष्टलीला स्वतन्त्रतया बहुधा वर्णिता, मात्रा सह नानाविधक्रियाभिः सहितस्योपविष्टस्य लीलामाह तन्मातराविति, यशोदारोहिण्यौ निजसुतौ स्वं स्वं सुतं घृणयौत्कण्ठ्यस्नेहेन स्तुवन्त्यौ पङ्क एवं योयमङ्गरागस्तेन रुचिरौ दोर्भ्यामुपगूह्यालिङ्ग्य स्तनं दत्त्वा पिबतोश्च मुखं निरीक्ष्य प्रकषेण मोदं ययुरितिसम्बन्धः, नृत्यन्ताविव समागच्छन्तौ धृत्वा वा नृत्यं कुर्वन्तौ मातृप्रेरणया वान्यप्रार्थनया वा नृत्यन्तं पश्यन्तौ वा, स्तोत्रे पञ्चधा नृत्यं हेतुः, लीलाभावाश्चासद्व्याताः, रोपभावाश्च त्रिविधाः स्तोत्रविषयाः, तत्र स्तोत्रं द्वेषा सम्भवति परमार्थतो लोकतश्च, लोकतो घृणा, घृणयास्तुवन्त्यावितिपदच्छेदे परमार्थतः स्तोत्रं, घृणयोपलक्षिते वा मातरौ, भगवद्ब्यतिरिक्ते सर्वत्र घृणा सञ्जातेति, 'सघृण' इत्यादौ 'घृणा' स्नेहदयाप्युच्यते, भगवत्कर्तृकोपगूहनदर्शा भिन्ना ताभ्यामुपगूह्योरन्या, अत्रापि बहवो भेदाः सम्भवन्ति, स्तनपानदर्शा तु स्वतन्त्रा, आलिङ्गितयोर्वा भयाभावात् स्तनपानं, निरीक्षणलीलापि बहुविधा, सर्वत्र प्रमोदः फलसुभयोर्मातृत्वमन्यथा शङ्कितं भविष्यतीति बुद्धिदाढ्यार्थं निरूपितं, भगवतोपि मातरि वैलक्षण्यभावाजननार्थं निजसुतावित्युक्तं, भगवत्सम्बन्धेपि सर्वप्रकारार्थानां भगवद्रूपेण भिन्नतया वा ज्ञानाभावाय घृणा निरूपिता, भौमाः सर्व एवावयवास्तुगन्धा भवन्ति, विजातीयैश्चोपहृता अन्यथा भगवन्त्यलौकिकं तेजश्चेद् भवति तदोत्तमता भवति, तत उच्यन्ते कस्तूरीकुङ्कुमचन्दनादिव्यङ्गरागपदानि, वस्तुतस्तु मृदवयवा एव गन्धतेजोभ्यां सहितास्तथा व्यपदिश्यन्ते, भगवत्सम्बन्धाद् दोषनिवृत्तिपूर्वकगुणाधानमुचितमेव, अतः पङ्क-स्याङ्गरागत्वं, पङ्कपदप्रयोगाच्चैवं ज्ञायते, अङ्गसम्बन्धानन्तरमेवाङ्गरागत्वमिति, रुचिराविति परमार्थप्रेक्षया-धिर्नयं सूचयति, स्वनैव ह्यङ्गरागत्वं सम्पादितं स्वतेजसानुभावेन वा पुनस्तेनैव रुचिरत्वमङ्गरागस्य माहात्म्यव्यापनाय, ततोप्यधिकतेजस आविर्भावः प्रत्यक्षतः पङ्कदर्शनयुक्तयोरेपि पङ्काङ्गरागरुचिरत्वं निस्स-न्द्विगं भावितमिति दोर्भ्यामुपगूहनमुक्तं, निर्दुष्टमाव एव भाग्ययुक्त इति न तु दोषत्वमङ्गीकृत्य, अविहितभावव्यापनार्थं दत्त्वा स्तनमित्युक्तं, अन्यथा मुक्तिशीलायां प्रवेशः स्यात्, गमनागमनाभ्यां बालकाः क्षुधिता इति प्रकषेण पानं, नन्वेवं स्त्रीणां बाललीला कथं भवद्भिरगमता योगे ध्याने वा वैकल्य-स्यैव भाग्यत्वाद् गमनं तु नास्त्यवर्णितत्वादित्याशङ्क्याह स्मेति, सर्वलोकप्रसिद्धेया लीला, अतो नालौकिक-प्रकारो ज्ञाने वक्तव्यः, मुखमित्येकवचनमेकस्यावैशित्येन प्रकृतमेकमेव मुखमिति ज्ञापयितुं, तदये विस्तरेण वक्ष्यते, ननु मुखस्य भक्तिरूपत्वात् तत्र सम्यङ्निरीक्षणे जाते कथं लौकिकमात्रः सिद्ध्येदित्या-शङ्क्याह मुग्धस्मिताल्पदर्शनमिति, स्मितस्य दन्तानां च मायाच्छेहरूपत्वान्मोहकत्वं, मुग्धं मुन्दरं स्मितमल्पता स्वासक्तिजनकता च निरूपिता, मोहकं स्वयन्वैवास्तिकि जनयति, अल्पदर्शनानि च, तथा क्षीरकणसहिता दन्तपङ्क्तिरुका, अतो लौकिकालौकिकभावयोर्मिश्रणात् प्रकृतो मोदः ॥ २४ ॥ एवं लीलाप्रयं फलान्तं निरूपितं, स्वतःस्थिनयोर्लीला आह यर्षङ्गनेतित्रिभिः, अत्र सर्वा एव त्रियोपिस्फुरिष्ः, अत्रासां सामान्यतो निरोधभावे तन्तद्दोषेण जनन्योनिरोध उच्यमानो न भवेत्, राजगमात्रान्तु कोटिशो भवन्ति तान् सर्गानेव सद्गहीतुं यर्षङ्गनादर्शनीयकुमारलीलावित्युक्तं, अद्गनास्तु

शृङ्खलमिदं धृत्वर्यसिजलद्विजरुष्टकेभ्यः क्रीडापरावतिचलौ स्वसुतो निपेक्षुम् ।

गृह्याणि कर्तुमपि यत्र न तज्जन्यौ शैकात् आपतुरलं मनसोनवस्याम् ॥ २६ ॥

तरुण्यस्तासां दर्शनीया कुमारलीला ययोः, तास्त्रिविधा भवन्ति कौतुकाविद्या रसाविद्याः कामाविद्याश्चेति, यदेव तौ तासां दर्शनीयलीलौ तदैवातिसुभक्तव्ययापनार्थं वत्सपुच्छज्वलन्वनेन स्थितौ भवतः, लौकिकाभिनिवेशभयाच्छुकेन न विशेषत उक्तः, कुमारोत्र द्विवार्षिकः, कुतिसतो मारो यस्मादिति कन्दर्पकोटिडावण्याधिकसुन्दर उक्तस्तद्गतोत्कृष्टभावा अप्यस्मिन् निरूपिताः, अङ्गनानां दर्शनीयभावनार्थं जातानुभावानां वा निर्भयेन दर्शनार्थं यद्गीति, तृणावर्तवधपर्यन्तमन्यदा वा यावदयं भावो न जात इति तावन्निरन्तरदर्शनं न जातमिति ज्ञापितं, दृष्टिस्पर्शसम्बन्धैस्त्रिविधाः सुखदा उक्ताः, एतादृशावङ्गनादर्शनीयकुमारलीलौ, अन्तर्ग्रन् इति, व्रजमध्ये सर्वांसामेव दर्शनयोग्यस्याने, तद्वला व्रजवाला अन्यत्र गमनयोग्यतारहिताः, वत्सैरितस्ततोनुकूप्यमाणौ जगृहुरितिसम्बन्धः, वत्सा गोपुत्राः, भगवाँल्लीलार्थं कर्माङ्गदेवताभावं तद्वलम्बनं वा करोति, ते तु मृदा इतस्ततः प्राकृते वैरुते च संयोजयन्ति यया गर्दभपादच्छेदनं कृत्वा “विष्णवे शिविविद्याय जुहोती” “स्यतिरिक्तस्य शान्त्या” इतिकलार्थं, एतेपि वत्सा भगवता प्रकरणेण गृहीतं पुच्छं येषां द्वयोरेकस्य वा प्रकरणेण ग्रहणात् तेषां धावनं, प्रदर्शनार्थमेव यतो मुग्धभावः, अतो न स्वलनमत्र, उभाविति भगवान् स्वत आरेशतश्च क्रीडतीति वक्तु, अनुकरणं शनैः शनैः कर्षणं, भगवानपि वत्समाकर्षति वत्सवर्षश्च भगवन्तं, अतो वत्सस्यापि नेष्टगानिः, अत इतस्तत आकर्षणं, वत्सैरिति बहुवचनं धृतस्य परलयनेपि पुनरन्यग्रहणार्थं, एवं पराधीनभावाद्गतिं दृष्ट्वा प्रेक्षन्त्य एव स्थिताः, अत्रैव तात्पर्ययुक्ता उपनिपद इव स्थिताः, नत्वन्याधीनत्वेनान्यथा ज्ञातव्यः, एवं कर्मभ्यस्त्याजयित्वा स्वार्थं ग्रहणमाश्रमपरित्यागान्यतिरेकेण न सम्भवीति गृहं विडालादिभिरप्युपद्रुतं परित्यज्य तदवैक्षणिकत्वा जगृहुः, हसन्त्य इति, अस्मत्परिग्रहे नैवमितस्तत आकर्षणं भवति न वा स्वलनसम्भावना, प्रेक्षन्त्यो ज्ञानपरा उज्जितगृहा विरक्ता हसन्त्यः कलार्थिन्यस्त्रिविधानां ग्रहणार्थमुक्तं, ग्रहणानन्तरं विनियोगस्तु पूर्वमेव कथितः, सम्भूयग्रहणपक्षे स्तोत्रोपि सर्वतो नयनं सम्भवति, उज्जितगृहा इतिवचनादन्यत्रापि नयनं, हसन्त्य इत्यपि तथा, किं बहुना सर्वप्रकरणे जगृहुः, सर्वांसामेव यया ग्रहणं भवति तथा भगवान्, गोपुच्छधारणलीलेयं पराधीना निरूपिता ॥ २५ ॥ स्वतो गतिलीजामनेकविधामाद् शृङ्गीति, गोपिकास्तु स्वत्वभावदोपरहिताः, अलौकिकभावेनापि वशीकृताः, विचाराभावाद् रसेनापि तारुण्यात् कौतुकेनाप्यन्यार्थं च निरूपिताः शीघ्रमेव विस्मृतमपञ्चा भगवदासक्ता निरूपिताः, यशोदारोहिण्यौ तु तद्विपरीते इति तयोस्तदुभयसम्पादनार्थं पङ्गुणैः स्वेन च सप्तग लीलं कृतवान्,

इस्य दुष्टसम्बन्धे शिष्टः पुष्टिं विगृह्यति । नान्यथेति हरिः प्रीतः सत्यः क्रूरगतो भवेत् ॥ १ ॥

शृङ्गिणो दंष्ट्रिणश्चैव पक्षिणश्च विवातकाः । चेतनास्त्रिविधा एव ततोन्ये तु चतुर्विधाः ॥ २ ॥

कृत्रिमाः सहनास्तेपि सङ्गासिजलरुष्टकाः ॥ २३ ॥

शृङ्गिणो गावः, अग्निधूमार्थं स्वेदार्थं वा कृतः, दंष्ट्रिणो मर्कटाः, असिः सङ्गादिसाधनानि, जलं कूपगर्तादिस्थितं, कलशादिस्थितं वा पातनात्, द्विजाः पक्षिणः शुक्रादयः, कण्टकानि च्छिन्वा स्थापितानि परितो वेष्टनरूपाणि, तेभ्यो निवारणं वचनात् भवति, आत्ताकारित्वेपि चाद्यन्यात्, वस्तुतस्तज्ज्ञां दातुमपि न प्रेरयति, उपद्रवज्ञाने निर्बन्धेन निवारणं, तत् तु कर्तुमप्युक्तमित्याह क्रीडापराविति, क्रीडैव परोरुष्टा नियामिका धयोर्बालकयोः, तर्हि क्रीडासाधनानि सम्यक्स्थले कृत्वा देयानीति चेत् तत्राहातिचलाविति, अत्यन्तं चली, तर्ह्यन्यः कश्चित् तदवैशकः स्थान्य इति चेत् तत्राह स्वसुताविति, स्वेनैव सुताविति तदर्थं तेषां

तन्मातरौ निजसुतौ घृणया स्तुवन्त्यौ पङ्काङ्गरागरुचिरावुपगूढ दोर्भ्याम् ।
 दत्त्वा स्तनं प्रपिवतोः स्म मुखं निरीक्ष्य मुग्धस्मिताल्पदर्शनं ययतुः प्रमोदम् ॥२४॥
 यर्षङ्गनादर्शनीयकुमारलीलावन्तर्जने तदवलाः प्रगृहीतपुच्छैः ।
 वत्सैरितस्तत उभावनुकृष्यमाणौ प्रेक्षन्त्य उज्जितग्रहा जगृहुर्हसन्त्यः ॥ २५ ॥

एवं नानाविधगमनागमनाभ्यामुपविष्टलीला स्वतन्त्रतया बहुधा वर्णिता, मात्रा सह नानाविधक्रियाभिः सहितस्योपविष्टस्य लीलामाह तन्मातराविति, यशोदारोहिण्यौ निजसुतौ स्वं स्वं सुतं घृणयौत्कण्ठ्यस्नेहेन स्तुवन्त्यौ पङ्क एव योयमङ्गरागस्तेन रुचिरौ दोर्भ्यामुपगूढालिङ्ग्य स्तनं दत्त्वा पिवतोश्च मुखं निरीक्ष्य प्रकंपेण मोदं ययुरितिसम्बन्धः, नृत्यन्ताविव समागच्छन्तौ धृत्वा वा नृत्यं कुर्वन्तौ मातृप्रेरणया वाक्यप्रार्थनया वा नृत्यन्तं पश्यन्तौ वा, स्तोत्रे पञ्चवा नृत्यं हेतुः, लीलाभावाश्चासङ्ख्याताः, रोपभावाश्च त्रिविधाः स्तोत्रविषयाः, तत्र स्तोत्रं द्वेषा सम्भवति परमार्थतो लोकतश्च, लोकतो घृणा, घृणयास्तुवन्त्यावितिपदच्छेदे परमार्थतः स्तोत्रं, घृणयोपलक्षिते वा मातरौ, भगवद्भ्यतिरिक्ते सर्वत्र घृणा सज्जातेति, 'सघृण' इत्यादौ 'घृणा' स्नेहदयाप्युच्यते, भगवत्कर्तृशोपगूहनदशा भिन्ना ताभ्यामुपगूढयोरन्या, अत्रापि बहवो भेदाः सम्भवन्ति, स्तनपानदशा तु स्वतन्त्रा, आलिङ्गितयोर्वा भयाभावात् स्तनपानं, निरीक्षणलीलापि बहुविधा, सर्वत्र प्रमोदः फलमुभयोर्मोतृत्वमन्यथा शङ्कितं भविष्यतीति बुद्धिदाढ्यार्थं निरूपितं, भगवतोपि मातरि वैलक्षण्यमावाजनार्थं निजसुतावित्युक्तं, भगवत्सम्बन्धेपि सर्वप्रलुभार्थानां भगवद्रूपेण भिन्नतया वा ज्ञानाभावाय घृणा निरूपिता, भौमाः सर्व एवावयवास्सुगन्धा भवन्ति, विजातीयैशोपश्रुता अन्वया भवन्त्यलौकिकं तंजश्चेद् भवति तदोत्तमता भवति, तत उच्यन्ते वस्तुरीकुडुकुमचन्दनादिव्यङ्गरागपदानि, वस्तुतस्तु सृष्टवया एव गन्धतेजोष्वां सहितास्तथा व्यपदिश्यन्ते, भगवत्सम्बन्धाद् दोषनिवृत्तिपूर्वकगुणाधानमुचितमेव, अतः पङ्क-स्याङ्गरागत्वं, पङ्कपदप्रयोगाच्चैवं ज्ञायते, अङ्गसम्बन्धानन्तरमेवाङ्गरागत्वमिति, रुचिराविति परमापेक्षया-धिस्यं सूचयति, स्वेनैव द्वाङ्गरागत्वं सम्पादितं स्वतेजसानुभावेन वा पुनरुत्पन्नैव रुचिरत्वमङ्गरागस्य माहात्म्यख्यापनाय, ततोप्यधिकतेजस आभिर्भावः प्रत्यक्षतः पङ्कदर्शनयुक्तयोरपि पङ्काङ्गरागरुचित्वं निस्त-न्दिग्धं भावितमिति दोर्भ्यामुपगूहनमुक्तं, निर्दुष्टभावं एव भगवत्सुचित इति न तु दोषत्वमङ्गीकृत्य, अविहितभावख्यापनार्थं दत्त्वा स्तनमित्युक्तं, अन्यथा मुक्तिशीलायां प्रवेशः स्यात्, गमनागमनाभ्यां बाहकाः द्युधिता इति प्रकल्पेण पानं, नन्वेव स्त्रीणां बाललीला कथं मगद्विरगता योगे ध्याने वा वैकल्प-स्यैव भाव्यत्वाद् गमने तु नास्त्यार्णित्वादिपाराद्गच्छाह स्मेति, सर्वशोकप्रमिद्वेषा लीला, अतो नालौकिक-प्रकारो ज्ञाने वक्तव्यः, मुग्धमित्येकत्रचनमेकस्यावेशितेन प्रकथमेव गुणमिति ज्ञापयितुं, तदपे विस्तरेण वक्ष्यते, ननु मुग्धस्य भक्तिरूपतया तत्र सम्यङ्निरीक्षणे जाते कथं लौकिकभावाः सिद्ध्येद्विया-शद्गच्छाह मुग्धस्मिताल्पदर्शनमिति, स्मितस्य दन्तानां च मायाश्रेहरूपज्ञानोरत्वं, मुग्धं मुन्दरं स्मितमस्यना म्नामस्मिन्नवृत्ता च निरूपिता, मोहकं सम्यग्ज्ञानमिति जनयति, अल्पदर्शनानि च, तथा क्षीरकणमहिता दन्तपङ्क्तिरक्ता, अनो लौकिकालौकिकभावायोर्मिश्रणात् मट्टो मोदः ॥ २४ ॥ एवं छीत्रारथं पत्रान्तं निरूपितं, स्वतःस्थितयोर्लला आह यर्षङ्गनेतिप्रिभिः, अत्र तां एव गिपोपिधारिष्यः, अन्वयानां सामान्यतो निरोपभावे तन्मद्गदोपेण जनन्योनिरोध उच्यमानो न भोर, राजनमाराम्नु योदितो भान्ति ताव मार्गिव सद्गरीते पर्यङ्गनादर्शनीयपुपार्ल्यान्नामित्युक्तं, अङ्गनाम्

शृङ्ग्यग्निदंष्टूर्यसिजलद्विजकण्टकेभ्यः क्रीडापरावतिचलौ स्वसुतौ निपेदुम् ।

गृहाणि कर्तुमपि यत्र न तज्जनन्यौ शेकात् आपतुरलं मनसो न वस्याम् ॥ २६ ॥

तरुण्यस्तासां दर्शनीया कुमारलीला ययोः, तास्त्रिविधा भवन्ति कौतुकाविष्टा रसाविष्टाः कामाविष्टाश्चेति, यदैव तौ तासां दर्शनीयलीलौ तदैवातिसुगन्धत्वव्यापनार्थं वत्सपुच्छावलम्बनेन स्थितौ भवतः, लौकिकामिनि-
वेशमयाच्छुकेन न विशेषत उक्तः, कुमारोत्र द्विवार्षिकः, कुतिसंतो मारो यस्मादिति कन्दर्पकोटिशिवण्याधिक-
सुन्दर उक्तस्तद्वतोत्कृष्टभावा अप्यस्मिन् निरूपिताः, अङ्गनानां दर्शनीयमात्रार्थं जातासुभावानां वा निर्भयेन
दर्शनार्थं यद्गीति, तृणावर्तवधपर्यन्तमन्यदा वा यावदयं भावो न जात इति तावन्निरन्तरदर्शनं न जातमिति ज्ञापितं,
दृष्टिस्पर्शसम्बन्धैस्त्रिविधाः सुखदा उक्ताः, एतादृशावङ्गनादर्शनीयकुमारलीलौ, अन्तर्ब्रज इति, ब्रजमध्ये
सर्वासामेव दर्शनयोग्यस्याने, तद्वला ब्रजवाला अन्यत्र गमनयोग्यतारहिताः, वत्सैरितिस्ततोऽनुकृप्यमाणौ
जगृहुरितिसम्बन्धः, वत्सा गोपुत्राः, भगवाँलीलार्थं कर्माङ्गदेवताभावं तद्वलम्बनं वा करोति, ते तु मूढा
इतस्ततः प्राकृते वैकृते च संयोजयन्ति यथा गर्दभनादच्छेदनं कृत्वा “विष्णवे शिपिविष्टाय जुहोती” “स्यति-
रिक्तस्य शान्त्या” इतिफलार्थं, एतेपि वत्सा भगवता प्रकरणेण गृहीतं पुच्छं येषां द्वयोरकस्य वा प्रकरणेण ग्रहणात्
तेषां धावनं, प्रदर्शनार्थमेव यतो मुग्धभावः, अतो न स्तलनमत्र, उभाविति भगवान् स्वत आवेशतश्च
कीडतीति वक्तुं, अनुकर्षणं शनैः शनैः कर्षणं, भगवानपि वत्समाकर्षति वत्सतर्पश्च भगवन्तं, अतो वत्सस्यापि
नेष्टगतिः, अत इतस्तत आकर्षणं, वत्सैरिति बहुवचनं धृतस्य पलायनेपि पुनरन्यग्रहणार्थं, एवं पराधीनभगवद्गतिं
दृष्ट्वा प्रेक्षन्त्य एव स्थिताः, अत्रैव तारपर्ययुक्ता उपनिपद इव स्थिताः, नत्वन्याधीनत्वेनान्यथा
ज्ञातवत्यः, एवं कर्मभ्यस्त्याजयित्वा स्वार्थं ग्रहणमाश्रमपरित्यागव्यतिकरेण न सम्भवतीति गृहं विडालादि-
भिरप्युपद्रुतं परित्यज्य तद्वेक्षामकृत्वा जगृहुः, इसन्त्य इति, अस्मत्परिग्रहे नैवमितस्तत आकर्षणं भवति न वा
स्तलनसम्भावना, प्रेक्षन्त्यो ज्ञानपरा उज्जितगृहा विरक्ता इसन्त्यः फलार्थिनस्त्रिविधानां ग्रहणार्थमुक्तं,
ग्रहणानन्तरं विनियोगस्तु पूर्वमेव कथितः, सम्भूयग्रहणपक्षे स्वतोपि सर्वतो नयनं सम्भवति, उज्जितगृहा
इतिवचनादन्यत्रापि नयनं, इसन्त्य इत्यपि तथा, किं बहुना सर्वप्रकारेण जगृहुः, सर्वासामेव यथा ग्रहणं भवति
तथा भगवान्, गोपुच्छधारणलीलेयं पराधीना निरूपिता ॥ २५ ॥ स्वतो गतिलीलामनेकविधामाह शृङ्गीति,
गोपिकास्तु स्वत्वभावदोपरहिताः, अलौकिकभावेनापि वशीकृताः, विचाराभावाद् रसेनापि ताहण्यात्
कौतुकेनाप्यन्यार्थं च निरूपिताः शीघ्रमेव विस्मृतप्रपञ्चा भगवद्वासक्ता निरूपिताः, यशोदारोहिण्यौ तु
तद्विपरीते इति तयोस्तदुभयसम्पादनार्थं पङ्गुणैः स्वेन च सप्तधा लीलां कृतवान्,

इष्टस्य दुष्टसम्बन्धे शिष्टः पुष्टिं विगुञ्जति । नान्यथेति हरिः प्रीतः सत्यः क्रूरगतो भवेत् ॥ १ ॥

शृङ्गिणो दंष्ट्रिणश्चैव पक्षिणश्च विघातकाः । चेतनास्त्रिविधा एव ततोऽन्ये तु चतुर्विधाः ॥ २ ॥

कुत्रिमाः सहनास्तेपि सद्गामिजलकण्टकाः ॥ २३ ॥

शृङ्गिणो गावः, अग्निधूमार्थं स्वेदार्थं वा कृतः, दंष्ट्रिणो मर्कटाः, असिः खड्गादिसाधनानि, जलं कूप-
गर्तादिस्थितं, कलशादिस्थितं वा पातनात्, द्विजाः पक्षिणः शुकादयः, कण्टकानि च्छित्त्वा स्थापितानि परितो
वेष्टनरूपाणि, तेषो निवारणं वचनात् भवति, आज्ञाकारित्वेपि चाञ्चल्यात्, यस्तुतस्त्वाज्ञां दातुमपि न प्रेरयति,
उपद्रवज्ञाने निर्बन्धेन निवारणं, तत् तु कर्तुमयुक्तमित्याह क्रीडापराविति, क्रीडैव परोत्कृष्टा नियामिका
ययोर्बालकयोः, तर्हि क्रीडासाधनानि सम्यक्स्थले कृत्वा देयानीति चेत् तत्राहातिचलाविति, अत्यन्तं
चलौ, तर्ह्यन्यः कश्चित् तदवेक्षकः स्थाप्य इति चेत् तत्राह स्वसुताविति, स्वेनैव सूताविति तदर्थं हेरा-

कालेनाल्पेन राजर्षे रामः कृष्णश्च गोव्रजे ।
 अष्टष्टजानुभिः पद्भिर्विचक्रमतुरञ्जसा ॥ २७ ॥
 ततस्तु भगवान् कृष्णो वयस्यैर्ब्रह्मजालकैः ।
 सहरामो ब्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन् मुदम् ॥ २८ ॥
 कृष्णस्य गोप्यो रुचिरं वीक्ष्य कौमारचापलम् ।
 शृण्वन्त्याः किल तन्मातुरिति होचुः समागताः ॥ २९ ॥

सहनात् खेहाधिक्याच्च नान्यविनियोगं कुरुतः, क्रिययैव च निषेधः कर्तव्यस्ततस्तत आदाय सम्यक् स्थाने स्थापनीयौ, तथा प्रतिक्षणं क्रियमाणे गृहकार्ये तयोरपि भोजनस्नानादिनिमित्तकार्यं न सिध्येत तदाह शृद्धाणि कर्तुमपीति, गृहेवश्यकर्तव्यानि गृद्धाणि, लौकिकनिष्ठता भगवन्निष्ठता च परस्परं विरुद्धा, आसक्तिस्तुल्या मध्यलीलैवेति, पञ्चमलीलां तु वक्ष्यति, तदर्थं सर्वपरित्यागं, उभयोस्तुल्यत्वख्यापनायापिशब्दः, यदा न शेकाते तदा मनसो न वक्ष्यामापतुर्वैयर्थ्यं चिन्तां च प्राप्तवत्यौ, तयोर्जनन्याविति ताभ्यां सह क्रिया निषिध्यत इति ज्ञापितं, क्षणमपि मनसो नैकत्र स्वैर्यं तयोर्जातमित्यर्थः ॥ २६ ॥ एवं मात्रोर्निरोधार्थं बहु-विधां लीलामुक्त्वा स्वतन्त्रतया स्थितस्य भूमेर्मर्दनहेतेशनिश्च्यर्थं पद्भ्यां संवाहयन्ताविव गतिविलासं कृत-वन्तावित्याह कालेनाल्पेनेति, यद्यत् तत् कर्तव्यं तत् प्रयोजनमल्पमित्यल्पेनैव कालेन गोव्रजे पद्भिर्विचक्र-मत्तुः, अञ्जसानायासेनैव नान्यावलम्बनापेक्षा, कालो गत्यात्मक इतिक्रीडायामिवात्रापि करणता, अल्पस्य कालस्य कोमलत्वात्, कोमलचरणस्पर्शं भूमेः खेदो गच्छतीत्यल्पत्वमुक्तं, राजर्षे इत्युभयधर्मवत्त्वेन सम्बोधन-मग्निमचरित्रधराधिकारबोधकं निरोधातुस्त्वानार्थं च, रामः कृष्णश्चेतिनामग्रहणं रत्युत्पादनसामर्थ्यमन-नायान्तःस्थितरूपेण बहिःपरमानन्दविषयरूपेण च भूमेः सुखदानार्थं, स्वतन्त्रतयोभयोस्तथात्वाय भिन्न-तया निरूपणं, चकारस्तुभयसमुच्चयार्थः, विषयस्यान्तर्नयने मनसो बहिरानयने च विनियोगात्, गवां ब्रज इति खुरावातहेतुः स्पष्टतया तत्र निरूपितः, जान्त्राघर्षणेनैव दैत्यवधेऽपि कार्यं व्यर्थं स्यादिति पद्भिरिति, अनेकधा पादस्पर्शपरिर्विशेषेण चक्रमतुः, "छन्दसि लुङ्लङ्लिट्" इति स्मृतेः, भगवत्क्रियाया नातीतत्वं सर्वथा ज्ञातव्यम् ॥ २७ ॥ एवं राजर्षी लीलां कृत्वा लीलान्तरं कृतवानित्याह ततस्त्वितिर्निभिः, राममतामर्षी तामसुरानर्षी च स्वतो वक्तुमनुचिन्तां मत्वाभ्यगुत्सेन निरूपयितुं मध्ये वाग्न्यान्तरं ततश्चतुर्भिर्निरूपितं भवति, एवं भूमिदेशनिश्चयनन्तरमहिष्टभूमौ स्वाशौचालकैः सह महारानलीलां कृतवानित्याह ततस्त्विति, तु-शब्दः पूर्वलीलाव्यावृत्त्यर्थः, नातः परं परतन्त्रलीला, स्वातन्त्र्ये सामर्थ्याधिमाह भगवानिति, आवेशिनः स्वातन्त्र्ये दौर्बल्यात् कृष्ण एवोक्तो रामस्तु सहभावेन, एकेन कालेन भगवत्सेरकेन ते गृहीता इति तैः सह क्रीडति ज्ञापयितुं वयस्यैरित्युक्तं, समानं वयो येषां ते वयस्याः, देशोप्येक इत्याह ब्रजपालकैरिति, क्रीडायां घाला गुल्याः, रामस्तु स्वान्तर्निवेशनीति सहरामइत्युक्तं, अत्र लीलायां साक्षात्निरोधो प्रत्यक्षोपमेर, तासा-मेव तथात्वात्, ज्ञानद्वारा यशोदायास्तत्र सर्वथागृहीतपरित्यागनार्थं लीलां कुर्यादादौ लौकिकप्रकारेण तासा-मनुरामं जनितशान्तित्याह ब्रजस्त्रीणां मुदं जनयन्निति, ब्रजसम्बन्धाधिरोधो आवश्यकः, यदैव क्रीडया यथा शून्यातामां सन्तोषो भवति, न तु स्वामामर्थ्येन, अन्यथा प्रयोजनत्वेन करणे तद्विदेशो न स्यात्, निरोधमनन्तरं स्वस्यैरिति स्वधर्मत्वेन निर्दिष्टं, कार्यमावन्त्वेन घालशानामुपयोगो रामस्य रक्षकत्वेन, रक्षः मन्तोपनननं, रामलीलायां च स्वयं रामा मन्त्री रामः सेररा नाटका इति यावन्त्यो गोप्यो यादृग्भावापत्तास्ततद्गुणो लीलामन्तामेव भगवान् शून्यशान्तित्यर्थः ॥ २८ ॥ यास्तु सर्वथा प्राशन्त्यमाता लौकिकाव्ययनिष्ठिता

॥ श्रीगोप्य ऊचुः ॥

वत्सान् मुञ्चन् कचिदसमये क्रोशसञ्जातहासः

स्तेयं स्वाद्रस्यय दधि पयः कल्पितैस्तेययोगैः ।

मर्कान् भोक्ष्यन् विभजति स चेन्नात्ति भाण्डं भिनत्ति

द्रव्यालामे सगृह्णुपितो यात्यनुक्रोश्य तोरान् ॥ २९ ॥

वा तासां प्रपञ्चविस्मरणं साधारणसात्त्विकशीलया न भवतीति यत्रैव ता आसक्तास्तदेव कार्यं नाशयंस्तन्निरोधं कृतवान्, तच्चेन् सह्यं स्यात् सर्वथा निरोधो न सिद्ध्येदिति तत्कार्यममह्यमानमिति ज्ञापयंस्नयाविषा गोप्य उपालम्भं कृतवत्य इत्याह कृष्णस्येति, स्वतन्त्रकर्तृत्वं भगवन् एवेति न बाला नापि राम उक्तः किन्तु कृष्ण एवोक्तः, रुचिरं मनोहरं भवत्येव, निरोधस्तु सिद्धः, तथापि न स्वतोस्माकं तथा मन इति स्वदोष-परिहारार्थं यशोदायै निवेदयन्ति, ननु सर्वतःपूर्णा भगवत्कृपया प्राप्तमम्पदः कथमेवमुपालम्भं कृतवत्य इत्याह गोप्य इति, गोपभार्यात्वादेवं, न भगवति दोषदृष्ट्या, तथावचने निरोधो न सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह कौमारचापलमिति, कौमारवयस एव चापलं चपलता, वयस एवायं दोषो न तु भगवत इति तासां बुद्धिः, सम्यगागता लोभन्यायेन समागता न तूपालम्भनार्थमेव, तन्मातुर्यशोदायाः शृण्वन्त्याः सत्याः प्रोचुः, एतादृशं वचनमुक्तमपि सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्तुच्यत इति स्वस्य दोषाभावव्यापनायाह क्लेलेति ॥ २९ ॥ भगवतो निरोधलीलां तत्तद्दोषदृशीकरणार्थं कृत्वा तदभिनवेशेन तावत् कृन्स्वदोषरहिता भगवद्गुणान् गर्भयन्ति पट्टिभाज् जीवस्य दोषरूपान् भगवतो गुणान्, ईश्वरो हि हीनं कर्म न करोति, वत्समोचनं “मनीश्वरं कर्म” इति केचित्, सर्वमोक्षदाता भगवाननक्षयनिधिकर्ता यावद्दिनं क्षुधितान् वत्सान् मातृममामेपि दुःखिता मा मवन्ति इति मर्यादासमयोलङ्घनं कृत्वा वत्सान् मुञ्चति, कचिदिति, यत्र वत्सविमोह आतृप्तेः पूर्वबन्धनमशक्यं, आक्रोशे कृते भगवानमानी मानदस्तासां दुर्बुद्धिं ज्ञात्वा सञ्जातहासो भवति, मायोत्तरोत्तरं मोहिका प्रवृद्धा भवति, एवं बहिःस्थितानामान्तरं दुःखं क्षुल्लनं मोहकृतं च नाशयति, मोहोपि सम्यग् मोहो जायते भगवद्विषयको येनकेनाप्युपायेन सर्वोपि मनोव्यापारो भगवद्विषयक इतिलक्षणः, एवमुभयविधान् कृतार्थीकृत्य स्वकोषेषु स्वयं भोक्तव्यमिति स्वान्तःस्थितबालकानन्नादिना संवर्धयितुं वीर्यविरुद्धमिव चौयेण भुङ्क्ते इत्याहुः स्तेयमिति, यस्तु हरति स चोरः, हरिर्हि भगवान् स्मरणेनैव सर्वं हरति, स्तेयेन प्राप्तं स्तेयं पक्वान्नाद्योदनव्यञ्जनतामकं सूपादि पायसान्तं, तत्रापि यत् स्वादु भवति रस्यं, गोपिकागृहे स्वयमुपविश्य बालकानुपवेश्य तामन्यत्रैव प्रेषयित्वा यद्यत् स्वादिष्टं खण्डलङ्कुकादिकं मोदकादिकं च भुङ्क्ते, अथ तृप्त्यनन्तरमत्रसमाप्यनन्तरं वा, दधि पयः प्रथमं दधि पश्चात् पयः, पयःपानान्तं शनैर्भोजनं करोतीत्यर्थः, चौयै भगवता उपाया बहव एव कल्पिताः, दूरे शिष्ये स्थालीं पूर्णजला स्यापयित्वाघञ्चेत्ते तदापि नालेन जलं पीत्वा स्थालीमुत्तार्य वंशद्वारा समारुह्य नयति, एवमनेकप्रकारा अपरिज्ञाने, परिज्ञानेपि नवनीतभाण्डे भाण्डममे स्यापयित्वा सावधानस्थितायामपि दुग्धादिना पूर्णमुखस्तदश्लोः फूत्कारं कृत्वाक्षिनिमीलने नयति क्षणाददृष्ट्य भवति, न सोस्त्युपायो येन भगवतः सकाशाद् रक्षितुं शक्यते, इतोपि भगवतोवाङ्मनोगोचरा उपायास्ते सर्वे भगवतैव कल्पिताः, न तु चोरशास्त्रे सिद्धाः, “बालकैः सह भुङ्क्ते” इत्येके, वस्तुतस्तन्तःस्थितबालकप्रतीत्यर्थमेव तथा करोति, स्वयं भोक्ष्यन् बालकेषु तृप्तेषु मर्कान् विभजति, मर्कां मर्कटाः, मर्कभ्यो विभजतीत्यर्थः, ते हि पूर्वं रामावतारभक्तास्तेष्वपि तृप्तेषु स्वयमध्यात्मा स्वीकृतभावो भुङ्क्ते, जगदात्मा सोपि चेन्नात्ति योत्ता

हस्ताग्राह्ये रचयति विधिं पीठकोलूखलाद्यै-
 छिद्रं ह्यन्तर्निहितवयुनः शिष्यभाण्डेषु तद्वित् ।
 ध्वान्तागारे धृतमणिगणं स्वाङ्गमर्थप्रदीपं
 काले गोप्यो यर्हि गृहकृत्येषु सुष्ठु व्यग्रचित्ताः ॥ ३० ॥
 एवं धार्प्यान्पुत्राति कुरुते मेहनादीनि वास्तौ
 स्तेयोपार्यैर्विरचितकृतिः सुप्रतीको यथास्ते ।
 इत्थं स्त्रीभिः सभयनयनश्रीमृखालोकिनीभिः
 व्याख्यातार्था प्रहसितमुखी न ह्यपालञ्चुमैच्छत् ॥ ३१ ॥

“यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र स” इतिश्रुतेः, स प्रसिद्धः, तदेकं भगवद्रूपं भोक्तुं, स त्वत्यन्तमेव शुद्धान् शुद्धे, यत् पुनर्मोक्षसम्बन्धि न भवति दैत्याविष्टत्वात् स चेन्नास्ति न भक्षयति तदा भाण्डं भिन्नचित् दैत्यानां सम्बन्ध्यैर्न भक्षणीयमिति, द्रव्याणामभावे त्वलाभे बान्धव स्थापिते सगृहकुपितो भवति, सगृहे गृहसहिते गृहस्ये कुपितो भवति, अयुक्तकरणत्, गृहो हि धर्माथमेव भवति, धर्माभावे गृहवैयर्थ्यात्, धर्मश्च द्रव्यैर्भवति, द्रव्यसाधकाश्च पुरुषाः, ईश्वरस्य कोप- भयाद् दिनान्तरे समृद्धिं करोत्येव, अथवा गृहस्थं बहिर्मारयेत् ताडयेद् वा, एवमलौकिकः क्रोधः, लौकिकमाह यात्यनुक्रोशय तोकानिति, तोकान् बालकान् स्तनन्धयान्, त्वदपेक्षयाप्यन्तःस्थिता बालकास्तेषु क्षुधितेषु तदीयेन भक्ता स्थातुमर्मुक्तं भवतीत्यनुक्रोशय रोदनं वा कारयित्वा मयि विमुखे रुद्रः प्रवेश्यतीति ॥ २९ ॥ एवं भगवतः षड् गुणा निरूपिताः, धौर्त्ये क्रियाप्रकारमुत्त्वा ज्ञानप्रकारमाह हस्ताग्राह्य इति, पञ्चविधं ज्ञानं सप्रकारं निःप्रकारं च काले वस्तुनि निःसाधनमल्पासाध्येत्यन्तात्ताद्ये चान्वकारस्थापित आलोकापेक्षयां सप्रकारं ज्ञानं, अनेन पूर्णा विद्या निरूपिता भवति, लौकिकशुद्ध्या तु सर्वं ज्ञानं परोपद्रवायेति तदीयांशानां ज्ञाने तन्ज्ञानमपि भवतीति वस्तुतस्तूपकार एव, यत्र भगवतः लुगूलादौ वस्तु हस्तेनाग्राह्यं भवति तत्र पीठ उलूखलमधोमुखं प्रतिष्ठाप्य तदुपरि बालकं वा निवेश्य गृहवंशान् वा धृत्वा वस्तु गृह्णाति, रिक्तभाण्डेषु तु न प्रयत्नं करोति, तत्र हेतुरन्तर्निहितवयुन इति, अन्तर्भाण्डे मध्ये निहितं वयुनं ज्ञानं यस्य, शिष्यभाण्डेषु दुग्धादियुक्तेष्वन्तः कुन्तादिना छिद्रं करोति, अथस्ताद्य भाण्डान्तरं स्थापयति, द्रव्यादौ तु न करोति, शर्करादौ तु पातयति, धनीभूते द्रव्यादौ च, तत् सर्वं विति तद्वित्, ध्वान्तागारे तु धृतमणिगणं स्वाङ्ग- मर्थनः प्रदीपभूतं रचयति यदिदानीमप्रकाशमानमपि तदानीमन्वकारगृहे सूर्यवत् प्रकाशते मणींश्च प्रकाश- यति, अर्था एव वा प्रदीपा भवन्ति, स्वाङ्गमेव वार्थाथमदीपा यस्य न तन्वस्मिन्नागते, एतदपि सर्वं काले, यदा गोप्यो न जानन्त्येव दूरे वा गता भवन्ति, किञ्च यर्हि गृहकृत्येषु पारुष्येण मन्दस्नानादौ बालकतर्पणे बाल्यावदप्येके सुष्ठु व्यग्रं चिन्तं यामां मयनादिमये वा कालविद्यम्ये वा घृन्मेव नोत्सेव ॥३०॥ एवं ज्ञानप्रकारमुत्त्वा पर्ययमानमाहुरेवंपार्प्यानीति, हे उग्रति कमनीये, धार्प्यानि यत्रविमोचनादीनि कुन्ते, उशति कमनीये भाण्डादौ च मेहनादीनि कुन्ते, वास्तौ यत्र बान्धुदेवता पुजिता भवति, किञ्च स्तेयोपार्यैर्धर्मजनैर्विरचिता कृतिशकृतिर्यस्य पतिवत् प्रवन्द् भ्रातृव्य निष्ठति तत्र कार्याथमेनादृशोपि सुप्रतीकः मायुसस्ते, धार्प्यादिदृष्टानं पुरीपादिदृष्टानं चौर्यहरणं व्यापन्नकरुणं सायुवत् स्थितिश्चेतिपञ्चा- रूपगङ्गहः, देहदिन्द्रियस्य प्राणशब्दः एतद्वान्मस्योनिषद्यज्ञानस्य पञ्चविधोपभृतानि व्यापि, एतं क्रिया-

एकदा क्रीडमानास्ते रामाद्या गोपदारकाः ।

कृष्णो मृदं भक्षितवानिति मात्रे न्यवेद्यन् ॥ ३२ ॥

सा गृहीत्वा करे पुत्रमुपालभ्य हितैपिणी ।

यशोदा भयसम्भ्रान्तभेक्षणाक्षमभापत ॥ ३३ ॥

रूपान् ज्ञानरूपानाकृतिरूपान् निरूप्योपसंहरतीत्यमिति, एवम्प्रकारेण स्त्रीभिर्व्याख्यातायापि प्रहसितमुखी सत्युपालब्धुं नैच्छत्, उपालम्भे द्वयं कार्यं स्त्रीणां मनोरञ्जनं बालकस्य भयजननं च, तदुभयं प्रथमत एव जातं, भयसहितं नयनं यस्य सभयनयनो भगवान् तस्य श्रीयुक्तं मुखं तदालोकिनीभिः, एवमुपालम्भनकृत्योपि भगवन्मुखनिरीक्षिका एव, ज्ञानशक्तेरेव भयं न तु क्रियाशक्तेस्तदाह सभयं नयनं यस्येति, श्रीसंयुक्तं मुखं, आक्रोशवतीनां दृष्टिभेगाद्विपयिणी मा भवत्विति श्रिया मूर्तिमत्यैव मध्ये व्याप्तं, अतः सभयनयनं यथा भवति तथा श्रीमुखस्यालोकिनीभिः, एवं व्याख्यातोर्थः स्वगृहव्यापाररूपो यस्यां, तथा सति लोक-दृष्ट्या भगवतो धैर्यं स्थूलोभयोर्भयनयने दृष्ट्वा भगवान् स्त्रियश्च भीता भगवान् मत्तः स्त्रियो भगवतो मत्तश्चेत्यनेकरसाभिनिविष्टा प्रकल्पेण हसितमुखी भगवन्तमुपालब्धुं नैच्छत्, नामलीला वसुदेवः कृतार्थ एव जातः, इयं तु लौकिकन्यायेन प्राप्तमनोरया लौकिकभावदाढ्यादेव दोषान् न गृहीतवती न तु माहात्म्यज्ञानात् ॥ ३१ ॥

अङ्घ्रिकर्म भगवांश्च यावन्नास्त्यन्तासक्त्या वैषम्यं न प्राप्नोति तावन्न वदति नापि प्रदर्शयति, अनेन च प्रकरणेन तस्याः स्वविषयकोध्यासो निवर्तितः, यतो वाच्यतासहनं जातं, भगवद्विषयकगाढाध्यासेन सोप्युद्गतः स्वसमानविषयकविरोधेनैव निवर्तिष्यत इति तदर्थं प्रकरणान्तरमारभते ज्ञानरूपमन्तःकरणशोधक-मेकदेत्येकादशभिर्भनसो ह्येकादश वृत्तयस्तासां निवृत्त्यर्थमेकादशा ज्ञानं वक्तव्यं,

दोषनिवृत्तये यत्रो वाक्यं वाक्यं च तस्य नुत् । तत्साधिका कृतिर्विष्णोर्ज्ञानं पूर्वनिवारकम् ॥ १ ॥

ज्ञानस्योत्कर्षसिद्ध्यर्थं विषयाणां च वर्णनम् । ततो भयं तन्निवृत्तौ पूर्वपक्षस्य युक्त्यः ॥ २ ॥

सिद्धान्तेन प्रतिष्ठानं भीतायाः शरणागतिः ॥ २ १/२ ॥

भगवत्यध्यासस्य दृष्टत्वाद् भिन्नविषयको दोषो न वाचक इति समानाश्रयविषयकं दोषं बाला अनिरुद्धा आहुरित्याह, एकदा यदा भगवत्प्रवणमेव चित्तं स्थितं, आक्रीडमाना आ समन्तात् क्रोडां कुर्वाणाः, ममानभावेन सत्प्रे क्रीडा रसजनिका भवति, अतो भगवति साम्ये स्फुरितं विवेकिनां स्वस्मिन् दोषदर्शनवद् भगवत्यपि दोषं दृष्टवन्तः, त इति ये स्त्रीणां मुखैर्षं नीतास्तेषां स्त्रीसङ्घान्निरोधस्याकृतत्वाद् भगवति दोष-दृष्टियुक्तेति, तत्तत् कार्यं प्रदर्शयितुं रामाद्या इत्युक्तं, स हि रमयति एव सर्वा स्त्रियोतो दोषदृष्टिः, गोप-बालका इति, गोपा अनिरुद्धाः, गोभिः सह सङ्घात् तत्तुल्यज्ञानास्तेषां बालका इति स्वरूपतोपि दोषसम्भव-हेतुः, स्वसम्बन्धिस्तनादिगानेन पुष्टान् स्वचरणसम्बन्धिभक्तिरसालोडितमृन्त्रां बालकेभ्योन्तःस्थितेभ्यो ददद् बहिर्मुखैर्दध्यादिभक्षणवन्मृङ्गक्षणमपि कल्पितं ततस्तदनिष्टं मत्वा बालाः प्रोचुः कृष्णो मृदं भक्षितवानिति, पञ्चवर्षपर्यन्तं मात्रा शिक्षणीय इति मात्रे न्यवेद्यन्, सम्भावितं तदिति ॥ ३२ ॥ तेन देहापकारं ज्ञात्वा दोषनिवृत्त्यर्थं यत्र कृतवनीत्याह सा गृहीत्वैति, एकस्मिन् करे पुत्रं गृहीत्वाभापतेतिसम्बन्धः, सेति निरोध-मध्यस्थिता, भगवति क्रियाशक्तेरेव लौकिकी तस्या दृढेति करे गृहीत्वैति तावानेवांशस्तया गृहीत इति, भगवांस्तु पुत्रान्नो नरकात् त्रायते, येन पापेन मातापितरौ पुरुषशब्दवाच्यमुपलक्षणात् स्त्रीशब्दवाच्यं च

॥ यशोदोवाच ॥

कस्मान् मृदमदान्तात्मन् भवान् भक्षितवान् रहः ।

वदन्ति तावका ह्येते कुमारस्तेग्रजोप्ययम् ॥ ३४ ॥

॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥

नाहं भक्षितवानम्ब सर्वे मिथ्याभिशांसिनः ।

यदि सत्यगिरस्तर्हि समक्षं पश्य मे मुखम् ॥ ३५ ॥

शरीरमस्थिपुरीषादिव्याप्तं सर्वरोगादिगृहं तामित्वादिसर्वैरकेभ्योधिकं प्राप्तवन्तौ स्वयं तत्र सन्तौ प्रविष्टस्तत् कार्यं स्वयं करिष्यंस्तदोपमङ्गीकृत्य तौ तस्माद् देहसम्बन्धात् त्रायत इति पुत्रो भवति, तादृशमुपालभ्योपालम्बनं कृत्वालभनमिव क्रूरं वाक्यमुक्त्वा स्वरूप परमनिधानरूप. पुत्रः कुशलो भवत्विति हितमेवान्वेष-
माणा यशोदा परमभागती ज्ञानेष्वधिकारिणी मारणे कृतेन्तःस्थिताः क्लिष्टा भविष्यन्ति ततो महापुरुष-
द्रोहान्नास्याः कदापि ज्ञानं भविष्यतीतिभयेन सम्भ्रान्तं प्रेक्षणं यस्याक्षस्य, प्रदर्शयिष्यमाणं ज्ञानमेव
स्वाधिकरणस्याग्रे भविष्यमाणस्य विरोधिगुणप्रादुर्भावाद् गमनप्रतिबन्धशङ्कया सम्यग् भ्रान्तं प्रेक्षणं
गमनरूपं यस्य तथाविधं भवति, भगवत्प्रेरणया गन्व्यमेव विरोधी च गुणो बलिष्ठो बाधा मा करोत्विति तादृशं
भगवन्तं कायिकृत्यापारेण योजयित्वा भगवत्प्रेरिताभापत वाक्यमेवोक्तवती, तद्वान्यं च भगवता परिहर्तव्यं
क्रिया चेदशक्या भवेद् भक्तद्रोहात् ॥ ३३ ॥ यशोदाया वाक्यमाह कस्मादिति, इच्छया भक्षितमिति
चेत् सेच्छापकारिणीति तन्निवारणमुचितं तदकरणादुपालम्ब्य एवेतिसम्बोधनेनाहादान्तात्मकिति, न दान्त
आत्मान्तःकरणं यस्य, अन्तःस्थितरालापरिज्ञानादाह भवान् भक्षितवानिति, रह एरुन्ते, निष्कास्य
बालान् भक्तिं प्राहयितुं देवगुह्यत्वादेकान्त एव कृतवान्, तद् बाला बहिःस्थिता अस्मद्ब्रह्मनार्थमेरुन्ते
भक्षितवानित्याहुः, प्रमाणमाह वदन्ति तावका इति, त्वदीयास्त्वृत्तं न वदन्तीति, हि युक्तश्यायमर्थः, तेषि
हितकारिण इति, अन्ययाऋत्पने नाद्यापि समर्था इति वयो निर्दिशति कुमार इति, तेषा जीवत्वात् कल्प-
त्वाभावेषु भ्रमः सम्भवति यथादृष्टं च वचनमतीपि न परमार्थदृष्टिरिति चेत् तत्राह तेग्रजोपपयमिति, अग्रे
जातत्वात् काचिद् बुद्धिरनृष्टा, वदतीत्यत्र प्रमाणमाहायमिति, प्रत्यक्षमेव वदतीति नात्रासम्भावना ॥ ३४ ॥

भगवद्भयतिरिक्तानामन्यधर्म. प्रवर्तिने । यदा यत्र हरिः स्यामी नाविष्टः सोन्यथा वदेत् ॥ १ ॥ इति,
भगवास्तु तद्वाक्यं विषयनावाच प्रमाणमाप्तानां भ्रान्तत्वादित्याह नाहमिति, हे अम्बोतिसम्बोधनमप्रतार-
णाय, अनेन तस्या महती वृषा प्रदर्शिता, अहं तु न भक्षितवान्, बालकैर्भक्षितमितिभाषः, एवंम्बोधनेन
स्ववाक्यप्रमाणमुक्त्वा विरोधवाक्यमाह सर्वे इति, एते बालका. सरामा गोपपथ ये केचिन्मया यतिश्शिद्
भक्षितं यदाकदापीत्याहुस्ते सर्वे एव मिथ्याभिशांसिनो मिथ्यावृत्तमेवाभिशांसन्ति, “अनन्यजनयो अभि-
चाकशीती”तिश्रुतिविरोधात्, “यस्य ब्रह्म च सप्त” “मत्ता चराचरग्रहणाद्” “भुङ्क्ते विद्यभुगि”त्यादि-
वाक्यान्वायिदैविकरूपधर्मप्रतिपादकानि, अतः पुराणपुराणराणि न भवन्तीति ये केचिद् भगवन्तं
भोक्तारं मन्यन्त उपदिशन्ति च ते सर्वे मिथ्याभिशांसिनः, शैवेयं च तुष्टिद भवति निवेदनमात्रेण, आरण्याना
भक्षणं तन्तःस्थितमत्तानां शुद्धानमन्यधर्मेन श्रुतार्थन्यायात्. “पत्रं पुत्र”मितिसास्यं न विरुध्यते, नन्वत्र
किं युक्तं किं भगवान् भक्षयति न वेति? भक्षयतोन्वेव महृवाक्यमंशदान् प्रत्यस्तनो दर्शनाद् “भुङ्क्त”इत्यादि-
वाक्यानां यथाश्रुतार्थं तसिद्धे “रुभ्रजन्य” इतिवाक्यं जीवभोगजननार्थं ममाणन्तोन्तर्थामी जीवभोगार्थं जीव-
भोग्यवधारणं न भुङ्क्त इत्येतान्मात्रपर तस्मान् प्रयत्नसंवादाद् भक्षणमेव सत्यमिति चेत् तत्राह यदि सत्यगिर

यद्येवं तर्हि व्यादेहीत्युक्तः स भगवान् हरिः ।

व्यादत्ताव्याहृतैश्वर्यः क्रीडापनुजंवालकः ॥ ३६ ॥

सा तत्र ददृशे विश्वं जगत् स्याष्णु चरिष्णु च ।

साद्रिद्वीपाब्धिभूगोलं सवाय्वग्नीन्दुतारकम् ॥ ३७ ॥

ज्योतिश्चक्रं जलं तेजो नभस्वान् वियदेव च ।

वैकारिकाणीन्द्रियाणि मनो मात्रा गुणास्त्रयः ॥ ३८ ॥

इति, लोके वाक्यं संवादि प्रमाणं, तदर्थमत्र संवादो नास्तीत्यनूय दूषयति, तर्हि समसं प्रत्यसं स्वचक्षुषा वाक्य-
संवादार्थं गुरत्वमध्यं पश्य, यदि भक्षितं भविष्यति तदंशास्तद्गन्धश्च भविष्यति, सर्वं भक्षितमिति शङ्कायां
च कालान्तरभक्षणस्यापि निवारणार्थं च भक्षणप्रयोजनं मुखेऽस्ति न वेति तदपि द्रष्टव्यमिति भावः ॥ ३५ ॥
लौकिका युक्तिपुरःसरं पदार्थं गृह्णन्तीति यशोदा तदुवाक्यमङ्गीकृत्य तत्रापेक्षितं प्रार्थयित्वा द्रष्टुमुद्युक्ता ततो
भगवान् प्रदर्शितवानित्याह यद्येवमिति, यदि प्रत्यक्षसंवादि तद्वाक्यं नान्येषां तदा व्यादेहि मुखव्यादानं
कर्तव्यं, एवमुक्तो व्यादत्तेतिसम्बन्धः, स इति, स यतो निरोधार्थमेवागतः, अन्यथा लौकिकपरमार्थयोर्भिन्न-
विषयत्वाद्धौकिके परमार्थप्रदर्शनमयुक्तं स्यात्, निरोधसामर्थ्यं भगवानिति, करणावश्यकत्वे हेतुर्हरिरिति,
अन्यथा प्राणिनः कृतार्था न भविष्यन्तीति, विशेषेणादत्तं मुखं प्रसारितवान्, ननु प्राकृतस्वीकारात्
स्वधर्माणां तिरोभावसम्भवात् कथं सर्वसंवादो भविष्यतीत्याशङ्क्याह व्याहृतैश्वर्यं इति, न केनापि प्रकारेण
व्याहृतमैश्वर्यं यस्य, ननु तर्हि कथं प्राकृतस्वीकारः? तत्राह क्रीडार्थमेव मनुजवालको न तु प्रदर्शनार्थमपि,
अतः क्रियाशक्तावेव लौकिक्यां तिरोभावः, तदपि विशेषप्रयोजनाभावे, अन्यथा तु क्रियाशक्तेरपि प्राकट्यं,
ज्ञानशक्तिस्त्वतिरोहितैव सर्वदा, अतः प्रदर्शितवानित्यर्थः ॥ ३६ ॥ सापि भगवता प्रेरिता भगवदिच्छया
मासज्ञानशक्तिस्तन्मध्यस्थितं जगद् दृष्टवतीत्याह सा तत्रेति, सा निरोधमध्यस्थिता तत्र मुखविवरे विश्वं ददृशे,
आपाततो दर्शनं व्यावर्तयितुं विशेषाकारेण दृष्टं निर्दिशति जगद्विद्वान्भ्यां, विश्वमिति समुदायेन भगवद्रूप-
माधिदैविकं वा, जगदन्यद्धौकिकं विश्वरूपं प्रतिकृतिरूपमित्यौपनिषदा आधिदैविकमिति ब्रह्मविदः कार्य-
कारणरूपमित्युभयोः समाधानमिति विचारकाः, जगति भेदानाह स्याष्णु चरिष्णु चेति, स्यावरं जङ्गमं च,
चकारात् तद्धर्मं सर्वं एव, साद्रिद्वीपाब्धिभूगोलमित्यधः खण्डः, उपरिखण्डं वक्ष्यत्यग्निमश्लोके, अयमपि
भेदस्तथा ज्ञात इति, अद्रयो मेवाद्रयो द्वीपा जम्बादयोऽव्ययो लवणादय एतैः सहितं भूगोलं, सवाय्वग्नीन्दु-
तारकमिति भूगोलस्यैव विशेषणं, वायुस्तत्रोपलभ्यत एव, अग्निश्च, इन्दुः प्रथमाहुतिकरूपः, “सोमो
राजा भवती”तिश्रुतेः, यद्वा यज्ञियं रूपं भूमिष्ठं तत्र वर्तत इति “यदस्यां यज्ञियमासीत् तदमुष्यामदधा”दिति-
श्रुतेः, तारका अपि भूमिष्ठा भोगार्थं तत्र गच्छन्तीति पुनरायान्ति चेति तारका अपि भूमिष्ठा एव श्येना
इव ॥३७॥ उपरितनं दल्माह ज्योतिश्चक्रमिति, जलं मध्यस्थितं “सखिलं वा इदमन्तरासी”दिति वृष्टिर्वियद्-
गङ्गा च, तेज इति सूर्यादिध्रुवान्तानां किरणाः, विद्युदादयो वा, नभस्वान् वायुरपरितनः, वियदाकाशो
वैकारिकाणि सात्त्विकानि सर्वविकारसाध्यानि वेन्द्रियाधिष्ठातृरूपाणीन्द्रियाणि ब्रह्माण्डाद् बहिः स्थितानि,
ब्रह्माण्डमपि गृहे घटवत् प्रतीयते, इन्द्रियाणि च ततो बहिः पदार्थान्तरवत्, सर्वदर्शनसामर्थ्यं भगवता
दत्तमित्युक्तमेव, इन्द्रियाणि राजसानि मनश्च सात्त्विकं मात्रास्तामसास्तेषां निधानभूता गुणाश्च त्रयं

एतद् विचित्रं सहजीवकालस्वभावकर्माशयलिङ्गभेदम् ।
 सूनोस्तनौ वीक्ष्य विदारितास्ये व्रजं सहात्मानमवाप शङ्काम् ॥ ३९ ॥
 किं स्वप्नेतदुत देवमाया किं वा मदीयो वत बुद्धिमोहः ।
 अयो अमुष्यैव ममार्भकस्य यः कश्चनोत्पत्तिक आत्मयोगः ॥ ४० ॥
 अथो यथावन्न वितर्कगोचरं चेतोमनःकर्मवचोभिरञ्जसा ।
 यदाश्रयं येन यतः प्रतीयते सुदुर्विभाव्यं प्रणतास्मि तत्पदम् ॥ ४१ ॥

इति, अहङ्कारगुणाः प्रकृतिगुणा मायागुणाश्च ॥ ३८ ॥ एवं दृष्टमनूय तद्दर्शनेन तस्या अपूर्वत्वाद्
 भयं जातमित्याहैतदिति, विचित्रमिति, युक्त्यापि न निर्णेतुं शक्यं, करुणान्यपि दृष्टवतीति तान्यनु-
 वदति, जीवकालस्वभावकर्माशयलिङ्गानां भेदस्तत्सहितं जगत्, जीवास्त्रिविधा देवमातृपदानवाः,
 कालोपि तथा भूतमविष्यद्भूतमानरूपः, स्वभावः प्रकृतिधर्मो भगवद्रूप इति निबन्धे विवृतं कर्म च,
 आश्रयो हृदयकोशो यस्मिन्नाश्रयेते जीवाः, लिङ्गं लिङ्गशरीरं स्थूलकोशात्मकं, लिङ्गभेदा वा स्त्रीपुरुषभेदाः,
 एतत् सर्वं स्थानविशेषस्यापरिज्ञानात् सूनोस्तनौ वीक्ष्येत्युक्तं, विदारितास्यं यस्मिन्नन्तर्बहिः
 सर्वैश्चैव जगद् व्याप्तमिति वदन्तनौ विदारितास्य इतिपदद्वयं, स्वप्नमव्युदासार्थं व्रजमपि दृष्टवती, माया-
 व्युदासायात्मानं, आत्मना सहितं व्रजमिति विशिष्टकथनं सर्वभ्रमव्युदासाय, एवमभ्रमेण सर्वं दृष्ट्वा शङ्का-
 मवाप ॥ ३९ ॥ अस्याः शङ्काया व्युदासार्थं लौकिकप्रकारेण पक्षानाशङ्क्य परिहरति किं स्वप्न इति, अन्यदा
 प्रतीतं यत् कदाचित् प्रतीयते तत् त्रिधा भवति स्वप्नेपि कदाचिदलौकिकं प्रतीयते तस्य स्थानस्य सम्बन्धा-
 ष्ठीप्रगमनात् "कास्तन्येनानभिन्त्यक्तस्वरूपत्वाच्च" प्रकृते तद्वैलक्षण्यान्नायं स्वप्नो भवितुमर्हति पूर्वापरानुमन्धानाच्च,
 अतः पक्षान्तरमाहोत देवमायेति, मायामात्रं नास्त्यन्तमोहकं देवानां तु माया मनुष्यव्यामोहिना भवति
 मोहवशाच्चातिरिक्तमानमपि सम्भवतीत्याशङ्क्य सा भगवति न सम्भवति भगवत्प्रयत्नान्तरभावित्वात्तस्य
 पावदकृतापि माया न भवति तथा सति स्थिरता न स्यात् मम च तत्र दर्शनं न स्यादुभयोव्यादर्शनं, तर्हि
 दर्शनमेव भ्रान्तमितिपक्षं स्वीकरोति किं वा मदीयो वत बुद्धिमोह इति, बुद्धिमोहोप्येतादृशः कदापि न
 जात इति विशेषमाह मदीय इति, अन्यैर्न दृश्यन् एव, तथा सति ते वदेयुः, न हि दृष्टेःपुण्यं नामेति-
 न्यामात्, मदीय एवायं बुद्धिमोहः, एवं सति स्वस्य महत्त्वाद् वृत्तेतिर्हर्षः, यद्येवं स्याद् वाचकान्ते स्थानान्तरे-
 प्येवमुपलभ्येत, अस्मिन्नेव बालक उपलभ्यन् इति न पूर्णोक्तपक्षाः किन्त्वस्यैव कथनानुमान इत्याहायो इति
 पूर्वपक्षव्युदासार्थं, अमुष्येत्येवमपि परिदृश्यते सूक्ष्मस्तस्मिन् जगद् निशाठं, ममार्भकस्येति, पूर्व भावदादर्शं,
 अन्यथा निरोधो न स्यान्मुक्तिश्च स्यादिति, कोयं तत्र बालकस्य गुण इति चेत् तत्राह यः कश्चनेति, भिन्न-
 तथेदमित्यतया वा ज्ञातुं न शक्यते, इदानीमेव देवतान्तरमम्बन्धाज्ज्ञानं भविष्यतीत्याशङ्क्याहौत्पत्तिक इति,
 स्वाभाविकेय "शुल्लविशिष्टः" पूर्वमप्यनुमतस्यान् पृथनादीनां मारणाच्च, केरुं प्रदर्शकत्वे पृथनादीनां वधो
 न स्यात्, अत आत्मयोगः, आत्मन एव भगवतो योगरूपेण निमृतिरित्यर्थः ॥ ४० ॥ एवं भगवद्भूमितरूप-
 मेतदिति ज्ञात्वा यत् कर्तव्यं तत् पृथनान्याहायो इति, अथो दर्शानन्तरं यस्माद् भगवतः सहासादेतन्
 प्रतीयते यत् सुदुर्विभाव्यं, अतः सोलौकिको भवतीति तत्रपदं प्रणतास्मीतिमम्बन्धः, एतदर्शनस्यालौकिकत्वं
 वस्तुं लौकिकबुद्ध्यनिगप्यमाह चेतोमनःकर्मवचोभिः, यथावद् चित्तर्गोचरं न भवतीति, चित्तं
 योगादिभावितं, मनःकर्मवचोभिः लौकिकानि, अलौकिकानुद्वेष्यापि नैतान् कर्तव्यं शक्यन् इतिमित्यमिति,

अहं ममासौ पतिरेप मे सुतो ब्रजेश्वरस्याखिलवित्तपा सती ।

गोप्यश्च गोपाः सहगोधनाश्च मे यन्माययेत्थं कुमतिः स मे गतिः ॥ ४२ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इत्थं विदिततत्त्वाया गोपिकायाः स ईश्वरः ।

वैष्णवीं व्यतनोन्मायां प्रजास्नेहपर्यां विभुः ॥ ४३ ॥

अतीन्द्रियाणामपि दृष्टत्वान्मनसो बहिरस्वातन्त्र्यालौकिकप्रवणत्वाच्च कायिकमत्रादृष्टं गृहीतमदृष्टवशादप्येतन्नि-
र्णयो वक्तुं न शक्यतेलौकिकत्वात्, परस्परस्याघाताच्च न वचसा, आपाततःकल्पनायामपि यथावद् वितर्कगो-
चरं न भवति, तथैव मायिकमित्यादिपक्षकल्पनायामप्यञ्जसा सामस्त्येन नोपपद्यते, न हि स्वस्यापि तत्र पूर्वा-
परानुसन्धानसहितस्य प्रतीतिः सम्भवति, तथैव पदार्थानां विचारेषु स्थैर्यं च, अवस्थादेशकालाश्च, किञ्चित्,
सर्वप्रदर्शकः स्वमाहात्म्यार्थं स्वभिन्ने स्थाने प्रदर्शयति स्वर्त्मश्च पदार्थानां भाररूपत्वाच्च स्यापयेत्,
स्वावस्थादेशकालानां भ्रमासम्भवात्, येन च चक्षुषा प्रतीयते तच्चक्षुरपि नास्मदीयं, अन्यथा विद्यमानानां
ज्योतिश्चक्रस्यपदार्थानामन्यदापि दर्शनं स्यात्, अतः सामर्थ्यं दत्त्वा स्वत एव स्वस्मिन् विद्यमानं जगत्
स्वमाहात्म्यज्ञापनार्थं प्रदर्शितवान्, अतो ज्ञातमाहात्म्या तत्पदं प्रणतास्मि “नमो नम” इत्येतावत् सतुप-
शिक्षितमितिशास्त्रार्थत्वात् ॥ ४१ ॥ प्रणतायाः प्रार्थनामाहाहमिति, सर्वापि दुर्बुद्धिर्भगवत्प्रणताया गच्छतीति
दुर्बुद्धीर्गणयति, आदावहं यशोदेति ममासौ नन्दः पतिरित्येव भगवान् विश्वाचारो मे सुत इत्यहं पुन-
र्ब्रजेश्वरस्याखिलवित्तपा सती पतिव्रता चेति, नन्दस्य ब्रजेश्वरत्वं तत्क्रीत्वं च स्वस्य ततस्तस्य धनसम्बन्ध-
स्तद्रक्षकत्वं च स्वस्य तदपि सामस्त्येनोभयत्र, तत्रापि पातिव्रत्यं भगवानपि परपुरुष इति तदभजनं च, अतः
“स्त्रीणां पतिरेव विष्णुः”रिति च, एता गोप्यो गोपमार्याः स्त्रियोस्मदीयाश्चेति, चकारात् तद्बालकास्तसम्बन्धाश्च
तथा गोपाः सहगोधनाः स्वपरिकरसहिता गोष्ठसहिताश्चैते सर्वे मे यन्माययेत्थं कुमतिरहं स मे गतिरस्तु,
अहमिति चतुर्विधोध्यासो जातिलिङ्गकुलदेहभेदेन, ममेतिशतप्रकाराः पतिपुत्रधनगोपगोपीगवां पट्टिधानामनेक-
प्रकारत्वात्, इत्यमहं कुबुद्धिर्यन्मायया म आत्मनो जीवरूपस्य ब्रह्मरूपस्य वा कुरिस्ता चासौ मतिश्च, तदीया
माया हि तेनैव निवर्त्या, बुद्धिप्रकाराः सर्वे मायाया एवेति न तैः स्वकार्यसिद्धिः, मायातिरिक्तस्त्वहमेव मायामोह-
विषयत्वात् पृथक्तया पुनर्मै इतिवचनं मायासम्बन्धव्युदासार्थं सम्बद्धस्यैव गतित्वाभावाय, गतिरत्र प्राप्य-
स्वरूपं फलं, एवमुपालम्भार्थं प्रवृत्ता शरणं गता जाता ॥ ४२ ॥

एवं ज्ञाने जाते भक्तिमुखं न प्राप्स्यतीति भक्त्यानन्दस्य ब्रह्मानन्दापेक्षया महत्त्वाद् भक्तार्थं दैव्या
मायया मोहितवानित्याहेत्यमितिभिः, एवं पूर्वोक्तप्रकारेण विदितं तत्त्वं यथा तत्त्वज्ञानानन्तरं तस्या मातृ-
त्वामावाद् गोपिकाया इत्युक्तं, ननु भगवान् ज्ञानं कुतो नाशितवान् तत्राह स इति, स निरोधकर्ता, ननु
नाशनीये ज्ञाने किमर्थमुत्पादितवान् वा किमर्थं नाशितवानित्युभयामिप्रायो ज्ञातव्य इति चेत् तत्राहेश्वर
इति, स हि कर्तुमर्हन्मन्यथाकर्तुं समर्थोन्यथा च करोति, अतो नात्रोपपत्तिरन्वेष्यया, वैष्णवीमाधिदैविकीं श्रेह-
सम्बन्धिनीं निरोधोपयोगिनीं विशेषेणातनोद्, विहितश्रेहभावव्युदासार्थमाह प्रजास्नेहमयीमिति, यावद्रात्मिय-
तया परमश्रेहे रस उत्सवने न तावदीश्वरभावेन भयज्ञानस्य श्रेहप्रतिबन्धकत्वाद्वा च लौकिकत्वेपि प्रजारूपेण
श्रेह उचितो नान्येपेत्यनन्तविधासु मायासु प्रजास्नेहमयीमेव व्यतनोत्, ननु विरोधिज्ञानस्य जातत्वात् कथं प्रजा-
बुद्धिर्भवति भविष्यतीत्यादाहस्याह विभुरिति, स हि सर्वसमर्थः, एकस्मिन्नेव वस्तुनि कोटिधाबुद्ध्युत्पादनसमर्थः,
अन्यथा पूर्वविरुद्धवर्णा उत्तरं न भवेत्सुः ॥ ४३ ॥

सद्यो नष्टस्मृतिर्गोपी सारोप्यारोहमात्मजम् ।
 प्रवृद्धस्नेहकलिलहृदयासीद् यथा पुरा ॥ ४४ ॥
 त्रय्या चोपनिषद्भिश्च साङ्ख्ययोगैश्च साच्चैतैः ।
 उपगीयमानमाहात्म्यं हरिं सामन्यतात्मजम् ॥ ४५ ॥

॥ राजोवाच ॥

नन्दः किमकरोद् ब्रह्मञ्छ्रेय एवम्महोदयम् ।
 यशोदा च महाभागा पपौ यस्याः स्तनं हरिः ॥ ४६ ॥
 पितरौ नान्वविन्देतां कृष्णोदारार्भके हितम् ।
 गायन्त्यद्यापि कवयो यल्लोकस्य मलापहम् ॥ ४७ ॥

प्रक्षिप्ता जालवन् माया तथा ज्ञानं विनाशितम् । प्रमाणानां बलं दग्ध्वा मोहयामास गोपिकाम् ॥ १ ॥
 मायामोहे ज्ञानं नष्टमित्याह सद्य इति, तदानीमेव नष्टा स्मृतिर्यस्याः, अत्र भगवन्मतमनुभवस्मरण-
 योर्मध्ये न संस्कारोनुभवः स्मृतिमेव जनयति, यथेन्द्रियसंयोग उत्तरोत्तरमनुभवोद्बोधकस्तथा स्मृतिरपि केनचिद्
 वोध्यते नाशयते च, निरन्तरनाशोत्पत्ती अप्रामाणिके वेदविरुद्धे, विवेकेन ज्ञानोद्बोधनमाशङ्क्याह गोपीति, तत्रापि
 सारोहमङ्गस्थानं भगवन्तपारोप्य प्रवृद्धस्नेहकलिलहृदया सती पूर्ववदेवासीत्, वहिर्व्यापारोपि ज्ञानसाध्य
 आरोपणात् पूर्ववत् कृतः स्नेहोप्यान्तरः, ज्ञानानन्तरामन्तरः स्नेहोन्मथा भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रवृद्धस्नेहेन
 कलिलं हृदयमित्युक्तं, न हि विहितस्नेहे हृदये कलिलता भवति, कलिलमन पङ्किलमिव मोहसहितः स्नेह-
 स्तादृशमेव हृदयं जातमिति कालान्तरेपि न कलिलनिवृत्तिः, पूर्वावस्थापरित्यागे मायया भक्तत्वमेव स्यात्
 न तु निरोध इति यथा पुरेयुक्तम् ॥ ४४ ॥ अतःपरं प्रमाणान्तरेणापि न स्मृत्युद्बोध इत्याह त्रय्येति,
 त्रयी वेदत्रयी, तत्र क्रियाशक्तेः प्रतिपादितत्वाद् भगवन्माहात्म्यप्रतिपादन्त्वं, उपनिषत्स्वपि ब्रह्मप्रतिपाद-
 नाद् भगवन्ज्ञानशक्तिप्रतिपादनं, साङ्ख्येपि नित्यानित्यवस्तुविवेको भगवत्सम्बन्धतद्राहित्यभेदेनैव, योगेपि
 निश्चिन्ततया भगवच्चिन्तनं, चरारात् पशुपतिमतेपि भगवन्माहात्म्यनिरूपणमेव, तथा साच्चैतैर्वैष्णवतन्त्रैरपि,
 वेदस्य द्विरूपत्वात्, पङ्दर्शनैरप्युपगीयमानमाहात्म्यो भगवांस्तादृशं तावन्ति प्रमाणानि श्रुत्वापि हरिमात्मज-
 मेव सामन्यत, अतो भक्तौ प्रतिष्ठिताविहितायां पुत्रभावेन ॥ ४५ ॥

एतस्या एतावत्त्वं कथं न त्वन्यासामिति शङ्कां परिहरन् महापुरुषकृपामाह सप्तभिः, नन्दः किम-
 करोदिति प्रश्नो द्वयेन कर्मव्युदासस्य वक्तव्यत्वात्, ब्रह्मव्रतिसन्धोचनं जनार्थं, नामप्रकरणे नन्दस्यैव
 प्रथमतो निरोधक्यनात्, किं श्रेयो धर्मरूपं, लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वात् प्रश्नः, प्रसिद्धार्थमेवाहैवम्महोदयमिति,
 एवम्महानुदयोभ्युदयो भगवान् पुत्र इति यस्य श्रेयसः, भिन्नतया यशोदाया अपि निरूपणाद्
 भिन्नतया प्रश्नो यशोदा चेति, नन्दापेक्षयापि निरन्तरसम्बन्धान्महाभागा, किञ्च यस्याः स्तनं
 सर्वदुःखहर्तापि पपौ, सा हि जानाति क्षुद्धितृष्यर्थं भगवान् विवतीति, अतो "हरेरपि" सा "हरि"रित्युक्तं
 भवति, बालकृतोपपक्षेपि तदीयस्तन्त्येनैव तथावरणादुत्तर्यः ॥ ४६ ॥ ननु प्रसिद्धमेव तत्सुकृतं यथा वसुदेवेन
 कृतमिति चेत् तत्राह पितराविति, यद्यपि पितरौ जातौ तथापि तादृश आनन्दो नानुभूतो यादृश एताभ्या-
 मनुमत्तदाह नान्वविन्देतामिति, एतदन्तरमपि नाविन्देतां, अप्रेन्धैव करेणात्, अयं महानानन्द इति,
 ज्ञापयति कृष्णोदारार्भके हितमिति, कृष्णस्यार्भके हितं बालचेष्टितं, अनधिकारिणापि सर्वपुरुषार्थदानादुदारं

॥ श्रीशुक उवाच ॥

द्रोणो वसूनां प्रवरो धरया भार्यया सह ।

करिष्यमाण आदेशं ब्रह्मणस्तमुवाच ह ॥ ४८ ॥

॥ द्रोण उवाच ॥

जातयोर्नां महादेवे भुवि विश्वेश्वरे हरौ ।

भक्तिः स्यात् परमा लोके ययाञ्जो दुर्गतिं तरेत् ॥ ४९ ॥

अस्तिवत्युक्तः स एवेह ब्रजे द्रोणो महायज्ञाः ।

जज्ञे नन्द इति ख्यातो यशोदा सा धराभवत् ॥ ५० ॥

साधनफलं हीनं तत्रापि लौकिकं साध्यफलदं प्यधिकः परमानन्दः स चेत् साध्यस्पर्गादिसाधनं तदा पशु-
पुत्रादिन्यमलौकिकं सुखं लौकिकं च तादृशमेव, तत्र साधनोत्कर्षे साध्योत्कर्षो दृष्टो लोके यथोत्तमैः सूत्रै-
रुत्तमः पठो यथोत्तमशर्करया भक्ष्यमिति, यत्र परमानन्द एव प्रथमकक्षा तेन साध्यं लौकिकं लौकिकवत्ततो-
प्यधिकं ततोप्यलौकिकं दिव्यपुत्रपद्मादिरूपं ततोपि स्वर्गादिस्तदिदमुक्तं कृष्णः परमानन्दः स चार्भकस्तस्य
च लीला साप्युदारैति साक्षाल्लीला परमदुर्लभेति किं वक्तव्यम् ? यतः शब्दतोपि श्रुता परमानन्दं जनयतीत्याह
गायन्त इति, अद्यापि व्यासादयः शब्दसाभिज्ञा निर्दुष्टशब्दार्थकारो रसबद्धकारो वा तेन रसेन मत्वा
गायन्ति, अद्यापीति कालविलम्बेपि तदसानुवृत्तिः सूचिता, किञ्च यच्च चरित्रं लोकस्य मलं दूरीकरोति,
अतो दोषनिर्तकं गुणाधायकं च श्रुतमपि भवति तत्र साक्षात्तादृशभोक्तृणां किं भाग्यं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४७ ॥
अत्र महापुरुषरूपैव कारणमिति वक्तुमुपाख्यानमारभते द्रोण इति पञ्चभिः ॥

प्रार्थना प्रश्नदाने च भक्तिरागमनं हरैः ॥ ३ ॥

पूर्वकल्पेष्टवसुषु द्रोणो नाम कश्चिद्, यद्यप्यस्मिन् कल्पे न तस्य भार्या धरा तथापि कल्पान्तरे तथेति न
विरोधः, तस्मिन् कल्पे वस्वादयो ब्रह्मण एव जाता इति स्रष्टव्यर्थाज्ञापितो भार्यया सह सृष्टिलक्षणमादेशं
करिष्यमाणस्तं ब्रह्मणस्तमुवाच, हेत्याश्रयं क सृष्टिकर्तृत्वं क भक्तिरिति ॥ ४८ ॥ प्रार्थनामेनाह जातयो-
रिति, भुवि जातयोर्नामवयोर्हरौ भक्तिः स्यात्, प्रार्थनायां लिङ्, शास्त्रनः माधनैश्च जायमाना ज्ञानकर्मणो-
रल्पन्वान् जीवेषु न परमा भवति, वरप्रसादात् लौकिकानामुत्कर्ष इव भक्तेरप्युत्कर्षो भविष्यतीति परमा प्राप्यते,
लोकोपहारं दृष्ट्वा यत्र कश्चिद् भक्तिर्भवति यथा धातरि तत्र पुरुषार्थरूपं, तद्व्यावृत्त्यर्थमाह महादेव इति,
यतः परमधिको देवो नास्ति यन्तु देवेषु परमां काष्ठां प्राप्तः स महादेवः, स्वयं वसुः, ब्रह्मा च देवेषु श्रेष्ठ-
स्ततोपि महान् महादेवो भैरवः पुरुषोत्तम एव भवति, स्वतउत्कर्ष उक्तः, कार्यतोप्युत्कर्षमाह विश्वेश्वरे
हराविति, सर्वस्यापि सर्वकलातरि सर्वस्यापि सर्वदुःखनिवारके, ततः किं स्यात् ? अन आह ययाञ्जो दुर्गतिं
तरेदिति, देहसम्बन्धो दुर्गतिः, अनायासेन तरणं भक्त्यैव, अन्यरूपान्यात्तोकाबुद्धम् ब्रह्मा पुनः साधनोप-
देशयोरन्यर्थः ॥ ४९ ॥ ब्रह्मराम्यं न मृगा भवतीति भगवन्ममादाइस्तिवस्वेनाह, ततः स्वै र्ग्या एव सृष्टि-
मुत्पादितमंस्तनोधिकारे समाप्ते प्रलये च जाते ब्रह्मशेके स्थितो भाविभगवद्भवतारं ज्ञान्वा ब्रह्मगा प्रेरितः
स एव द्रोण इह मने नन्द इत्याख्यातो जज्ञे, पूर्वनामापे न प्रकाशानोयमिति भगवानानन्दोयं नन्द इति
कल्पग्रहणार्थं व्यासि परित्यज्य शिष्टांशेन प्रसिद्धः, नन्दस्य वरः कथं न क्षीणेः सृष्टेःपि गन्त्वादिन्याशाङ्क्याह

ततो भक्तिर्भगवति पुत्रीभूते जनार्दने ।

दम्पत्योर्नितरामासीद् गोपगोपीषु भारत ॥ ५१ ॥

कृष्णो ब्रह्मण आदेशं सत्यं कर्तुं व्रजे विभुः ।

सहरामो वसंश्चक्रे तेषां प्रीतिं स्वलीलया ॥ ५२ ॥

महायशा इति, महद् यशो यस्य, यावद्यशास्तावन्न क्षीयत इति, यशोदापि सैवाभवत्, अन्यथा व्यभिचारे धर्मक्षयाद् भक्तिर्न भवेत् ॥ ५० ॥ ततो जातयोरेव भक्तिर्जातेत्याह तत इति, भगवति भक्तिर्जाता मजन-सहितप्रेमात्मिका, ननु साधनव्यतिरेकेण कथं जातेत्याशङ्क्य प्रकारमाह पुत्रीभूत इति, अपुत्र एव पुत्रत्वं ज्ञापितवानिति पुत्रीभूतः, जायत एव पुत्रे स्नेहो भक्तिश्च, ननु भगवान् किमित्यवतीर्णः? तत्राह जनार्दन इति, जनानुत्पादिकामविद्यामर्दयतीति, अतो मोक्षदानार्थमागतः, प्रसङ्गादिदमपि कृतवान् न तु प्रासङ्गिक-मुत्पादयितुमर्हति सर्वार्थं च तथा जातोतो दम्पत्यो स्वधर्मनिष्ठयोर्नितरां भक्तिरामासीत्, गोपगोपीषु सत्सु तन्मध्ये वा सरसङ्गव्यतिरेकेणापि, भारतेतिसम्बोधनं सर्वेष्वेव वंशीयेषु सत्सु यथा भरत एवालौकिको जात इति ज्ञापयितुम् ॥ ५१ ॥ नन्वेतज्जातं भगवद्वाक्याच्चेत् तदा निरोधो भगवत्क्रियमाणो न भविष्यती-त्याशङ्क्याह कृष्ण इति, भगवान् हि सर्वेभ्यं योजयितुं शक्नोति, अतो ब्रह्मण आदेशं वरं सत्यं कर्तुं व्रजे समागत्य बलभद्रसहितो वसंस्तत्रत्याना तेषां सर्वेषामेवै स्वलीलया प्रीतिं चक्रे, स्वस्याधिकारी ब्रह्मेति तद्वाक्यं सत्यं कर्तव्यं, यद्यन्यत्र साधनवति देशे तमुत्पादयेद् वरे सन्देहोपि भवेत् तदर्थं व्रजे समागतः, नन्वयुक्ते देशे कथमागत इति चेत् तत्राह विभुरिति, स हि सर्वसमर्थः, सर्वत्रैव स्थित्वा सर्वं कर्तुं शक्नोति, बलभद्रो वेदात्मा, साक्षर्यं सहै गृहीत, तेषां प्रीतिजननेन स्वेच्छास्थित्यधिको व्यापारोत आह वसंश्चरु इति, ब्रह्मनाम्न्यापेक्षयाधिकं च कृतवानित्याह तेषामिति, येष्वेतौ स्थितौ तेषामपि स्वलीलया प्रीतिं कुर्यात्, लीलयेति मनोरञ्जिका क्रियोक्ता ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्ब्रह्मभदीशितविरचितायां दशमस्कन्धवियरणे द्वितीये तामसप्रकरणे-

यान्तरप्रमाणप्रकरणे श्रीनिरूपकचतुर्थाध्यायस्य स्कन्धादितोष्टमाध्यायस्य वियरणम् ॥ ८ ॥

१. धर्म० । २. ०मेवम् । ३. स ।

॥ पञ्चमः स्कन्धादितः नवमोऽध्यायः ॥

एकदा गृहदासीषु यशोदा नन्दगेहिनी ।
कर्मान्तरनियुक्तासु निर्ममन्य स्वयं दधि ॥ १ ॥
यानि यानीह गीतानि तद्बालचरितानि च
दधिनिर्मथने काले स्मरन्ती तान्यगायत ॥ २ ॥

शास्त्रार्थतो यथा भक्तिर्हरौ भवति निश्चला । तदर्धं नयमे प्राह चरित्रं परमाद्भुतम् ॥ १ ॥
स्वरूपं च कृपालुत्वं हेरेर्ज्ञातव्यमज्ञसा । अतो दयामुसंमिश्रं ज्ञानमत्र निरूप्यते ॥ २ ॥
निरोधो यदि भक्तानां स्वस्मिन् स्वस्य च तेषु च । तदोभयसुसम्बन्धाद् दृढो भवति नान्यया ॥ ३ ॥
ज्ञानवैराग्यरूपैर्हि स्वाधीनो भगवान् भवेत् । अतोऽध्यायत्रये लीला जीवाधीना निरूप्यते ॥ ४ ॥
अतिपौरुषमेतद्धि जीवानामिति निश्चितम् । द्वादशाङ्गमतिक्रम्य पद्मिर्विश्वो भवेद् गुणैः ॥ ५ ॥
पञ्चवर्षानविव्यां हि लोकानामपि नाशयेत् । अतः पञ्चभिरुक्तो हि विचारो भगवद्गतः ॥ ६ ॥

तत्र प्रथमं यशोदाया अतिपौरुषं कार्यं सिद्धमिति वक्तुं क्रियया भगवत्प्राप्तिमाहैकदेतिदशभिः,
भक्तिर्हि दशविधा गुणातीतया भगवान् प्राप्यते नवविधसहितलेहेन वा, ततो द्वाभ्यां वशीकरणोद्यमः
काण्डद्वयसमावेशार्थस्ततो वशीकरणं पद्भिः पञ्चभिरविद्यावाधनमिति ।

निवारितापि संसारे मोहिता सङ्गता पुनः । गुणगाने स कालोभूच्च ह्यमो द्वाभ्यां ततोभवत् ॥ १ ॥
अतः कृतो निषेधो हि भक्तिसारं हरिः पपौ । ततो रिक्ता पूर्वबुद्ध्या सङ्गतान्यच्चकार ह ॥ २ ॥
एवं निरुद्धा चेद् भ्रान्ता कोपयुक्तो हरिर्भवेत् । धौर्त्यं दृष्ट्वा लोकदृष्ट्या प्रीता तस्मात् पश्यति ॥ ३ ॥
जिज्ञासायां ततो दृष्ट्वा प्राप्त्यर्थं यत्नमाचरत् । विरुद्धांस्तान् हरिर्ज्ञात्वा तपसे निर्गतस्ततः ॥ ४ ॥
पूर्णे तपसि तत्यासिरेवं दशभिरुच्यते । परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च हरिप्रियम् ॥ ५ ॥
आसक्तिं चेत् स्वतः कुर्यान् जीवः कृष्णः पलायते । तदा दृढो निरोधः स्यान् नान्यथेत्येव निर्णयः ॥ ६ ॥

पूर्वाध्याय आधिदैविकमोहस्य प्रतिपादिनन्वात् तत्कार्यमाहैकदेति, यदा भगवद्विच्छया सर्वा एव
गृहदास्यः क्षेत्रादिसंस्कारार्थं तत्प्रमद्बालनादिगृहनिर्माणार्थं वा गतास्तदा यशोदा स्वयं दधि निर्म-
मन्येतिस्सम्बन्धः दास्यश्चतुर्विधाः प्रमुष्यो देया गोष्ठक्षेत्रविचारिणश्चान्या यशोदासभ्यो नन्दभोग्या गृह-
कार्यकर्त्र्यश्च, तत्र गृहदासीषु कर्मान्तरनियुक्तासु सत्सु प्रकरणाद् भगवदभ्युदयार्थमेव कर्मान्तरमिति लक्ष्यते,
स्वतःकरणे हेतुर्नन्दगेहिनीति, गेहिन्याः कर्मतदावश्यकम् ॥ १ ॥ एवं संसारव्यापृतिरपि भगवदीयानां भग-
वद्गुणगानार्थमेव जातेत्याह यानियानीति, उपनिन्दनं स्वेनैव कर्तुं शक्यते स्त्रीगामद्यापि तथाभामव्याद,
यानि प्रसिद्धानि भगवच्चरित्राणि पूर्वमिह गोकुळे वा शास्त्रतो लोचनश्च तन्मध्ये यानीह प्रसिद्धानि, वीर्या
सर्वाण्येव, अनेन गानमेव मुख्यं न तु दधिमन्यवमिति ज्ञापितं, अन्यथा शीघ्रं दधिमन्यने सर्वाणि गीतानि
गातुं न शक्यानि स्युः, तस्य बालचरितानि स्वदृष्टानि चकाराद् गोपिकादिभिरप्युक्तानि, तस्य भगवतो
बालचरितानि येषु तानि वा गीतानि चकारादन्यानि च, दग्धो नितरां मयनं यस्मिन् काले, भगवतो

क्षौमं वासः पृथुकटितटे विभ्रती सूत्रनद्धं
 पुत्रस्नेहसुतकुचयुगं जातकम्पं च सुभ्रूः ।
 रज्ज्वाकर्षश्रमभुजचलत्कङ्कणौ कुण्डले च
 स्वित्रं वक्त्रं कवरविगलन्मालती निर्ममन्य ॥ ३ ॥
 तां स्तन्यकाम आसाद्य मथनन्तीं जननीं हरिः
 गृहीत्वा दधिमन्यां न्यपेधत् प्रीतिमावहन् ॥ ४ ॥

गुणगानस्य स एव कालः, यस्मिन् काले क्रियाशकेराधिदैविकस्यापीन्द्रियं मथितं भवति, तदाह दग्धो नितरां मथनं यस्मिन् काले इति, ननु कथं तस्यैव कालस्य गाने हेतुत्वमिति चेत् तत्राह स्मरन्तीति, तानि गीतानि स्मरन्ती, तस्मिन्नेव काले गीतानां स्मरणं भवतीति ॥ २ ॥ एवं गानपरतया मथने क्रियमाणे गानस्यामृत-रूपत्वाद् दधिमथनं न भवतीति गानस्य गौणभावं सन्नाद्य भगवद्भजनौपयिकं देहमपि पीडयित्वा भगवदुपभोग्यं रसमपि निरुच्य तद्देवतामपि निवार्य भौतिकीं क्रियां श्रमननिष्ठां भक्तिमपि पीडयन्तीं मुक्तानामपि क्षोभजनिकां क्रियां कृतवतीत्याह क्षौमं वास इति, क्षौमं पट्टवस्त्रं तदतिपिच्छिलं भवतीति तद्वाढ्यार्थं सूत्रेण दोरकेण नद्धं क्रियते, उत्थिता सती मथनं करोति मथनावेशाद् वस्त्रस्याप्यननुसन्धानमिव वक्तुं स्पृष्टे कटितटे विभ्रती-त्युक्तं, कटिस्यौल्यान् मध्ये कृशभावेन बद्धं वासः परं न पतति, अयुक्तकरणं वा ज्ञापयितुं वस्त्रादिसौन्दर्यं वर्णयते, तटपदेन चास्या गतिरूपत्वं नद्या इव प्रदर्शितं, अनेनावश्यकशरीरापेक्षापि मथनार्थं परित्यक्तति सूचितं, पुत्रस्नेहेन सहजवर्मेणाधिक्रियात् प्रेरितं दुग्धं बहिरपि निःसरन् न विचारवतीत्याह पुत्रस्नेहेति, दुग्धं यद्यपि स्ववति तथापि पुत्रस्नेहे एव सुतो यत्र तादृशं कुचयुगं विभ्रती स्नेहे वृथा गच्छति सति तदभि-मानिनी देवता भीता सती कुचयुगमपि कम्पयति, तादृशमपि विभ्रती, अनेनाधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविका-पेक्षामपि त्यक्तवतीत्युक्तं भवति, चकारादन्तर्धामिप्रेरणामपि, नन्वेवमतिक्रमे भगवता रक्षकत्वेन स्थापितौ दण्डधरौ मृत्युयमौ कथं न तां दण्डितवन्तावित्याह सुभ्रूरिति, शोभने भ्रुवौ यस्याः, “भ्रुवौ यम” इतिवाच्यत्वाद् भाग्यर्थमृद्धी-कृत्य पर्यवसानाच्च छोभनभ्रूत्वं, रज्जोर्नैत्रस्याकर्षेण यः श्रमस्तत्सहितं भुजद्वयं तावत्पर्यन्तं चलन्ति कङ्कणानि ययोरेतादृशौ हस्तौ विभ्रती, अनेन भक्तिमार्गः कर्ममार्गश्च तद्देवास्तन्नियमाश्च सर्वे क्लिष्टा इत्युक्तं, कुण्डले साङ्ख्ययोगं द्वयमपि क्लिष्टं, सर्वत्र विभ्रतीतिसम्बन्धः, चकाराच्छिरश्च जातकम्पमित्यनुवर्तते, एतदर्थमेव पृथङ्निर्देशः, अन्यथा स्तुतसकम्पकुचयुगमित्येव वदेत्, वक्रमपि स्वित्रं, परमक्षोमात् स्वेदयुक्तं, निर्गतसारा भक्तिरप्युच्यते, कवरे केशपाशे सिद्धस्थानेषु विगलन्ती मालती यस्यां, कवरात् केशपाशात् सिद्धस्थानाद् विगलन्ती मालती यस्यामिति वा, मा लक्ष्मीरलं यस्मिन्सादृशं जगदतिक्रम्य वर्तत इति मालती ब्रह्मविद्या सापि गच्छति, एवं प्रपञ्चापक्ता निर्ममन्य, आकृतिमात्रवर्णनायां वैषय्यं शुक्रवाग्यविरोधश्च भवेत् ॥ ३ ॥ पूर्ववद् भगवान् बालरानामर्थे स्तन्यकामः सन् ब्रह्मं वारितवानित्याह तामिति, आपाद्य नि ष्टे गत्वा नैकद्व-दर्शनाभ्यां क्रियाज्ञानाभ्यामुभयविधनिरोधसिद्धिः, मध्मनीमिति दग्धो विकृतत्वं स्वस्यापि प्रयासः, जननीमिति निरोधावश्यकत्वं, तथाबुद्धिस्तनैव कृतेति, हरिरिति सामान्यतोपि सर्वदुःखहर्ता साम्प्रतं कर्तुरत्यनान्याभिवेशात् करणप्रतिबन्धमेव कृन्वानित्याह गृहीत्वा दधिमन्यामिति, मन्यां न दण्ड हस्तेन धृत्वा प्रीतिमावहन् न्यपे-ग्मपननिषेधं कृन्वान्, निषेधेपकारावकरणाय प्रीतिमावद्व्रित्ति, यथा तस्याः स्वस्मिन् प्रीतिर्भवति तथा कुर्वन्, सर्वज्ञं चालयन् हस्तौ पादौ चैव विचालयन् । मुक्ताञ्ज मयुरारावं विभ्रत् कृष्णः समागतः ॥१॥४॥

तमङ्कमारूढमपाययत् स्तनं स्नेहस्रुतं सस्मितपीडिता मृग्वम् ।
 अतृप्तमृत्सृज्य जनेन सा ययावृत्तिसच्यमाने पयसि त्वधिश्रिते ॥ ५ ॥
 स जातकोपः स्फुरितारुणाधरं सन्दश्य दद्भिर्दधिमण्डभाजनम् ।
 भित्त्वा मृषाश्रुदृषदश्मना रहो जयास हेयङ्गवमन्तरङ्गतः ॥ ६ ॥
 उत्तार्य गोपी सुश्रुतं पयः पुनः प्रविश्य सन्दश्य च दध्यपत्रकम् ।
 विलोक्य भद्रं स्वसुतस्य कर्म तज्जहास तं चापि न तत्र पश्यती ॥ ७ ॥

भगवता प्रीतिर्जनितेति भगवदर्थं प्रपञ्चासक्तिकं परित्यज्य स्तनं पायितवतीत्याह तमङ्कमिति, स्वयमेवाङ्कमारूढ-
 मीपदुत्थितं स्तनमपाययत्, यथा सा विमुच्य न गच्छति तदर्थमङ्कमारूढो दैत्यानाक्रमयितुं च, स्नेहस्रुत-
 मिति नास्याः स्तनपानजनितोपि क्लेशः, यद्यपि मोहितायाः प्रपञ्चासक्तिर्महती गृहे च बहु कार्यं दास्यश्च
 न सन्ति तथापि मन्दहामयुक्तं मुखं पश्यन्त्यापाययत्, इदानीं स्थित्यर्थं मोहनं पूर्वमोहनस्य सङ्कोचश्च, एवं
 निर्वन्धेन स्थापितापि दोषवशात् त्यक्त्वा निर्गतत्याहाहृत्प्रसृज्येति, न तृप्ता यस्मिन् प्रतिबन्धं कुर्वाण-
 मप्युत्सृज्योर्ध्वं त्यक्त्वा जयेनातिवेगेन सा पूर्वोक्ता प्रबलप्रपञ्चा ययौ, उद्देश्यपर्यन्तं गतवती, गमने लौकिक-
 मावश्यकं कार्यमाहोत्सिच्यमाने पयसीति, अधिश्रितंमौ स्थापिते पयस्युत्सिच्यमाने विष्यन्दमाने सति
 विष्यन्दनं द्रव्यनाशकं दोषजनकं च, तुशब्दः प्रकमान्तरमाह, भगवदनुरोधेन यया मन्थानं परित्यज्य भग-
 वदनुरोधं कृतवती मथनाविरोधेनैव भगवदनुरोधेन दुग्धोत्तारणं न कृतवती किन्तु भगवदनुरोधं परित्यज्यैव कृत-
 वतीति ॥५॥ ततो बालकानामतृप्तत्वाद् भगवान् जातकोपो जातः, यनः स बालकरक्षकः, बालकरक्षाप्रतिघाते
 भक्तिमार्गाविशेन वैषम्यादकस्मादेव कोपो जातः, स्थित एव निमित्तवशादुद्गतः, ततः कोपे यशोदां मार-
 यिष्यतीति लोभं तद्रतं भाण्डं च स्फोटितवानित्याहाधरं दद्भिस्तसन्दश्य दृषदश्मना दधिमण्डभाजनं
 भित्त्वेति, अघरम्य दंशे हेतुः स्फुरितारुणेति, स्फुरितोद्गमर्णश्च जात इति लोभाद् भगवत्पारित्यागे लोभ-
 स्यैवापराधो भवति तदा लोभ आधिदैविको यशोदां मारयितुमाप्यात्मिकं वा स्वयं विजापनार्थमागतः, तदा
 स्फुरणं जातं, तत् त्रयं निवारणीयं, रजोगुणश्च प्रादुर्भूतो जातस्त्रयमुत्पादयितुं भिन्नं तदुभयमपि निवारयितु-
 मोष्ठदंशः, दन्ताः स्नेहकला यशोदानिष्ठाः, तैम्बेपां निवारणं कृतं, अनुकरणं तु स्पष्टमेव, दधिमण्डस्तकं,
 तदाधारभूतं भाण्डं नवनीतं तु भिन्नं जातमस्ति, ततो दृषदश्मना दृषत्सम्बन्धिः कुट्टनपापाणेन भित्त्वा दैत्याविष्टेव
 सा निर्मता तेषां दैत्यानामाधिदैविकानां यज्ञायुधेनैव जनितशब्देन निवारणं कर्तव्यं, तत्र महति शब्दे क्रिय-
 माने भाण्डमेव भिन्नं, एवमुपकारं कृत्वा मृषाश्रुर्जातः, दधिमण्डभङ्गेपि दोषसम्भवात्, यद्यपि स्वतः कृत-
 मङ्के दोषो नास्ति तथापि रुदः समागत इति लोके ज्ञापयितुमश्रुण्यवर्तयन्, अन्यथा भाण्डदेवताया
 भङ्गो न स्यात्, अश्रुणां कार्यं च रजनादि नैमित्तिकं च तदुभयामावान् मृषाश्रुत्वं, यशोदाया नाशशुद्धया
 वा, तथापि रक्षकः स्वयमित्यश्रुणां मृषात्वमेव, वस्तुतस्तु भाण्डं दैत्य आविष्टः, तद्विधार्थमेव तन् कृतवान्,
 ततस्तस्याः धमः सार्थको भवत्विति हेयङ्गवं रह एकान्ते बालकार्यं जयास, नहरति वा, स्वस्यापि भक्षणं
 माप्स्यतीत्यन्तरङ्गतो भेदं प्राप्तवान्, ततः प्रश्रुति ते भिन्नाः कृताः, गृहमध्ये गतः, तत्राप्येकान्त आधि-
 दैविकदैत्यानामगम्यस्थाने बालकार्यमेव जयास भक्षितवान् ॥ ६ ॥ ततो यज्ज्ञानं तद्राह उत्तार्येति, पयस्तु
 सुश्रुतं सप्यङ्क पकं तदुत्तार्य भूमौ स्थापयित्वा पुनः सुश्रुतमिति प्रथममुत्सुकं उत्तार्य पुनरधिश्चित्य ततः

उल्लखलाङ्घ्रेरपरि व्यवस्थितं मर्काय कामं ददतं शिविस्थितम् ।
 हैयङ्गवं चौर्यविशङ्कितेक्षणं निरीक्ष्य पश्चात् सुतमागमच्छनैः ॥ ८ ॥
 तामात्तयष्टिं प्रसमीक्ष्य सत्वरसनतोवरुहापससार भीतवत् ।
 गोष्पन्वधावन् न यमाप योगिनां क्षमं प्रवेष्टुं तपसेरितं मनः ॥ ९ ॥
 अन्वञ्चमाना जननी बृहच्चञ्च्रोणीभराक्रान्तगतिः सुमध्यमा ।
 जपेन विसंसितकेशवन्धनच्युतपसूनानुगतिः परामृशत् ॥ १० ॥

श्रुते पुनरुत्तारितवतीत्यर्थः, प्रविश्य मयनस्याने, अनेनाङ्गणे पयोधिश्चितमिति ज्ञायते बहिर्गृहे मन्यनं तद्गृहं प्रविश्य सन्दृश्य च दध्यमत्रकं भयममत्रकं भाण्डं सम्यग् दृष्ट्वा कर्तृकरणकर्मणां याथार्थ्यं, चकारात् नवनीताभावं च दधिमण्डपवाहं च, ततस्तूर्कर्म स्वसुतस्येति च सन्दृश्य सम्यग् ज्ञात्वा लौकिकाविष्टचित्ता दैत्यानां निवारणाञ्ज जहास हास्यं कृतवती न तु क्रोधं, भगवांश्चेत् तत्रैव तिष्ठेत् न किञ्चित् कुर्यात् तदा स्वस्यैवापराध इत्यतस्तपरित्यागात् तूष्णोमेव तिष्ठेत् ॥७॥ भगवांस्तु खलं तस्या लौकिकज्ञानं दूरीकर्तुं दृढमिति ज्ञापयितुं वा तस्यास्तामसभावोत्पत्त्यर्थं ततो गतः, तत्र च गत्वा पूर्वमपि दैत्यावेशेन यत् सम्पादितं हैयङ्गवादिकं तदपि शिक्षये स्थितं कामं यथेच्छं मर्कटाय प्रयच्छति मर्कटोपि दंष्ट्रित्वात् क्रूरजन्तुर्हैयङ्गवमप्यनुपयुक्तं शिष्यं च निर्ऋतिपाशः स्वयं चोल्लखलाङ्घ्रेरपरि व्यवस्थितो भवति, उल्लखलं विपरीतं कृत्वा तत्र स्थितः, तेषां दोषनिवृत्त्यर्थं यज्ञगुरुषो भूत्वा “सुपर्णचयन” इव स्थितः, अग्नेर्नाभिरूपत्वादुल्लखलस्य तदुपरि स्थितः सन्न“तिरिक्तमतिरिक्ताय प्रयच्छति रिक्तस्य शाल्यै,” ततो यशोदान्तः प्रविश्य तथाभूतं पुत्रं दृष्टवतीत्याहो ल्लखलाङ्घ्रेरिति, पूर्वं तत्र भगवददर्शने मर्कटोपि न दृष्टस्तेन शङ्कापि, अतोन्वेषणमपि कर्तव्यं, अन्वेषणे पुनश्चित्तं भगवत्परं जातमिति भगवन्तं दृष्टवती दोषाणामप्रयोजकत्वज्ञापनायोः खलं विपरीतं कृतं तदा सुपर्ण एव विपरीतः कृतो भवति, अतः सर्वदोषनाशकारेण यत्र वैरीत्यं तत्र दोषाणां किं वक्तव्यमिति ज्ञापितं, काममिति यथेच्छं सन्देहामावाद् देयमेव तत्, ह्यं गोः सम्बन्धि हैयङ्गवं पूर्वकालोसम्बन्धि नवनीतं, चौर्यं ज्ञाते विशङ्किते ईक्षणे यस्य, भगवता चौर्यं कृतमस्ति तस्याश्चौर्यदोषनिवारणाय सर्वपरितरिप तथाभावोत्पादनाहोकातुसारोण नवनीतहरणं चौर्यमिच्छुच्यते, तत्र दोषदृष्टौ तस्या ज्ञानं कालेन नाशयत इति विशेषाकारेण वा शङ्कितमीक्षणं यस्य तथा भवति, चौर्यविशङ्कितायां वेक्षणं यस्य, उभययापि तस्या ज्ञाननाशशङ्का, तादृशं स्वयं निरीक्ष्य सुतं पश्चात् शृष्टभागे शृष्टे च पश्यन्ती पापदृष्टिः शनैरागमत्, ईपन्मात्रमागतवती, न हि पापदृष्टिः शीघ्रमागन्तुमर्हति ॥ ८ ॥ ततस्तां दृष्ट्वायोग्या स्प्रष्टुमिति ततो निर्गतवानित्याह तामात्तयष्टि-मिति, यष्टिस्त्र गोवत्सनिवारिका, तस्या भगवत्यपि वत्सदुद्धिर्जाता, आत्ता गृहीता यष्टिर्ध्या, दर्शनदेव न पलायितवान् किन्तु तस्या अन्वर्गतं बाह्यं च भावं प्रकर्षेण सम्यग् दृष्ट्वा नैकत्रयमपि नार्हतीति ज्ञात्वा तद्दोष-परिहारार्थं त्वरासहितस्ततोवरुहापससार प्रतिमुखतयैव पलायनं कृतवान्, तस्या दोषेण स्वस्मिन् स्थित्वा-कानामपि दोषो भ्रन्विष्यतीति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह भीतवत्, यथा भीतस्तद्वक्त्रं स्वस्मिन् जानाति तथा भगवानपि तद्दोषं स्वस्मिन् विचारितवान्, अनेनैव न भीत इति ज्ञापितं, सापि गोपी, अतोन्वधावत्, अनु पश्चाद् धावनं कृतवती, तस्या अविवेकं प्रकटयितुं शुको भगवन्तं विशिनष्टि यं भगवन्तं योगिनां सिद्ध-योगानां निवृत्तदोषं मनस्तत्रापि तपसेरितं भेरितं धर्मेण संस्कृतमपि प्रवेष्टुं नाप न प्राप्तवत्, अत इयमप्यर्था-देव न प्राप्तवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं भगवति दोषदर्शने भगवदीयोपि भगवन्तं न प्राप्नोतीत्युक्तं, तादृशोपि भगवान् कृपां करोतीति भगवत्कृपा भगवन्तं स्पृष्टवतीत्याहान्वञ्चमानेति, प्रतिकूलोपि भगवदर्थं श्रमः

कृतागसं त प्रवृन्दन्तमक्षिणी कपन्तमञ्जनमपिणी स्वपाणिना ।

उद्वीक्षमाणा भयविह्वलेक्षणं हस्ते गृहीत्वा भिषयन्तववागुरत् ॥ ११ ॥

सार्थकः, श्रोणी अन्वञ्चमाना श्रोण्योराकर्षणं कुर्वन्ती रथाकर्षणे बन्धिवर्द्धवद् भाराक्रान्तगतिर्जाता भरेण भारेणाक्रान्ता गतिर्यस्या, दुष्टा गतिर्भारैःप्राक्रान्ता, ततो बुद्धिरपि दोषादेर्निवृत्ता गमनार्थमेव प्रवृत्ता, तदाह सुपध्यमेति, जननीतिवचनात् सदुग्धयो स्तनयोरपि भार सूचित, जननीत्वाच्च न वर्णित, वस्तुतस्त्वजननी, जननी न काचिदप्येव करोति, सुमध्यमेत्यनेन मध्ये भक्ता बहिर्व्यामोहिता, पर दुष्टभावाद् भारेण गत्याक्रमणमुक्त्वा शोभनमध्यभाव वदन्तस्या दोषाभाव गुण चोक्तवान्, अभिमानाभावार्थं चाह जवेनेति, वेगेन विशेषेण संसितानि केशवन्धाश्च्युतानि प्रसूनानि तेषामनु पश्चाद् गतिर्यस्या, पुष्पाण्यपि सङ्गे चलन्ति, प्रकृष्टा सूना येना तानि प्रसूनानि, उत्तारणमात्रेणैव ते नश्यन्तीति देवायर्थं च तेषा सूना, तान्यपि बद्धा स्थापितवती, तानि च पुन केशवन्धाद् विगलितानि, उत्पत्तिप्रलयौ तदधिष्ठात्र्यौ देवते च तत्रैव सम्बद्धे तद्रूपाणां च बन्धन यत्र तनस्तु मुक्ता न पुनजन्मान, ततो मोक्षश्च भगवदर्थक्रियया, अत केशानामपि बन्धविमोचकस्त एव चिसंसित केशवन्धस्ततश्च्युतानि प्रसूनानि, एतस्या दोषाभावो गुणो मुक्तागुतिश्चेतिधर्मत्रयेण भगवन् परामृष्ट् परितो धृतवती, आलङ्कितवतीत्यर्थ, तस्या दोषभाव दृष्ट्वा भगवान् रोदिति तस्या विवेकभ्रशङ्कणमपराध च कृतवान्, यशोदाबुद्ध्या तु भाण्डभेदनमपराध, अत्यन्तमौढ्यदोषनिवृत्त्यर्थं च ज्ञानशक्तेर्वर्णनमपि करोति, ज्ञानशक्तिस्तु भगवत्स्वैव सोऽञ्जला भवति “यथायथात्मा परिमृज्यत” इतिवाक्यात्, यशोदाया निरोध सर्वया व्यर्थो मा भरत्विति स्वकार्यं तद्भाव च दृष्ट्वा भयेन विह्वले ईक्षणे यस्य, सोपाधिक निरुपाधिक च ज्ञान तस्या गमिष्यत इति विह्वलता ॥१०॥ एव परमकृपालु गृहीत्वा यत् कृतवती तदाह कृतागसमिति, कृत आगोपराधो येन, कोयमपराध इत्याकाङ्क्षायामाह तमिति व्यामोहक, यशोदाबुद्धौ तु भाण्डभेत्तार, यत्रपि स्वयमीश्वरो न कोप्यपराधो भवति तथाप्येपा व्यामोहिका लीला, तामत्यन्त व्यामोहितवान् यथाप्र उत्तरीञ्जानु प्रतिबन्धिका न भवति, अन्यथात्यन्तमासक्ताग्रिमःस्यै प्रतिबन्धकैव स्यात् “तच्चसुराणां मोहाय सतामपि च कुत्रचित्” “सा मां विमोहयति भीरपि यद् विभेती” इतिवाक्यान् निदानाज्ञानाच्च मोह, लोकदृष्ट्या भारविष्यतीति प्रकर्षेण रोदन, इदमपि द्वितीय व्यामोहक, अक्षिणी कपन्तमिति बाष्पभावादार्द्र्यकरण, पूर्वं कृतमोहस्य वार्द्ध्याचार्यमञ्जन शोभार्थं तथैव कृतमञ्जनसाधनीभूतमपीयुके अक्षिणी, स्वभाग्निनेति, परार्थैर्गैकेनैव पाणिना भगवदीयत्रिभ्यैव भक्तिरूपया नयनमुन्म्वल न भवतीति कपन्तमिति, तत्रत्या कण्डूरपि नाशिता, तन रजोगुणोपि शामितो मारणसाधनीभूत, अत एव तिष्ठन्नपि भगवास्तादृशचेष्टया स्थितस्ता न दृष्टवान्, सैव पुनस्तत्पुद्वीक्षमाणोर्ध्वं विलोकयन्ती न तु पादौ, तथा सति भक्तिर्वा भवत्, भगवास्तु परित द्विषणा गोरी पश्यति तासामपि दोषारोरामाभार्थं भयं, अन्तस्थियोऽप्यर्थं भावो मोहनार्थमेव प्रकटित, एव त्रिभिर्धर्मैः सा मोहिना नात परमुत्थाम्यति, अत एवाग्नेस्या कापि ज्ञेहकला न निरूपिता, “शृण्वन्त्यश्रूण्यवास्त्राक्षी” इति तु गुणाना माहात्म्य “नननुगृह्यत प्राश्य” “तरस्याश्रुगोरुक्तु” त्यादि तु राहिणीमहभावात् तस्या अपि भावोत्सां सङ्क्रान्त उक्त, नन्दस्वैव मुष्यत्वात्, एतादृशी भगवत सर्वाङ्गमन्वन्व परित्यज्य हस्ते गृहीत्वा भिषयन्ती भीषयन्तववागुरत्, आगूरणमङ्गल्प कृतवती यथा पामरा अनिष्टागूणाणि कुर्वन्ति, अनेन तस्या अन्तवादिस्त्वमपि निरूपितम् ॥११॥ तन किं कृतवतीत्याकाङ्क्षायामाह त्यक्त्वा यष्टिमिति, अनेन पूर्वं यष्टिरानीतेतिश्रूयते तेन मनोदुष्टा,

त्यक्त्वा यष्टिं सुतं भीतं विज्ञायार्भकवत्सला ।
 श्येष किल तं वद्धुं दाम्नातद्वीर्यक्रोविदा ॥ १२ ॥
 न चान्तर्न वहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् ।
 पूर्वापरं वहिश्चान्तर्जगतो यो जगच्च यः ॥ १३ ॥
 तं मत्वात्मजमव्यक्तं मर्त्यलिङ्गमघोषनम् ।
 गोपिकोल्लखले दाम्ना वबन्ध प्राकृतं यया ॥ १४ ॥

मनःसङ्कलं च त्यक्तवती, तेन मनोदोषस्य गतत्वाच् चिकित्सयन्निदोषा जातंति निरूपयति, यष्टिं त्यक्त्वा सुतं भीतं विज्ञाय भगवद्दर्शनापि ज्ञात्वार्भकवत्सला जाता, तथापि तस्या न सर्वात्मना दोषनिवृत्तिरित्याहेयेपेति, निरूपकस्यापि दोषो भवतीति शुक्रो भीतः सन्नाह किलेति, प्रसिद्धिरेषा नास्माभिस्तदा दृष्टं नापि भावितं कदाचिदपि, दाम्ना वद्धुमिद्येपेत्यन्तःकरणशरीरपरिकरदोषा निरूपिताः, नन्वसाध्ये कथं प्रवृत्ता ? लोकेनिष्ठेपि प्रवर्तमाना असाध्ये न प्रवर्तन्त इति तत्राहातद्वीर्यक्रोविदैति, तस्य भगवतो वीर्यं न जानातीति, पूतनामृणावर्तादयो मारिताः कोस्या मारणे प्रयास इति ॥ १२ ॥ शुक्रोपि तां दूषयन्निव बन्धुभावो परमार्थतो युक्तिप्रदर्शयति न चान्तरिति, भगवति बन्धुभावो द्वेषापि भवति, भगवत्स्वरूपविचारेण बन्धनसाधनस्वरूपविचारेण च, तत्रादौ स्वरूपं विचारयति, बन्धनं हि कार्यद्वयं सम्पादयति वहिर्निरोधमन्तस्तापं च, तत् तस्यैव भवति यस्यान्तर्बहिर्भावो भवति, भगवांस्तु पूर्णः सर्वं व्याप्य तिष्ठतीति न कस्मादपि भगवानन्तर्भवति, निरवयवत्वाच्च न वोपि तस्य परिच्छेदकः, चकारान्तःशब्दव्यवहार्यं आकाशोतः सशब्दोपि भगवति न प्रवर्तत इत्युक्तं, अन्तर्यामित्राक्षणे सर्वान्तरो भगवानुक्तो न तु भगवतोन्तरं क्वचित्, सर्वान्तरः केनान्तर्भावमापयेत् ? आधारत्वे तु नान्तरभावना, रूपादिपु तयोपलब्धेः, न हि फलस्यान्तः स्वरूपं तिष्ठति बीजवत्, तथा सत्यदृश्यः स्यात्, अतो न केनाप्यंशेन भगवतोन्तर्मास्ति, नापि वहिः, व्यापकत्वात्, बहिःस्थित एवाकाशोन्तर्तिष्ठतीति नाकाशाद् बहिरस्ति किञ्चित्, अनेनान्तःकरणे खेदो बहिरावरणं वा नास्तीत्युक्तं, किञ्च बन्धनं हि वेष्टनात्मकं तद् दिग्बिभागे सति भवति, निरवयवस्यानिरूप्यस्य स्व न एव भासमानस्य ज्ञातृज्ञेयभावतिरोषायकस्य केनाप्यंशेन पूर्वभावोपरभावो वा न सम्भवति, अनेनैव दक्षिणोत्तरभावा अपि परिहृताः, सर्वत्र स्थितः पूर्वापरभावमेव मन्यते, अतः स्वरूपकृता वा दिक्कृता बन्तरादिधर्मो भगवति न सन्तीति न बन्धसम्भावना, साधनस्वरूपविचारेणापि न भवतीत्याह पूर्वान्तरमिति, रज्ज्वादीनां पूर्वभागे परभागे चायमेव वर्तते, तत्र यशोदैव प्रमाणं, भगवति सर्वं दृष्टवती यतः, सर्वस्यापि भगवान् बहिरपि भवति व्यापकत्वात्, अन्तरपि भवति सर्वान्तरत्वात्, चकारात् स्वरूपमपि, किञ्च जगतो य एतावान्, यतो जायते गच्छति चेति जगत्, यदि भगवानेतावन्न स्यात् कथं जगद् भवेत् ? पूर्वभावभावे न भवेत् परभावभावे न गच्छेत्, जगत्तत्र भगवान् बहिर्न भवेत् जगति गच्छति गच्छेत्, यदि सर्वान्तरो न भवेत् जगदिति विशिष्टं सर्वप्रतीतिसिद्धं न भवेत्, अन्तःस्थितभगवद्भवेरेव जगतो विवक्षितधर्मवत्त्वात्, विश्व यो जगत्, न हि स्वात्मना स्वयं बद्धो भवति, तथा सति बन्धकानां वैयर्थ्यापत्तेः, किञ्च जैगन्मथोयं सर्वमेव जगद् व्याप्य तिष्ठति, एतदाज्ञैव जगत् कार्यं करोति, ततः कथमेवं स्वबन्धने जगत् प्रेरयेत् ? अतो न केनापि प्रकारेण भगवतो बन्धनमस्तीति निश्चिन्ता भक्ताः ॥ १३ ॥ तादृशं योन्यथा विचारयति स निष्कल-प्रयासो भवतीति तां दूषयन्निव तस्याप्यज्ञानमाह तमिति, तं पुराणपुरुषोत्तममात्मजं स्वशरीराज्जातं मन्वा

तद् दाम बध्यमानस्य स्वार्भकस्य कृतागतसः ।

द्व्यङ्गुलोनमभूत् तेन सन्दधेन्यच्च गोपिका ॥ १५ ॥

यदासीत् तदपि न्यूनं तेनान्यदपि सन्दधे ।

तदपि द्व्यङ्गुलं न्यूनं यद्यदादत्त बन्धनम् ॥ १६ ॥

दान्ना वबन्धेति सम्बन्धः, देहस्तु प्राकृतस्तस्या इति तज्जातः सुतरां प्राकृतो भवति, ननु कचिन् महान्तोपि पुत्रा जायन्ते देवाद्योपि ततो लोके कारणवैलक्षण्यस्यापि दृष्टत्वात् कथमात्मनस्त्वे तथा कर्तुं शक्यत इति चेत् तत्राहाव्यक्तमिति, न केनाप्यंशेन व्यक्तं, ये हि महान्तो भवन्ति ते स्वधर्मान् प्रकटीकुर्वन्ति यथा, भरतादयः, भगवांस्तु तथा न करोतीति प्राकृतबुद्धिस्तेषां दृढा, मध्यमावस्थानामेव तथा करणं न तु परमकाष्ठां गतस्य, किञ्च यदि गुप्त एव संस्तूपीं तिष्ठेत् तथापि सन्देहः स्यादन्यवाक्येन वा माहात्म्यं जानीयुः प्रत्युत भगवान् विपरीतधर्मान् बोधयत्यतः कथं प्रतीतिरित्याह मर्त्यलिङ्गमिति, मर्त्यस्यात्यन्तप्राकृतस्य लिङ्गानि यस्मिन्निति, तथैव स्वरूपं गुणांश्चेष्टां च प्रदर्शयतीत्यर्थः, ननु तथाप्यत्यन्ताभिज्ञा यथा नटं परिचिन्वन्ति तथा सर्ववैलक्षणानन्तगुणवत्त्वादानन्दमयत्वाच्च कथं न ज्ञायत इत्याशङ्क्याहाधोऽक्षजमिति, अधोऽक्षजं ज्ञानं यस्मादिति, न हि भगवान् गुणा वा कस्मचिदपि चक्षुर्गोचरा भवन्ति, इच्छा तु नास्तीत्यवगम्यते विरुद्धप्रदर्शनात्, किञ्चेयं च यशोदा गोपिकातिप्राकृतरूपा, अतो नभिज्ञा कथं जानीयात्? उल्लूखलोपरि पादं दत्त्वा भगवान् क्रीडति, अग्रेश्च नाभिर्भवति, अतो भगवान् गोकुलस्थिन्युल्लूखलं स्वाश्रयत्वेन ज्ञापयितुमत्र बन्धनं कारितवान् गोपिकायास्तु बुद्धिर्यथान्यत्र न गच्छतीति, दाम पशूनां बन्धकं, ननूल्लूखलदामहस्ताधिष्ठितदेवानां कथं तूष्णीप्स्येव? तत्राह प्राकृतं यथेति, तेषामपि बुद्धिर्भगवता तथा सम्पादितेति ॥ १४ ॥ अयं देहाकारेण भासमान एव भगवान् सच्चिदानन्दरूप इति गुणोपसंहारन्यायेन “न चान्तर्न बहिर्यस्ये”-त्यादिधर्मा अस्त्यैवेति ज्ञापयितुं बन्धनेप्युपायं वदन् भगवान् साभिबद्धो जात इत्याह, भगवता स्वस्मिन् दोषद्वयं प्रदर्शितं तत्पुत्रत्वमपराधश्च, तदा रज्जुरन्तर्बहिःस्थितं भगवन्तं तिरोहितं मत्वा वेष्टनं कृतवती स्वयं बहिःस्थितान्तःस्थितस्य भगवतः, तदाह तदाम बध्यमानस्येति, अन्यथा बहिरपि रज्जुर्न भवेद् वेष्टकमपि न भवेत्, तथापि परितो वेष्टनरूपा न जाता, पूर्वापरयोर्भगवत एव सत्त्वात्, अतो द्व्यङ्गुलं न्यूना जाता, लोकपरिमाणे प्रथमपरिमाणमङ्गुलिः, तत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावादल्पवैलक्षण्ये महतो योननाया-माश्चर्यमपि भवतीति द्व्यङ्गुलोनमैवाभूत्, रज्जाद्यन्तयोर्भगवान् स एवायं क्रीडीकृतः, न तु ततः केनापि धर्मैर्ग भिन्न इति ज्ञापयितुमेवमाह व्यापकत्वस्य दर्शनार्थमेव तिरोभावाद् रज्जुस्फूर्त्तायामपि नोदरस्पर्शल्यं, प्रतिबिम्बाद्यौ तथोपलब्धेः, अतो वैलक्षण्यत्वात्तानात्तेनान्यदपि दाम तावत्प्रमाणकं सन्दधे योजितवती, चकाराद् विमदशमपि तनोपि स्फूर्त्तं, नन्वङ्गुलद्वये न्युने किमित्येतादृशं योजितवती? तत्राह गोपिकेति, मौढ्यं तस्या अनुवर्तत इति ॥ १५ ॥ ततः किमभूदित्याशङ्क्यायामाह यदासीदिति, उभयोः सम्बन्धे पुनः सैकैत्र रज्जुर्नाता, तदाह यदासीदिति, उभयोः सम्बन्धे यदेस्मासीदित्यर्थः, तदपि पूर्वोक्तन्यायेनैव न्यूनमासीद् द्व्यङ्गुलं तेनापि विशिष्टेन पुनरन्यत् सन्दधे तृतीयं, तदपि द्व्यङ्गुलमेव न्यूनं, “त्रिसन्धा हि देवा” इति, भगवतो जगदाद्यन्तःस्थितिवारत्रयं प्रदर्शिता, मानुषमावं तनोपि बहुवारं कृतवतीत्यनुवदति यद्यदादत्त बन्धनमिति, यद्यदेव योननार्थं गृहीतवती तददेव द्व्यङ्गुलोनमभूत् ॥ १६ ॥ सर्वा एव गोप्योद्गममध्ये तथा करणाद्

एवं स्वगेहदामानि यशोदा सन्दधत्यपि ।

गोपीनां सुस्मयन्तीनां स्मयन्ती विस्मिताभवत् ॥ १७ ॥

स्वमातुः स्विन्नगात्राया विस्त्रस्तकवरस्रजः ।

दृष्ट्वा परिश्रमं कृष्णः कृपयासीत् स्वबन्धने ॥ १८ ॥

एवं प्रदर्शिताहङ्ग हरिणा भक्तवश्यता ।

स्ववशेनापि कृष्णेन यस्येदं सेश्वरं वशे ॥ १९ ॥

द्रष्टुमागताः, अद्यापि तथा न निरुद्धा इति तदा स्मयन्त्यो जाता गर्विष्ठाः सन्मुखा वा स्वस्यापि भुजबन्धनादिकं भावयिष्यन्त्यः सुस्मयन्त्यो जाताः, गृहन्थसर्वदामव्यकरणेपि न बन्धनं निवृत्तमित्याहैवमिति पूर्वोक्तन्यायेन सर्वाण्येव दामानि योजितवती, यतो यशोदा यशो ददाति धति वा, सन्दधत्यपि द्वयङ्गुलन्यूनभावाद् विस्मिताभवदिति सम्बन्धः, यशोदागृह एव भगवता पुत्रत्वमपराधश्च दर्शित इति तद्देहदामान्येवान्तर्वहिर्भगवत्तिरोभावात् सम्बद्धानि न तु गेहान्तरस्थितानि, अन्यासां तु तदर्थभृष्टिरेव नास्ति, अन्तर्वहितिरोधानाभावात्, रञ्जनामानयनं यशोदाकर्तृकमेव, न हि तादृश्या अन्यः सहायं कर्तुमर्हति, पूर्वं तु वारद्वयं त्रययोजनायां रोपे गते स्मयन्ती जाता, ततोपि बहुवारयोजनायां विस्मिता चाभवत्, आश्चर्यं प्राप्तवती, ततो रञ्जनामन्वेषणार्थं निर्बन्धेन यत्नं कृतवती ॥ १७ ॥ ततः सामर्थ्याभावे गोपिकानां समसं परमलज्जां प्राप्य भग्नमानससङ्कल्पा मृतप्रायासीत् तदा भगवान् परमकृपालुस्तदादृशदुष्टेण्वपि सद्बुद्ध्या युक्तमपि कृतवानित्याह स्वमातुरिति, ततो भगवान् कृपया स्वबन्धन आसीदिति सम्बन्धः, तत्र कारणत्रयमाह स्वमातुः स्विन्नगात्राया विस्त्रस्तकवरस्रज इति, मातुर्हि परितोषः कर्तव्यः, “मातृदेवो भव” “एभ्यो माता गरीयसी”तिवाक्यात्, नापि तस्या अपत्यान्तरमस्ति यो ह्युपस्थितं दुःखं निवारयेद् यत इयं स्वस्यैव मातातो मातृत्वं ख्यापयित्वा तस्या दुःखमसहमानेन तथा कृतं, किञ्च गोकुलवासिनां खेददुरीकरणार्थमागतो भगवान् स कथं स्विन्नगात्रायाः सर्वाङ्गं जातस्वेदाया न परिश्रमं दूरीकुर्यात् ? किञ्च गोकुलवासिनां सर्वसौभाग्यदानार्थमागतः स कथं विस्त्रस्ताः कवरात् केशपाशात् स्रजो यस्यास्तादृशीं पश्येत् ? अनेन सर्वाभरणानामेव तिरोभावः सूचितः, एवमेतादृश्याः परिश्रमं दृष्ट्वैतस्ततः पर्यटनं खेदः प्रस्वेदो मुखशोषो महती च ग्लानिरित्यादिः परिशब्दार्थः, तत्रापि भगवान् कृष्णः सदानन्दो ननु भूतदुःखदुःखितानामसमक्षः परदुःखमपि न पश्यति तदपूर्वं यशोदादुःखं दृष्ट्वा कृपया व्याप्तो मात्रयं स्विन्नगात्रार्थं स्रगभावार्थं च स्वस्यैव स्वयं बन्धकरूपगुणाङ्गुलत्रयभूतो जातः, द्वाभ्यां पूरितमङ्गुलमात्रं च बन्धनं जातं, तदा स्वस्यैव स्वयमेव बन्धने जात आसीत् प्रकरणाद् गृहीत इत्यवक्तव्यत्वाजोक्तम् ॥ १८ ॥ ननु किमर्थं भगवानेतावत् कृत्वा बन्धनरूपो जात इति चेत् तत्राहैवमिति, एवमपकारिणि लोके स्वकीयत्वमात्रभिमानीनाप्येतावतीमभूतपूर्वां कृपां करोतीति स्वस्य भक्तवश्यता प्रदर्शिता, प्रदर्शनस्यापि प्रयोजनमाह हरिणेति, स हि सर्वदुःखहर्ता तत्त्वसिद्धार्थमसम्बन्धेन दुःखहर्तृत्वेति प्रसङ्गात् संसारविषयः स्यादिति सम्बन्धार्थं कृपालुतां प्रदर्शयति, कृपा च सर्वधर्मधर्मिभ्यो बलिष्ठेति वक्तुं भक्तवश्यताशब्देनैवोक्ता, ननु भक्त्या चेद् धर्मधर्मिणामुपमर्दः क्रियते तदा स्वरूपस्य प्रत्युतत्वात् फलाभावात् प्रदर्शनमपि व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्याह स्ववशेनापीति, स हि स्ववश एव न केनाप्युपमर्दः, अनेन फलसाधकत्वमुक्तं, फलरूपत्वमाह कृष्णेनेति, नन्वेवं कृतेन्यो महान् ब्रह्मादिर्न मंस्यते ततो माहात्म्यस्य न्यूनभावात् तथा फलत्वमित्याशङ्क्याह यस्येदं सेश्वरं वश इति, अतदधिष्ठातृदेवतासहितं सर्वं जगद् यस्य वशे, अतो नान्यथाभावनं केनचिदपि कर्तुं शक्यमिति भावः ॥ १९ ॥

नेमं विरञ्च्यो न भवो न श्रीरप्यङ्गसंश्रया ।

प्रसादं लेभिरे गोपी यत् तत् प्राप विमुक्तिदात् ॥ २० ॥

नायं सुखापो भगवान् देहिनां गोपिकासुतः ।

ज्ञानिनां चारवपोतानां यथा भक्तिमतामिह ॥ २१ ॥

कृष्णस्तु गृहकृत्येषु व्यग्रायां मातरि प्रभुः ।

अद्राक्षीदर्जुनौ पूर्वं गुह्यकौ धनदात्मजौ ॥ २२ ॥

नन्वेतादृशो भावः पूर्वमपि सिद्धस्ततः शास्त्रप्रसिद्धात् किं प्रदर्शनेनेत्याशङ्क्याह नेमं विरञ्च्य इति, इमं प्रसादं न कश्चित् पूर्वं प्राप्तवान् भक्ता एव हि महान्नः प्राप्नुवन्ति, तत्र भक्तेषु भक्त्या स्वरूपतश्च महान्तकृत्यः पुत्रो ब्रह्मा भक्तः प्रवृत्तिपार्श्वपर्वधर्मपर्वतः सर्वेषां हेतुभूतस्तथा महादेवोपि पौत्रः सर्वैर्निवृत्तिधर्मप्रवर्तकः प्रलयकर्ता गुणावतारश्च भगवदर्थमेव सर्वपरित्यागेन तत्सन्पति ततोपि लक्ष्मीर्भायां ब्रह्मानन्दभूतोऽस्यपि लक्ष्यपदा जगज्जननी निरन्तरं पादसेवनपरा, एवमेते त्रयोपि यदीमं प्रसादं न प्राप्तवन्तस्तदा कोन्यः प्राप्नुमर्हति ? तदाहेमं प्रसादं न वा विरञ्च्यो न वा भवो न वा धीः, प्रत्येकवमुदायाभ्यां प्रसादं न लेभिरे, न च तेषां दोषोस्तीति शङ्कनीयं, यतल्लयोप्यङ्गमेव मय्यागाश्रयन्ति, एहा वशोन्यो नाभिमन्यः पादाविति, तेषां त्रयाणामपि गुणावताराणां यद् दुर्लभं तदन्येषां दुर्लभमेव, स कः प्रसादं इत्याशङ्क्य तमनुवदति गोपी यत् तत् प्रापेति, जाल्या स्वरूपतो हीना, प्रसादस्तत्रैव प्रसिद्धो न तु केनचिन्निरूपितः, न हि सर्वमोचकः कश्चिदालानं बध्नाति, खेदस्तु ज्ञानमपि दत्त्वा विदेहकैवल्यं वा दत्त्वा मोचयितुं शक्यते किं स्वयं बन्धनेन ? अतः प्रसिद्धः प्रसादोयमेव नान्य इत्यर्थः ॥ २० ॥ ननु ते महान्तो मूढा चेयमिति मूढानुगोपेन कृतोर्थः कथं प्रमादः स्यात् ? तत्राह नायं सुखाप इति, न ह्यत्र बन्धनं निरूप्यते किन्तु वश्यता, सा न कस्यापि सिध्यति, यावन्तः कर्मिणो देहाभिमनिनो येपि ज्ञानिनो निरभिमाना मुक्ता उभयेषामप्यर्थं भगवान् न सुखापः सुखेन प्राप्तुं शक्यः, तत्रहेतुर्देहिनामिति, एकत्र देहाभिमनो दोषोन्यत्र नैरपेक्ष्यं, तत्राह ज्ञानिनां चारवपोतानामिति, आत्मा स्वरूपं पोतः संसारसमुद्रतरणोपायो येषां, न हि समुद्रतरणमात्रेण पारस्थितो महाराजः प्राप्यते, भक्तिमतां त्विहैव सुलभः, तत्र हेतुर्गोपिकासुत इति, यतो गोपिकायाः सुतो जातः, अतः सर्वे भक्ता भवन्वित्येवं भगवता कृतमितिभावः, इहेत्यस्मिन्नवतारे भक्तिमतामिति भक्तेर्विशेषणत्वमुक्तं न तु भक्तानाम् ॥ २१ ॥ एवं स्वमनोरथे सिद्धे गोपिका बहिर्मुख्यो यथायथं गताः, भगवांस्तु तथा न गतः किन्तु तस्यामेवावस्थायां महत् कार्यं कृतवानित्याह कृष्णस्त्विति, तुशब्दः पूर्वसम्बन्धं व्यावर्तयति नायं बन्धनत्रयः कृष्णः, सा चेद् भगवन्तं वशीकृत्य तथैव तिष्ठेत् न किञ्चित् कुर्याद् भगवान्, निरोधस्य सिद्धत्वात्, सा पुनर्गृहकृत्ये व्यग्रा जाता, तथा जातायां यमलार्जुनमृशावद्राक्षीत् तत्पातनेन च तस्याः प्रपद्यविस्मरणं करिष्यामीति, ननु कोयमत्याग्रहः ? तत्राह मातरीति, तस्यामप्यवस्थायां पातने सामर्थ्यमस्तीति ज्ञापयति श्शुरिति, अर्जुनौ जातिविशेषपृथौ 'सत्वि' शब्दावाच्यौ, ननु गोपिकार्यं कथं तयोः पातनमपराधाभावादिद्याशङ्क्याह पूर्वं गुह्यकाविति, देवयोनिभूतौ वृक्षौ जातौ, अतस्तयोर्दृष्टस्त्वमनभिप्रेतं, तथापि प्रयोजनाभावात् सम्बन्धाभावात् किमिति भोचनीयाकियाशङ्क्याह धनदात्मजाविति, धनदः कुनेरो भक्तस्तस्य पुत्रौ ॥ २२ ॥ ननु तौ महान्तौ कथमेवं जातौ ? तत्राह पुरेति, पूर्वं

पुरा नारदशापेन वृक्षता प्रापितौ मदात् ।

नलकूबरमणिग्रीवावितिरूपातावितौ श्रियान्वितौ ॥ २ ॥

नारदशापेन वृक्षत्वं प्राप्तौ, ननु नारदः किमिति शापं दत्तवान् ? तत्राह मदादिति, श्रीमदेन मतौ, अतो मदाद्धेतोर्नारदशापः शापेन च वृक्षत्वमिति, ननु तथाभावयोग्यावेव तौ किमिति मुच्येते इत्याशङ्क्याह नलकूबरमणिग्रीवावितिरूपाताविति, नरुः कूबरो यस्य नञ्प्रतिबुद्धः सोपि कुन्ततुल्यो मणियुक्ता ग्रीवा यस्यैवज्ञाना रूपाता, तेषां नामख्यातिश्च न शान्तेति तदुद्धारो युक्तः, किञ्च श्रिया चान्वितौ, अद्यापि तौ परित्यज्य श्रीर्न गता, अतः कीर्तिश्रियोर्विद्यमानत्वाद्भारमर्हतः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिनी श्रीमद्ब्रह्मसंहिताविरचिताया दशमस्कन्धविवरणे द्वितीये तामसप्रकरणे-
चान्तरप्रमाणप्रकरणे ज्ञाननिरूपकपञ्चमाध्यायस्य स्कन्धादितो नवमाध्यायस्य विवरणम् ॥

॥ षष्ठः स्कन्धादितो दशमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीराजोवाच ॥

कथ्यतां भगवन्नेतत् तयोः शापस्य कारणम् ।

यत् तद् विगर्हितं कर्म येन देवक्रपेस्तमः ॥ १ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

रुद्रस्यानुचरौ भूत्वा सुहृत्सौ धनदात्मजौ ।

कैलासोपवने रम्ये मन्दाकिन्यां मदोत्कटौ ॥ २ ॥

एवं तु नवमाध्याये भक्तिरुक्तावितुर्लभा । कृष्णसेवकसङ्घस्य हेतुर्दशम उच्यते ॥ १ ॥

वैराग्यं भगवद्गर्भः पद्गुणोत्र निरूप्यते । गुणानां भगवत्वाय स एव हि यतोभवत् ॥ २ ॥

वैराग्यमनित्यं तु भगवद्वाक्यतो भवेत् । विशेषतस्तु यद्वाक्यं न निवर्तेत केनचित् ॥ ३ ॥

तादृशं शापरूपं स्याद् भक्तानामेव तादृशम् । अतो वैराग्यकथने शापो मोक्षवर्धितः ॥ ४ ॥

शापोद्यमस्तथा हेतुः शापश्चापि प्रसादमाक् । वाक्यस्यापि फलं शीघ्रं स्तुतिश्चातुमहस्तया ॥ ५ ॥

पद्भिर्द्वादशभिश्चैव त्रिभिः पद्भिस्तथैव च । दशभिः पद्भिश्चेति पदर्याः क्रमतो मताः ॥ ६ ॥

अपूर्वतश्चाच्छ्रोतुमिच्छा तेन प्रश्नः परीक्षितः । स्वस्यापि तादृशत्वेन तद्वन्मोक्षशया पुनः ॥ ७ ॥

पूर्वाध्यायान्ते शापेन यमलर्जुनौ जाताविति श्रुत्वा कथं वा तेषां भगवानुद्धारको जात इति पृच्छति

कथयतामिति, भगवन्नितिसम्बोधनं कथनेन स्वदुःखदूरीकरणसामर्थ्यार्थं, एतदिति, हृदये बाधकत्वेन स्थितं,

तयोर्निलह्वरमणिप्रीतयोरेकरूपस्य शापस्य कारणं, चतुष्टयं तु तेनैव वक्तव्यं शापविस्तारो विमोक्षणं स्तुति-

र्भगवत्प्रसादश्चेति, अतोधिकं द्वयं पृच्छति यत् तद् विगर्हितं कर्मेति, यत् प्रसिद्धं तादृशशापहेतुभूतं जातं

तदवश्यं विगर्हि । निन्दितमेव भवति, देवानां तु पापं न सम्भवतीति प्रश्नः, किञ्च येन कृत्वा देवक्रपेदेव-

तानामपि मन्त्रद्रष्टुस्त्वमः क्रोधो भवति, अनेन शापे हेतुः स्पष्टः, विगर्हितेन शापोद्यमः, सर्वो हि विगर्हिते

कृते शापं दातुमुद्युक्तो भवति, देवर्षिस्तु साधारणे न भवतीति विशेषतो हेतुर्वक्तव्यः ॥ १ ॥ तत्र प्रथमं

विगर्हितेन शापोद्यममाह पद्भौ रुद्रस्येति,

उन्मादश्च प्रमादश्च निन्दितारणं तथा । महत्स्वपि तथा धार्ष्ट्यमिद्व्यर्थं महतां दृशिः ॥ १ ॥

धार्ष्ट्यं तयोर्न सङ्घस्य तनश्चोद्यम ईर्यते ॥ १ ॥

प्रथमतो महत्स्वप्यात्मनुचितमित्याह रुद्रस्य महादेवस्य रुद्र गोगाणि द्वावधनीति तादृशस्य सेवकयो रोग-

सम्बन्धोनुचितः, अनुचरपदेन पश्चादेव चलनस्योचितत्वाद्गुणमात्रविभेदोपि दोषायेति तादृशावपि भूत्वा

सुहृत्सौ जातौ घनेनातिमत्तौ, तत्र हेतुर्धनदात्मजाविति, घनं सर्वेष्वो ददातीति तदात्मनस्य धनित्वं सिद्धमेव,

उपयोश्च सहजोऽह निन्दिता, उभौ च दुष्टो जातौ, तत्रापि महादेवस्य गृहरूपो यः पर्वणः कैलास-

स्वस्योपवन आतोपिनरुद्रपुत्रप्रधाने वने, तत्रापि रम्ये सर्वदोषविवर्जिते वने, स्वभावतो विरक्तो

महादेवस्तस्य स्थाने विरक्ता एव तिष्ठन्ति, तत्राप्युपवने योगिनां भगवन्निवस्यान्ते, तत्रापि रम्ये

भगवत्प्रसादस्थाने, ततोप्यधिकदोषमाह मन्दाकिन्यामिति, मन्दाकिनौ भागीरथी प्रसिद्धा, मन्दाकिन्यां

दोषामावाद्, तत्रापि मद् उत्कटो ययोः, अयं मद्रो घनादित्त एव, सुरादित्तस्तस्ये वस्यते ॥ २ ॥

वारुणीं मदिरां पीत्वा मदाघूर्णितलोचनौ ।
 स्त्रीजनैरनुगायद्विश्वेरतुः पुष्पिते वने ॥ ३ ॥
 अन्तः प्रविश्य गङ्गायामम्भोजवनराजिनि ।
 चिक्रीडतुर्गुवतिभिर्गजाविव करेणुभिः ॥ ४ ॥
 यदृच्छया च देवर्षिर्भगवांस्तत्र कौरव ।
 अपश्यन्नारदो देवौ क्षीवाणौ समबुध्यत ॥ ५ ॥
 तं दृष्ट्वा व्रीडिता देव्यो विवस्त्राः शापशङ्किताः ।
 वासांसि पर्यधुः शीघ्रं विवस्त्रौ नैव गुह्यकौ ॥ ६ ॥
 तौ दृष्ट्वा मदिरामत्तौ श्रीमदान्धौ सुरात्मजौ ।
 तयोरनुग्रहार्थाय शापं दास्यन्निदं जगौ ॥ ७ ॥

महतः स्वरूपदोषा उक्ताः, आगन्तुक्दोषैः सदृष्टक्रियामाह वारुणीमिति, इन्द्रजो हि दोषो दुर्निवार इति
 द्वयोः सम्बन्धः, वारुणी वरुणोद्भवा, अमृतसङ्ग उत्पन्ना दैत्यभावबोधिका, तत्रापि मदिरा मादिका-
 सुरभावादप्यधिकद्रोषजनिका, तां वारुणीं मदिरां पीत्वा मदेनाघूर्णिते लोचने ययोर्विद्वत्तानत्रन्तौ,
 तत्राप्यनु पश्चाद् गायद्भिः स्त्रीभिः सहितौ, सङ्गदोषो मोहहेतुः सम्बन्धश्च, पुष्पिते वने रजोयुक्ते चेरतुर्भ्रम-
 माणौ ज्ञातौ, मन्दाकिन्यामिति सामीप्यसप्तमी, कैलासापवने सति, मन्दाकिन्यामपि सत्यां, मद्दो-
 र्कृत्यविति वा, अतः पुष्पिते वने इति न दोषवचनेन वितोषः ॥ ३ ॥ दोषान्तरमाहान्तःप्रविश्येति, जले
 क्रीडा गङ्गायां निपिद्धा “गङ्गां पुण्यजलं प्राप्य त्रयोदश विनयेदे”त्यत्र क्रीडाया निपिद्धत्वात्, तत्रापि
 नोद्धृत्य किञ्चन्तःप्रविश्य, अम्भोजानां वनराजयो वनपङ्क्तयो यत्र, अनेन भगवत्सन्निध्यमपि गङ्गाकृत-
 पूजार्थं लक्षितं, गजाविव करेणुभिरिति क्रीडायामनवधानतोक्ता ॥ ४ ॥ विषयं निरूप्य शापहेतोः समागम-
 माह यदृच्छयेति, देवर्षिरिति भाववर्धपरित्तानं देवयोनीनामुपकारकर्तृत्वं च ज्ञापितं, भगवानिति सर्वसामर्थ्यं,
 कार्यभगवत्त्वानि भगवत्कृपासाधयानि, तत्रेति तस्यां गङ्गायां, कौरवेतिसम्बोधनं महतोपि वंश उत्पन्नः
 प्रमाद्यतीति स्वदृष्टान्तेन ज्ञानार्थं, आदौ देवावपश्यत् ततः क्षीवाणौ समबुध्यत, क्षीवशब्दोकारान्तो नकारा-
 न्तोपि, क्षीवा मत्तः, देवानां स्वर्षितस्मानामावययोगात् ॥ ५ ॥ ततो यज्जातं तदाह तं दृष्ट्वेति, नारदं दृष्ट्वा
 देव्योपसरसो विवस्त्राः सत्यः स्वस्मिन् नारदे चैकैकं धर्मं ज्ञातव्यः, स्वस्मिन् लज्जा जाता कामोद्धोषेनानिष्ट-
 जनकत्वे शापशङ्का वस्त्रपरिधानेनामयं भवतीति शीघ्रं यावद्वेपेः क्षोभो न भवति ततः पूर्वमेव पर्यधुः,
 गुह्यं तावपि विवस्त्रौ, नम्रदर्शनमप्यमङ्गलं निपिद्धं स्त्रीसङ्गात् क्षोभकं च, तत्रापि गुह्यकौ, गुह्यं कं ययोः ॥ ६ ॥
 तथा सति तयोः शापोपक्रममाह तौ दृष्ट्वेति, सुरात्मजौ भूत्वा मदिरारत्तावसुरकार्यं कृतवन्तौ, श्रीभवेन
 चान्धौ मनुष्यदोषं च प्राप्तवन्तौ, अत उभयोः फलं महापुरुषसन्निध्ये भवती “त्यत्यन्तनिन्दितैर्दोषैर्जन्तुः
 स्यात्त्रातां ब्रजे”दित्येतयोः स्यात्त्रस्त्वमेव युक्तमिति विचार्य कर्मणैवैतद् भविष्यतीति निश्चिद्य कृपया परीत-
 स्तयोरनुग्रहार्थं शापं दास्यन्निदं वक्ष्यमाणं हेतुभूतं जगौ, अन्यापराधे बालकेन कृते पित्रा शिक्षणं कर्मसाध्यम-
 निष्टमपि फलं नात्यन्तं दुःखदं भवतीति कर्माधिकारिकलभावनातः पूर्वमेव स्वयं शापं दत्तवान्, महापुरुषदृष्ट्योद्वुद्धं
 च जातं, अतो न वने वृक्षौ ज्ञातौ, वृक्षाणां मध्येर्जुनजातीयानां मुक्तिः प्रसिद्धा “नर्मदातीरसज्ञाताः
 सरञ्जुनपादपा नर्मदातोयसंस्पृशाद् यान्ति ते परमा गति”मित्तिवाक्यात्, तत्रापि गवां छायाजनकौ, महतो
 नन्दस्याभिज्ञापकौ च भविष्यतः, फलं तूत्कृष्टं भविष्यत्येवातः कर्मकलाञ्छापः समीचीनः ॥ ७ ॥

॥ श्रीनारद उवाच ॥

न ह्यन्यो जुपते जोष्यान् बुद्धिभ्रंशो रजोगुणः ।

श्रीमदाभिजात्यादिर्यत्र स्त्रीयूत्तमासवः ॥ ८ ॥

हन्यन्ते पशवो यत्र निर्दयैरजितात्मभिः ।

मन्यमानैरिदं देहमजरामृत्यु नश्वरम् ॥ ९ ॥

देवसंज्ञितमप्यन्ते कृमिविह्वलस्मसंज्ञितम् ।

भूतधृक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥ १० ॥

ननु शापे दत्ते कदाचिदुत्कृष्टकर्मापि सम्भ्रति ततः पापक्षये मुक्तिरेव कदाचिद् भवेत् सत्सङ्गे भक्तिर्वा ततः किमिति शापं दत्तवानित्याशङ्क्य तयोः सत्कर्मसत्सङ्गौ दुर्लभाविति तदर्थं तयोर्विद्यमानदोषस्य तदुभयाजनकत्वं निरूपयति द्वादशभिर्न ह्यन्य इति, सन्मार्गः सत्सङ्गो वा सद्बुद्ध्या भवति, श्रीमदेन तु सद्बुद्धिः कदापि नोत्पद्यते, तदाहान्यो जोष्यान् जुपतः प्राणिनो बुद्धेर्भ्रंशहेतुर्न भवति, बुद्धिरत्र सात्त्विकी “सत्त्वात् मज्जायते ज्ञान”मिति, तस्य बाधकं त्रिविधं गुणा विरुद्धा आश्रयनाशकमाश्रयविरोध्यन्तरजनकं च, तदत्र श्रीमदात् त्रयं भ्रति, यद्यतीन्द्रियैरिषयाऋषैराक्षिप्तं ध्यायतां मनश्चेतनां हरते बुद्धेः स्तम्भस्तोयमिव हृदा”दिति विषयपात्रसेवनमेव बुद्धिभ्रंशहेतुस्तत्रापि यथा श्रीमदाद् बाह्याभ्यन्तरदोषसंसर्गरूपादन्यः प्रकारान्तरेणोत्पन्नो विषयानुभवः, साधनस्य द्वन्द्वत्वाभावात् परिहार्यो भवति, अयं त्वपरिहार्यः, यतस्तेनान्तर्बहिर्दोषौ जन्येते इत्याहाभिजात्यादिरिति, “पिद्यामदो धनमदस्तथैवाभिजनो मद एते मदा मदान्धानां त एव हि सता दमा”इति, तत्र धनमदो मध्यम उभयमदयोः साधको यथा मध्यमं गृहं दग्धं सत् पार्श्वस्थिययोरपि दाहं सन्पादयति, आभिजात्यस्यादिः श्रीमदस्ततोप्यनर्थसन्पादकः, तस्य मदान्तरापेक्षया दुष्टविषयजनकत्वं हेतुत्वेनाह यत्र स्त्रीयूत्तमासव इति, अन्यान्यपि दृषणानि वक्ष्यति, ततः प्रथमं दोषत्रयमाह यदपरिहार्यं, प्राणिनः सर्वहेतवः कायमाहमनांसि, तत्र स्त्री कायनाशिका शूतमृतं वाहनाशकं, आसवो बुद्धिनाशकः, आसवो मदिरा, “यूतं पानं स्त्रिय” इत्यधर्मपादा अप्येते, तत्रापि प्रथमं स्त्रीनिर्देशस्तेष्वप्याधिस्यख्यापकः, “न तथास्य भवेन् मोहो बन्धश्चान्यप्रसङ्गतो योषितसङ्गाद् यथा पुंसो यथा तत्सङ्गिसङ्गत” इति, श्रीमदे स्वेते भन्त्येव धनमदकृतस्त्रियोसत्या एव भवन्ति ॥ ८ ॥ दोषान्तराण्याह हन्यन्ते पशवो यत्रेति, यत्र श्रीमदेन प्रत्यहं भक्षणार्थं पशवो हन्यन्ते, निर्दयैरिति, बाला भामा अपि हन्यन्त इति सूचितं कोमलमासत्त्वात्, किञ्चाभिजातात्मभिः सर्वाण्येव पापानि क्रियन्ते, “नूतं प्रमत्तः बुरुते विकर्म यदिन्द्रियप्रीतय आधृगोती” इत्यत्र निरूपणात्, तेषां स्पष्टमाधनराजानवतां कथं स्वानिष्टप्रवृत्तिरितिचेत् तत्राह मन्मथानैरिति, पूर्वोक्तप्रकारेण विषयभोगः स्वभावतः सुखहेतुर्भवति पर्यवसाने परलोके च दुःखहेतुर्भवति, स च परलोकोस्य देहस्य नाशे, तं हि धनमदेन वस्तुत्वं न जानन्ति, अन इदं शरीरं नश्वरमप्यजरामृत्यु जानन्ति जरामृत्युरहितम् ॥ ९ ॥ ननु सत्यमेव देवा अनरामरा इति तत्राह देवसंज्ञितमनांति, यथानाशन्दोनायां न योगेन वर्तते किन्तु ब्रह्म कदाचित् तेन रूपेण सोमाहरणार्थं गतवदिति तथा “अमरा निर्नरा” इत्यपि, यथा मनुष्याणां याचना कालेन नरा मृत्युर्ना भवति तथा न भवतीति यथा न स्वपिति पश्चाच्छायी प्रपन्नबोधो च तनाहुर्न स्वपिनीत्यधिकारिणस्तथात्वाद् वा वस्तुनस्तु देहत्वाद् देवसंज्ञितमन्यन्तवदेव भवति, अतोन्ते कृमिविह्वलस्मसंज्ञितमेव भवति, देहस्य त्रिधाऽतिरिचिद्येते भक्ष्येते विशीर्येते वा, विशीर्येते

देहः किमन्नदातुः स्वं निषेक्तुर्मातुरेव वा ।

मातुःपितुर्वा बलिनः क्रेतुरग्नेः शुनोपि वा ॥ ११ ॥

एवं साधारणं देहमव्यक्तप्रभवाप्ययम् ।

को विद्वानात्मसात्कृत्वा हन्ति जन्तून् कृतेसतः ॥ १२ ॥

असतः श्रीमदान्वयस्य दारिद्र्यं परमाञ्जनम् ।

आत्मौपम्येन भूतानि दरिद्रः परमीक्षते ॥ १३ ॥

यथा कण्टकविद्धाङ्गो जन्तोर्नेच्छति तां व्यथाम् ।

जीवसाम्यं गतो छिद्मैर्न तथाविद्धकण्टकः ॥ १४ ॥

कृमयो भवन्ति भक्षणेन ततो विड भवति दाहे भस्म, पूर्वं देवसंज्ञामपि प्राप्यान्ते कृमिविड्भस्मसंज्ञाः प्राप्नोति, एव सति यस्तादृशदेहकृते भूतधुक् स किं स्वार्थं वेद् ? अपि तु न वेद्, यतो भूतद्रोहान्तरकपातः, विशेषाकारेण हननमुक्तमिति श्रीमदस्य तदव्यभिचारात् प्रकृतेः तदस्तीति हिंसा निन्द्या, अनेन दृष्टान्तेन स्त्रीसेवका अपि स्वार्थं न विदुरित्युक्त, अतः स्वार्थापरिज्ञानाद् धर्मसत्सङ्गाभावाच् छाप उचित एवेति भावः, अनेन देहार्थं प्रयत्नो न कर्तव्य इत्यर्थादुक्तम् ॥ १० ॥ तच् छान्दान्ते विरुच्यति, “आत्मानं सततं रक्षेद् दारैरपि धनैरपी”ति “तस्मादस्य बधो राजन् सर्वार्थिवध उच्यते” इत्यादिवाक्यै रक्षायामवश्यविधानात्, तत्राह देहः किमन्नदातुः स्वमिति, अविचाराद् देहे रक्षार्थं प्रयत्नवचनानि, विचारे तु न रक्षणीयं स्यादिति सन्देहमनकान् पक्षानाह, देहः केन सम्बन्धेन सम्बन्धो भवतीति विचारणीयं, तत्रात्मा न भवति, अल्पविकेकेनापि तद्बद्धदर्शनात्, आत्मीयत्वं तु भवति, सा चात्मीयता किञ्चिन्नवना ? बहूनामैवैकस्मिन् छरीर आत्मीयत्वबुद्धिः, शरीरस्योपत्तिद्विविधा, आद्या प्रत्यह च जायमाना, प्रत्यहं चेद् देहोन्नदातुर्भवत्यनमयत्वाच्च देहस्य, आद्यश्चेन्निषेक्तः पितु, लोकप्रतीत्या चेदुत्पत्तिर्मातुर्भवति, परलोकसाधकत्वे मातुःपितुर्भवति, पुत्रिकापुत्रपक्षे तथैवशास्त्रार्थत्वात्, एषा स्वरूपस्थिति, वैपयिकस्थितिमप्याह क्रेतुर्वा बलिन इति, यो वा विक्रीणीते यो वा बद्ध्वा गृह्णाति ? अन्त्यविचारश्चेदग्नेः शुनोथ वेति ? कृमिपक्षे न स्वत्व कस्यचित् ॥ ११ ॥ तत किमत आहैवमिति, एवं सर्वेषा साधारणं देहमात्मसात्कृत्वा को वा जन्तून् हन्तीति सम्बन्धः, तत्रापि विद्वान्, यतोय देह साधारणः, वस्तुतस्त्वयं देहो न पूर्वोक्ताना मध्ये कस्यचिदपि भवितुमर्हति, यतोव्यक्तमेव प्रभव उत्पत्तिस्थानमप्ययस्थानं च, नन्वेतादृशा घातका अपि बहवो दृश्यन्त इति चेत् तत्राहुरसत इति, ये सच्छब्दवाच्या देवाः, सन्तोपि ते नैवविधा इत्यर्थः ॥ १२ ॥ तर्हि किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाहासत इति, असतो लक्षणं श्रीमदान्वयस्येति, श्रीमदेनान्वयस्य, यथा भगवान् “यस्यानुग्रहमिच्छामि हरिष्ये तद्धनं शनै”रिति तथा नारदोप्याह, यथा काचकामलादिनान्वस्पाजने दत्ते दृष्टिर्भवति न तु स्वभावत एवान्वयस्य, अयं च श्रीमदेनान्वय, श्रिया अभावो येनैव भवति तदेवाञ्जनं भवति, तद् दारिद्र्यमेव, दारिद्र्यं नाम दुरदृष्ट-सहितसम्पत्त्यभावः, सन्त्यङ्गान्यन्यान्यपि व्याध्यादीनि, पर दारिद्र्यं परममञ्जनं, न केवल दारिद्र्यस्य दोषनिवर्तकत्वं किन्तु गुणनक्त्यमपीत्याहारवौपम्येनेति, आत्मोपमानं यत्र तन् ज्ञानमात्मौपम्यं, यथात्मनि सुखदुःखानुभवस्ताया सर्वस्येत्यनुसन्धानं यथात्मसुखार्थं यतते दुःखनिवृत्त्यर्थं च न तु दुःखार्थं तथा सर्वेषामपि सुखदुःखाभावार्थं यतत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ आत्मौपम्येन भूताना दर्शनं दरिद्रस्यैव नान्यस्येत्यर्थे दृष्टान्तमाह यथेति, दारिद्र्यं सर्वदुःखनिदानं, दारिद्र्यं गत सर्वोप्येव दुःखान्यनुभवति, न त्वदरिद्रः प्रतीकारबाहुल्यात्, स्वानुभवंनैव कण्टकेन विद्धाङ्गः कण्टकन्यथामन्यस्यै न वाञ्छति जातामपि

दरिद्रो निरहंस्तम्भो मुक्तः सर्वमदैरिह ।

कृच्छ्रं यदृच्छयामोति तद्धि तस्य परं तपः ॥ १५ ॥

नित्यं क्षुत्क्षामदेहस्य दरिद्रस्यान्नकाङ्क्षिणः ।

इन्द्रियाण्याशु शुष्यन्ति हिंसापि विनिवर्तते ॥ १६ ॥

दरिद्रस्यैव युज्यन्ते साधवः समदर्शिनः ।

सद्भिः क्षिणोति सन्तर्पं तत आराद् विशुध्यति ॥ १७ ॥

साधूनां समचित्तानां मुकुन्दचरणैपिणाम् ।

उपेक्ष्यैः किं धनस्तम्भैरसद्भिरसदाश्रयैः ॥ १८ ॥

तदहं मत्तयोर्माध्व्या वारुण्या श्रीमदान्वयोः ।

तमो मदं हरिष्यामि स्रैणयोरजितात्मनोः ॥ १९ ॥

दूरीकरोति, लिङ्गैः स्वातुभैः परदुःखज्ञापकैः कृत्वा जीवसाम्यं गतः सर्वेषु जीवेषु समत्वं प्राप्तः, न तथाविद्रकण्टकः समत्वं प्राप्नोति ॥ १३ ॥ ननु तथापि दारिद्र्यस्य दुःखरूपत्वात् फलो-
चमत्वेपि स्वरूपतो निरूपत्वात् कथं स्तूयत इत्याशङ्क्याह दरिद्रस्येति, दारिद्र्यं मोक्षसाधकमतः
स्वरूपतो दुःखरूपमपि तपोवदाशास्यमेव, तस्य मोक्षसाधकत्वमाह दरिद्रः प्रथमतो निरहंस्तम्भः, अहं-
लक्षणः स्तम्भो निर्गतो यस्मात्, मोक्षेहङ्काराभावः करणं, अहमित्यस्यात्मपरत्वव्यावृत्त्यर्थं स्तम्भपदं,
अहङ्कारस्तम्भेनैवाज्ञानगृहं सुस्थिरं भवति, किञ्च सर्वपदैरपि मुक्तो भवति, यदृच्छयैव च कृच्छ्रं
हेशाधिक्यं प्राप्नोति, ततः किमत आह तद्धि तस्य परं तप इति, यत् कष्टेन तपः कर्तव्यं तत् तस्य स्वभावत
एव सम्पद्यते, विहितत्वं त्वप्रयोजकम् ॥ १५ ॥ किञ्च मोक्ष इन्द्रियनयो योगशास्त्रसिद्धः साधनत्वेन यथा
साङ्ख्येहङ्काराभावो दारिद्र्य इन्द्रियनयः स्वभावत एव भवति, तदाह नित्यमिति, सर्वदा क्षुत्क्षामदेहस्यान्न-
काङ्क्षिण इन्द्रियाण्याशु शुष्यन्ति, “विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः” इतिवाक्याद्, दरिद्रस्येतिहेतुः,
इन्द्रियप्रागल्भ्याभावादेव हिंसा निवर्तते ज्ञानेन्द्रियप्रागल्भ्याभावाच्च तद्वेतुभूता तृष्णापि विषयाभावाच्च
॥ १६ ॥ मनोरथरूपा तृष्णा त्वत्रशिष्ये, तस्या अपि निवृत्तिमाह दरिद्रस्यैवेति, साधुसङ्घात् तृष्णापगमः, ते
हि भगवत्प्रेरिता परिभ्रमन्ति लोकानामुद्धारार्थं, तेनावृत्त्वाद् दरिद्रस्यैव गृहे गच्छन्ति, तेषां काण्डद्वयनिष्णात-
त्वमाह साधवः समदर्शिन इति, तत्रापि विश्वासार्थं सदाचार एव मुख्यः, तदाह सद्भिः क्षिणोति सन्तर्प-
मिति, सन्तर्पस्तृष्णा समीचीनापि, धर्मार्थमपि यात्रार्थमपि वा धनाकाङ्क्षां, ततः शीघ्रमेव सिष्यति ॥ १७ ॥
ननु सन्तोपि मरुत्पादिरहिते दरिद्रगृहे कथं गच्छेयुः ? तत्राह साधूनामिति, सतां धनिनां च परस्परविरुद्धा
धर्माः, ते हि साधवः सदाचाराः, ते ह्यमन्तोसदाचाराः, साधवस्तु समचित्ताः, ते तूपेक्ष्या एव विषमचित्ताः,
समचित्तानां विषमचित्ता उपेक्ष्या एव भवन्ति, साधनस्तु मुकुन्दचरणैपिणो मोक्षदातुश्चरणान्वेषणपराः,
अन्ये त्वसदाश्रयाः, असत्त्वेव हि धनं तिष्ठति, तदर्थं तत्चरणान्वेषिणो यतन्तमेवाश्रित्य तिष्ठन्ति, अतो धन-
स्तम्भैर्धनेन स्तम्भप्राया जाता गृहभारवाहकास्तैर्न किञ्चित् कृत्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ एकोप्यंशो नो मयोस्तुल्यः,
अतः श्रीमदनिवृत्तिः कर्त्तव्या, दारिद्र्यं च सम्पादनीयं, निन्दितकर्मणा च स्थावरत्वं, मददूरीकरणं तु सता-
भावश्यकं, सनां दृष्टिर्हि ब्रह्मज्ञानकम् सर्वदोषनिवर्तिका, अन्यया त्रिदोषयुक्ता नाशमेव यास्यन्तीति तयोर्दोषान्
गणयति माध्व्या मत्तयोः, माध्वीपदेन रस्यत्वादनिवृत्तिः, फलं तु नाशकमेव, वारुणी दैत्यत्वमम्पादिका,
श्रीमदेन चान्यौ श्रेणौ च, अतो दोषत्रयं दूरीकरिष्यामि तमोज्ञानं मदीजितेन्द्रियत्वं च ॥ १९ ॥

यदिमौ लोकरूपालस्य पुत्रौ भूत्वा तमःप्लुतौ ।
 न विवाससमात्मानं विजानीतः सुदुर्मदौ ॥ २० ॥
 अतोर्हतः स्थावरतां स्यातां नैव यथा पुनः ।
 स्मृतिः स्यान् मत्प्रसादेन तत्रापि मदनुग्रहात् ॥ २१ ॥
 वासुदेवस्य सान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते ।
 वृत्ते स्वलोकतां लब्ध्वा लब्धभक्ती भविष्यथः ॥ २२ ॥
 ॥ श्रीशुक उवाच ॥

स एवमुक्तो देवर्षिर्गतो नारायणाश्रमम् ।
 नलकूचरपणिग्रीवावासतुर्यमलार्जुनौ ॥ २३ ॥
 ऋषेर्भगवतस्तस्य सत्यं कर्तुं वचो हरिः ।
 जगाम शनकैस्तत्र यत्रास्तां यमलार्जुनौ ॥ २४ ॥

एवं हेतुं निरूप्य शापमाह प्रसादान्तं त्रिभिर्षदिति,

दोषानुवादः शापश्च प्रसादश्चेत्यनुक्रमात् ॥ ३ ॥

अनुवादमाह यद् यस्मात् कारणादिमौ लोकरूपालस्य कुचेरस्य रक्षायां प्रतिष्ठितस्य पुत्रौ भूत्वा तत्पदाभिपेकयोग्यौ तमसा प्लुतौ, किञ्च विवाससं नम्रमात्मानं च न विजानीतः, किञ्च सुदुर्मदौ ॥ २० ॥ अतो दोषत्रयेण स्थावरतां शुद्धतामसत्वमर्हतः, कर्मण एव तथाफलं भवतीति, ततः किमत आह यथा पुनरेव नैवं स्याताम् ।

ज्ञाननाशः क्रियानाशो भोगनाशस्तथैव च । दुःखं शीघ्रं चानिष्टिर्घृक्षत्वे हि भवन्ति वै ॥ १ ॥
 ननु कर्मणैवेतद् भविष्यति तत्र कः प्रसाद इति चेत् तत्राह स्मृतिः स्यान् मत्प्रसादेनेति, पूर्वजन्म-
 वृत्तान्तस्मरणं शापेन वृक्षभावस्मरणं च यद्यपि वृक्षयोर्नो न भवति सत्त्वांशाभावात् तथाप्यहं भगवत्कृपया
 सर्वभावं प्राप्त इति मदंशो गुप्त एव तत्रापि वर्ततेऽशिवदत्राहं चेत् प्रसन्न उद्विक्तपत्त्वगुणस्तदा मदंश-
 स्तत्रापि प्रकटो भविष्यतीति स्मृतिः स्यात्, तत्रापि तस्मिन्नपि जन्मनीदानीमपि, किञ्चाधिकोनुग्रहोपि
 क्रियते, प्रसादस्तु स्वधर्माभिर्भवः, अनुग्रहस्तु परदोषाणा स्वीकारः, अतस्तद्रीयदोषोऽस्माभिर्गृहीत इति
 कर्मफलस्यापि भोगात् ॥ २१ ॥ वासुदेवस्य सान्निध्यं प्राप्स्यथः, पुरुषापराध इति पुरुषानुःपर्यन्तं भोगः,
 देवत्वाद् दिव्यं दिव्यशरच्छते वृत्तेतीते वासुदेवस्य सान्निध्यं लब्ध्वा ततः स्वलोकतां च लब्ध्वा
 नलकूचरत्नं च प्राप्य पूर्वावस्थातो विशिष्टौ लब्धभक्ती भविष्यथो भक्तिस्तत्र प्राप्तव्या, अनेनाप्राप्तभक्तेरेव
 स्वसाधनरूपा भक्तिर्भवति गच्छति चानयोस्तु नैसर्गिकी रतिर्भविष्यतीतिभावः ॥ २२ ॥

एवमुक्त्वा ब्रह्मवाक्यमन्यथा न भविष्यतीति तादृशान्यमुच्चार्य ततो गत इत्याह स एवमिति, स
 नारदो देवगुह्यकर्ता, एवमुक्तः कर्त्तरि कः, पश्चान्नारायणाश्रमं गतस्तद्दोषपरिहारार्थं, तन्ज्ञानार्थं देवर्षिरिति,
 मिलितानां मध्ये नारदस्य गमनमुज्ज्वला नलकूचरयोराह नलकूचरपणिग्रीवाविति, यमलार्कत्रोत्पन्नौ मूले
 मिलितौ, अर्जुनो जातिविशेषः ॥ २३ ॥ एवं शापदातुः प्रायश्चित्तं शापग्रहीतुः शापफलप्राप्तिश्चेति
 निरूप्य ऋषिरपि तत एव भविष्यतीति तामनुक्त्यानुग्रहफलं भगवत्प्राप्तव्यं तयोर्जातमित्याहर्षेरिति, स

देवर्षिर्मे भियतमो यदिमौ धनदात्मजौ ।

तत् तथा साधयिष्यामि यद् गीतं तन् महात्मना ॥ २५ ॥ :

इत्यन्तरेणार्जुनयोः कृष्णस्तु यमयोर्धयो ।

आत्मनिर्वेशमात्रेण तिर्यग् गतमुलूखलम् ॥ २६ ॥

बालेन निष्कर्षयतान्वगुलूखलं तद् दामोदरेण तरसोरकलिताद्भ्रिवन्धौ ।

निष्पेततुः परमविक्रमितातिवेषस्कन्धप्रवालविटपौ कृतचण्डशब्दौ ॥ २७ ॥

हि भाव्यर्थं जानात्येव तन् ज्ञात्वैव तयोक्तवानिति, किञ्च भगवतापि स्वकृपया तस्मिन् भंगवत्त्वं सम्पादितं, तदाह भगवत् इति, तस्यर्षित्वं भगवत्त्वं वाच्यसत्यत्वं च कर्तुं, स्वयं च सर्वदुःखहर्ता, यत्र यमलार्जुनावास्तां तत्र शनकैर्जगामादावेव, आरावे पुनः स्त्रीगामनुसरणं भविष्यतीति भगवानेवम्प्रकारेण तत्र गतस्तौ ज्ञापयितुं यत्र स्त्रियो मामेवं कुर्वन्ति तत्र युवां कथं न करिष्यन्त्यतः स्त्रीसङ्को न कर्तव्य इति तदानीमपि स्त्रीदर्शनाभावाय शनैर्गतः, तयोरगमनं न सम्भावितमिति यत्र तावेवास्तां तत्र स्वयंगतः ॥ २४ ॥ एवं भगवत्सेवकेषु भगवत्कृपा, अतो भगवत्सेवकानुवृत्तिः कर्तव्येति गत्वा भगवान् यमलार्जुनयोर्भङ्गं करिष्यतीति तत् कुतः सान्निध्यं तु वरप्राप्तं तथैव च भक्तिरपि भविष्यति सान्निध्यादेवेदं शरीरं परित्यज्य नलकूबरत्त्वेव प्राप्स्यतोतो भङ्गोनुचित इत्याशङ्क्य भगवतोभिप्रायमाह देवर्षिरिति, एकमत्र सन्दिग्धं, स्मृतिर्जाता न वेति, तदपि प्रकटीकर्तव्यममर्षादरूपं च, देवर्षिराह यत् सत्त्वगुणोद्रेकेषु दुर्लभं तदतितामसे भवत्विति, ननु तन् भिष्यैव भक्तवद्विचारितवचनादित्याशङ्क्याह मे देवर्षिः भियतम इति, आर्षज्ञानमर्यादा मन्येत, नारदश्च मदीयः, यन् मत्सेवकैः कृतं तन् मयैव कृतमिति, तत्राप्यत्यन्तं प्रियः प्रीतिविषयः, अतः स्नेहात् सर्वमेव कर्तव्यं, अन्यथा स्नेहमर्यादापि न स्यात्, यद् यस्मादिमौ च धनदात्मजौ, कुवेरोतिभक्तः, अतो भूलभावश्च शुद्धः, अतस्तावन्तमर्थं त्याजयित्वा धनदांशे भक्त्युपयोग्यंशं योजयित्वा तत्रैव स्वयं प्रविश्य शुष्कौ कृत्वा स्वाधिदैविकभावेन तद् विदीर्णं विधाय तत उद्धृत्य द्दमकी कर्तव्यौ तदा नारदवाक्यं सत्यं भवति, तथैवाहं साधयिष्यामि यत् तेन गीतं तत् तथा, ननु किं परार्थं एतावानुद्यमः ? तत्राह महात्मनेति, महानेव तस्यात्मा, महत्त्वं भगवत्प्रवेशात् ॥ २५ ॥ इति विचार्य भगवानुभयोरन्तः प्रविष्ट इत्याहेत्यन्तरेणेति, यमयार्जुनयोरन्तरा कृष्णो ययौ, केवलं बहिरेव ययावितिपक्षं दूषयितुं तुशब्दः, सदानन्दरूपत्वाद् दोषो दुःखं च तयोस्तदानीमेव निवृत्तं, भगवत्सम्पृक्तं तूलूखलं दारुमयं भवतीति स्वसनातीयोद्धारार्थमात्मनो भगवतो वृक्षयोर्निर्वेशमात्रेणोल्खलं तिर्यग्भूतं जातं, अजुते तु तदपि मध्ये निर्गच्छेत् तदा तु पुनर्भगवत्सम्बद्धं यदि सजातीयं न मोचयेत् तदा स्वस्याधिदैविकत्वं जातं व्यर्थं स्यात् ॥ २६ ॥ एवमुलूखले तिर्यक्प्रकारेण पतिते भगवान् यत् कृतवांस्तदाह बालेनेति, उलूखलं निष्कर्षना बालेन तरसोरकलिताद्भ्रिवन्धौ निष्पेततुः, भूमेर्भगवत्सम्बन्धादाद्रता सात्त्विकभावात्, अतः शिथिलसर्वभागावाकर्षणोत्कलिताद्भ्रिवन्धौ जातौ, अन्वगनु-कूलतयाकृष्टं यथा भवति तथोलूखलं नितरां कर्षतेति, उलूखलाकर्षणेन तावप्याकृष्टौ, अन्वगीपदिति वा, दामोदरेत्यन्वर्थनाम, बालस्योदरेणाकर्षणमल्पमेव भवति तत्राप्यूलखलस्य स्पृश्यस्य, रज्जुगपि सूक्ष्मात्या-कर्षणं नश्येत्, अनेनापि साक्षाद्भगवानित्युक्तं, रज्जूलूखलयोरभङ्गेऽर्जुनयोर्भङ्गात्, उपपत्तिस्तु रज्जुर्भगवद्रूपेति पूर्वमुक्तं, उलूखलं त्वाधिदैविकं रूपं प्राप्तवत्, अतो युक्तमेव मूलतः पतनं, क्रियाशक्तेरल्पीयत्या अप्युद्रताया महत् कार्यं जातमित्याह परमविक्रमितातिवेषस्कन्धप्रवालविटपाविति, परमं विक्रमं प्रापितौ परमविक्रमितौ

तत्र श्रिया परमया ककुभः स्फुरन्तौ सिद्धावुपेत्य कुजयोरिव जातवेदाः ।

कृष्णं प्रणम्य शिरसाखिललोकनाथं चद्गाञ्जली विरजसाविदमूचतुः स्म ॥ २८ ॥

॥ नलकूधरमणिप्रीचावुचतुः ॥

कृष्ण कृष्ण महायोगिस्त्वमाद्यः पुरुषः परः ।

व्यक्ताव्यक्तमिदं विश्वं रूपं ते ब्रह्मणो विदुः ॥ २९ ॥

यथा भीमेन हनुमता वा बलाचालयेत परमविक्रमिभयोरिव योयप्रतिवेपः स्कन्धप्रवालविटपानां ययोः, स्कन्धस्य चलनमतिकठिनं ततोप्यल्पप्रवालानां श्रयकया चलनमत्याश्चर्यं ताभ्यां युक्तानां विटपानां चलनमिति, किञ्च कृतश्रण्डः शब्दो याभ्यां, पाते महाञ्छब्दः, आसुरमात्रस्य वा नाशदशायां तदभिमानिनः शब्दः, एवमसुरनाशिकाया भगवक्रियाशक्तेर्माहात्म्यमुक्तम् ॥ २७ ॥ एवं तयोर्दोषपरिहारमुक्त्वा गुणमाह तत्रेति, परमया श्रिया दश दिशः स्फुरन्त्यो जातास्तावपि स्फुरन्तौ सन्तावुपेत्येति सम्बन्धः, अस्पैव स्फुरच्छब्दस्य विभक्तिलिङ्गविपरिणामेन दिक्शब्देनापि सम्बन्धः, प्रकाशमानया तत्सम्बन्धिन्या वा कृत्वा तत्र देशे तयोर्वृशयोर्वा स्फुरन्तौ निर्गच्छन्तौ श्रिया विराजमानौ तनो निर्गतौ, ककुभः सम्बन्धि तेनो विद्युति दष्टं, अत एव परमशोभात्वेन निर्दिष्टं, यथा दामोदरेण मोचनमेवं नक्षेनापि पीताम्बरतुल्यतेजःसम्पादनमित्यद्भुतचरित्रमुक्तं, निर्गमनात् पूर्वमेव यावदमीष्टं तावद् रूपं सम्पन्नमिति सिद्धौ, कुजयोर्वृशयोः सकाशादागत्य भगवत्किण्टे, पूर्ववृत्तान्तज्ञानवतामपि भ्रममिवोत्पादयन्तौ ताविति दृष्टान्तेनाह जातवेदा इवेति, दृष्टान्तेपि द्वित्वमत्यन्तदुर्लभं, कुजयोररणिद्वयरूपयोः सकाशाद् यथा श्रौतोश्रिर्भवति, जातो वेदो यस्मात्, क्रियाकाण्डनिमित्तनन्मा वह्निरित्येतर्यः, ततो भगवन्तं प्रणम्य पूर्वज्ञानस्य दार्ढ्याच् छिरसेति, साष्टाङ्गनमस्कारं भूमौ कृत्वा देवानामितरनमस्कारशङ्कां भूमिसम्बन्धशङ्कां च व्युत्स्य चद्गाञ्जली भूत्वा भगवन्तं वक्ष्यमाणप्रकरणोचतुः स्मेतिसम्बन्धः, शापविमोक्षे जातेपि भगवन्तमृष्ट्यास्तुत्वा च न गन्तव्यं यतो भगवानखिललोकनाथः सर्वलोकाधिपतिः स्वयमेकलोकाधिपतेः पुत्रौ तदाज्ञान्यतिरेकेण गते तस्मिँह्लोके स्थितिरपि न स्याद् भक्तिस्तु दूरे, अञ्जलिबन्धो विज्ञापनार्थः, तादृशयोः कथं भगवन्स्तोत्रेधिकार इत्याशङ्क्याह विरजमाविति, अत्रासम्भानाव्युदासाय स्मेतिप्रसिद्धिरुक्ता ॥ २८ ॥

दशभिः प्राणभृच्छ्लोभैश्चक्रतुः स्तोत्रमुत्तमम् । ज्ञानवैराग्ययोरत्र निर्णयः समुदीरितः ॥ १ ॥

मूलरूपो भवान् पूर्वं जगद्रूपस्तैवैव च । मध्यरूप इति त्रेधा ज्ञानरूपो निरूपितः ॥ २ ॥

माहात्म्यज्ञापनार्थाय दुर्ज्ञेयत्वं च वर्णितम् । सर्वरूपोपि सर्वस्मिन् गृह्यमाणैर्न गृह्यते ॥ ३ ॥

आध्यात्मिकस्ततो नायं भौतिकोपि ततो न हि । दैविकत्वेन सर्वः स्यात् द्वयं तस्माच्च जायते ॥ ४ ॥

अतः सर्वत्वकर्तृत्वे ज्ञानमक्ती फलिष्पतः । अतो ज्ञानं निरूप्यादौ भक्तिमाहत्तुरुत्तमाम् ॥ ५ ॥

अनेनैव च वैराग्यं ज्ञानाननकता यदि । तदा सर्वं परित्याग्यमन्यथा स्याद् विनाशनम् ॥ ६ ॥

भक्तिसिद्ध्यै तु यज्ञं ज्ञानं श्लोके पष्ठे निरूप्यते । अन्यथाभावशङ्काया व्यावृत्त्यर्थं भवान् परः ॥ ७ ॥

भगवन्तं नमस्कृत्य गमनप्रार्थना कृता । तदशुक्तं भक्तिमतामिति भक्तिस्तु पद्गुणा ॥ ८ ॥

भक्तैः सदैव सा कार्या परोक्षेणैव सिज्यति । गुप्तो रसस्तोदोद्बुद्धो रसतां याति नान्यथा ॥ ९ ॥

गुणप्रदानभावत्वमेकत्र हि विरुध्यते । अतोत्र भगवोऽहोलां स्वयं कर्तुं समुद्यतः ॥ १० ॥

स्वस्यैव रसभोगार्थं परार्थं वेत्यनिर्णयः । ताभ्यां विमोचनं नैव शक्यं पक्षद्वयेपि हि ॥ ११ ॥

त्वमेकः सर्वभूतानां देहास्वात्मेन्द्रियेश्वरः ।

त्वमेव कालो भगवान् विष्णुरव्यय ईश्वरः ॥ ३० ॥

त्वं महान् प्रकृतिः सूक्ष्मा रजःसत्त्वतमोमयी ।

त्वमेव पुरुषोऽध्यक्षः सर्वक्षेत्रविकारवित् ॥ ३१ ॥

पूर्वस्मृतिः सन्दिग्धेति तन्निर्णयार्थं भगवानागत इत्युक्तं, सा स्मृतिः सर्वलोकप्रसिद्धा भवत्विति कृष्ण-
स्वरूपं ज्ञातं निरूपयतः, “ज्ञानी प्रियतमोतो म” इतिवाक्यात्, अन्यथा सर्वैव स्तुतिर्विरुध्यते, तत्र प्रथमं
पुरुषोत्तमो भवानित्याहुः कृष्णकृष्णेति, आदरे वीप्सा, कृष्णः सदानन्दः, स एव कृष्णनामा च, उभय-
विधाज्ञाननिवृत्त्यर्थं वा तयोक्तं, आकृत्या चेष्टया च नावयोर्भ्रम इत्याहुर्मुद्गायोगिनिति, लौकिका
अपि नानायोगचर्यायां प्रवृत्ता हीनभावं न प्राप्नुवन्ति कुतः पुनर्निर्दोषपूर्णगुणविग्रहः ? अतो नामरूपे वर्णनीयेथं न
वाचके, आद्य इति, मूलभूतत्वमेव महत्त्वं, सर्वैर्हि स्वापेक्षया महत्त्वं ज्ञातव्यं, आद्यस्तु तथा, आद्यत्वं मतान्तरे-
चेतनस्यापि सम्भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थाह पुरुष इति, साङ्ख्यतुल्यतामाशङ्क्याहुः पर इति, पुरुषोत्तम
इत्यर्थः, निराकारसनिवृत्त्यर्थं पुरुषपदं, तस्मिन् पक्षेयं विकृतो भवेदेव, परः कालादीनामपि नियन्ता, एवं भगवतो
मूर्तरूपत्वं निरूप्य कार्यरूपाभावे मूलरूपत्वं नोपपद्यते इति कार्यस्य चान्यथात्वे तस्य गौणत्वमविकृतत्वमसङ्गित्वं
च विरुध्यते इति कार्यरूपमपि त्वमेवेत्याहुर्व्यक्ताव्यक्तमिदमिति, इदं सर्वमेव जगद् द्विरूपमेव भवति कालेना-
परिगृहीतमव्यक्तं भवति परिगृहीतं व्यक्तं भवति, आकाशपरमाण्वादीनामपि व्यक्तत्वेति केचित्, तदा सर्वमेव
जगत् कालादितृगस्तम्बान्तं व्यक्तमव्यक्तं च भवति, अवयुत्यानुवादे वा, उभययापीदं जगत् तवैव रूपं, अत्र
प्रमाणमाहुर्ब्रह्मणो विदुरिति, ब्रह्मणो वेदात्, ब्राह्मणा इति वा, ते ब्रह्मण इति वा, तदा सर्वा एव श्रुतयः प्रमा-
णमित्युक्तं भवति, रूपमिति स्वरूपं निरूपकं वा ॥ २९ ॥ एवं सर्वरूपत्वं भगवतो निरूप्याधिदैविकप्रकारेणापि
सर्वरूपत्वमाहुस्त्वमेक इति, तत्तदाधिदैविकानां भेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः सर्वभूतानामिति, आरक्षतृगस्तम्बान्त-
जातिभेदानां देहा असवः प्राणा आत्मान्तःकरणमिन्द्रियाणेश्वरो जीवः, स्वात्मा जीवो वा, इन्द्रियपदेन
प्राणाः, इन्द्रियाण्यन्तःकरणं च, ईश्वरोन्तर्यामी, आधिभौतिकादीनामीश्वरो वा, देहद्वयसहितजीवस्य वा,
नियामकत्वपक्षे भिन्नतया कालादीनामपि तयात्वमिति कालादिरूपतामाहुस्त्वमेव काल इति, कालो भगव-
चेष्टेति केचिद्, वस्तुतस्तु त्वमेव कालः, तत्र हेतुमाहुर्भगवानिति, ऐश्वर्यं सर्वस्यापि कालकृतमेवेति काल एव-
ेश्वरः, तथा बलमपि, ताह्वय एव बलं, तपोयोगादिभिरपि कालपुष्टैरेव बलं सिध्यति, यशोपि काल एव, न हि सर्वदा
कस्यचिद् यशो भवति, एवमन्येपि गुणाः, कालान्वयव्यतिरेकात् काल एव पद्गुणहेतुरिति गम्यते, ननु कालस्तु
विष्ण्वात्मकः, यो हि व्यापको भवति स कलयति न हि योयं व्याप्तुं न शक्नोति स कलयति, अतो विष्णोरेव
कात्रो नान्य इत्याशङ्क्याहुर्विष्णुरिति, त्वमेव विष्णुराधिदैविकः कालो यज्ञरूपो वा पालको वा सत्त्वा-
त्मकः, तस्य भिन्नत्वे भगवतस्तदधीनत्वं स्यात्, अव्ययोक्षरमपि त्वमेव, अन्यथा भगवतः समवायित्वं न स्यात्,
अक्षरमेव हि समवायिकारणं प्रकृतिपुरुषोपादानत्वात्, “सर्वं समामोपि ततोसि सर्वं” इति सर्वत्वमन्ययाप्युप-
पद्यते, वस्तुनः परिच्छेदकत्वं न सर्ववादिसम्प्रतिपन्नं, अतोक्षरो भगवानेवेश्वररूपमप्यन्तर्यामिरूपं भिन्नरूपं
वाधिकारित्वेन निर्दिष्टं यस्यासाधारणो धर्म ऐश्वर्यं भवति ॥ ३० ॥ एवमाधिदैविककालादिरूपत्वं निरूप्या-
ध्यात्मिकत्वमाधिभौतिकत्वं च निरूपयितुं मध्यमभावं निरूपयति त्वं महानिति, सर्वस्यापि जगतो-

गृह्यमाणैस्त्वमयाहो विकारैः प्राकृतैर्गुणैः ।

कोन्विहार्हति विज्ञातुं प्राक् सिद्धं गुणसंघृतः ॥ ३२ ॥

तस्मै तुभ्यं भगवते वासुदेवाय वेधसे ।

आत्मद्योतैर्गुणैश्छन्नमहिम्ने ब्रह्मणे नमः ॥ ३३ ॥

इकुरभूतो महान्, तस्यापि क्षेत्ररूपं प्रकृतिः, तस्या अपि कार्योत्पत्तिसाधारणरूपं योनिवद् या प्रकृतिः सा सूक्ष्मा, तस्या अपि मूत्रभूता गुणाः, तन्प्रमयाधिदैविकी प्रकृतिर्गुणाश्च त्वमेव, एवं पञ्चरूपत्वमुक्तं, एवं योनिरूपत्वमुक्त्वा बीजरूपत्वमाह तुस्त्वमेव पुरुष इति, तस्याः प्रकृतेः पुरुषस्तस्यास्तावत्त्वसम्पादकः, अर्धयज्ञः सासी, साक्षिरूपं भिन्नमितिसिद्धान्तः, क्षेत्रज्ञश्च तथा क्षेत्राभिमानो जीवः सोपि क्षेत्रज्ञो भवति, क्षेत्रं जानातीतिव्युत्पत्त्या यः क्षेत्रज्ञः स मुख्यो भवान्, एतावता यत्रैव प्रमाणप्रवृत्तिः केनापि प्रकारेण तदेव भवानित्युक्तं भवति ॥ ३१ ॥ तत् प्रमाणं श्रुतिरेव न तु प्रत्यक्षमित्यलौकिकत्वसम्पादनार्थं भगवतः प्रत्यक्षप्राहृत्यं निराकरोति गृह्यमाणैरिति, गृह्यमाणैर्धैर्यपदादिभिः कृत्वा त्वमयाहः, तद्रूपोपि तैर्गृहीतैर्न गृहीतो भवति, न वा तैः सह, तेषां धर्माणां तदाश्रयाणां धर्म्याश्रयसहभाननियमात्, तत्रहेतुर्विकारैरिति, विकारै हि प्रकृतिर्नि प्रतीयते यथा सन्निपाते, तत्र प्राकृत-स्तिरोभवति, स्वप्रकाशमेव हि जडैः सह भासते यथा ज्ञानं विषयैः, तथा भगवानपि विषयान् प्रकाशयन् विषयैः सह कुतो न भासत इति चेत् तत्राहतुः प्राकृतैरिति, प्रकृतिर्हि अडा पुरुषाच्छादिका, प्रकृतौ प्रविष्टं पुरुषं न प्रकाशयति तथा प्राकृतैरपि तत्र स्थितो भगवानाच्छाद्यत इति न भगवान् गृह्यते, ज्ञानं त्वन्यनिष्ठं, ननु पुरुषो भगवान् प्रकृतिं श्रियमुपमर्धं कथं न प्रकाशत इत्याशङ्क्याह तुर्गुणैरिति, गुणा हि बन्धका रजकाश्च, अतः न प्रकाशते, ननु गुणाः साम्प्रतमेव जाता भगवांस्तु कथं न क्रियत इत्याशङ्क्य तत् परिहरन्तौ भगवांस्तथैव करोतीत्यत्र हेतुं वदन्तौ तादृशस्य भक्तिमार्गप्रवर्तकत्वमाहतुः कोन्विहार्हतीति, इहास्मिन् संपारे, त्रिवि-वित्तकै, पश्चादुद्धृतः को वा प्राक् सिद्धं गुणक्षोभात् पूर्वस्थितं विज्ञातुमिदमित्यतया द्रष्टुमर्हति? अपि तु न कोपि, नन्वयमप्यास्तत्वात्नेदानीं सिद्धः कुतो नार्हतीति चेत् तत्राहतुर्गुणसंघृत इति, गुणैर्विधितः, गुणा हि पूर्ववृद्धिं दूरी-कृत्य स्वरूपमप्यावृत्तवन्तः, अतो ज्ञातुज्ञेययोरावगणनं ज्ञानं सम्भवति ॥ ३२ ॥ तर्हि कथं निस्तार इति चेत् तत्राहतुस्तस्मै तुभ्यमिति, केवलं तस्मै सर्वदुर्ज्ञेयाय तुभ्यं नानाविनोदयु काय नमः, “ननु तमेव विदित्वातिष्ठस्यु-मेती”तिश्रुतेः कथं भगवद्ज्ञाने निस्तार इति चेत् तत्राहतुर्भगवत इति, भगवन्ज्ञानगुणेन भगवन्ज्ञानं, अज्ञातोपि प्रमेयबलेन निस्तारयतीति “ भक्तिस्तत्र प्रयोजिका ” “ यत्पामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः अवि-ज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानता”मिति श्रुत्याज्ञात एव ज्ञातो भवति, अतो भगवानीधः केन ज्ञातुं शक्यः? किञ्च प्रमाणबलेनाज्ञातोपि स्वतो ज्ञातुं शक्यः, यतोयं वासुदेवः, वासुदेवे शुद्धे सत्त्व आविर्भवतीति, आविर्भूतस्तु सर्वैव ज्ञातुं शक्यः, नन्वेतदेव सर्वं कुतो भवेत् साधनपरता साधनोत्पत्तिः सत्त्वशुद्धेराविर्भाव इति? तत्राहतु-र्वेधस इति, स हि सर्वं विदधाति, अन्यथा तेन कृतस्तन्मार्गो व्यर्थः स्यात्, नमो धीमहीत्यर्थः, अतोन्तःकरण-प्रत्यक्ष एव भगवान् न बहिःप्रत्यक्षविषयः, तर्हि बहिर्नास्तीत्येव मन्तव्यं, तत्राहतुरात्मद्योतैर्गुणैश्छन्नमहिम्न इति, आत्मना स्वैवैव द्योतो येयां, गुणा अपि भगवतैव प्रकाशयन्ते यथा सुयेण मेवाः, त एव तस्यावरण-मपन्ति, न हि गाढान्यकारे निशायां मेवा दृश्यन्ते, एवं सर्वैरेव विषयैरात्मनैव प्रकाशितैश्छन्नो महिमा

यस्यावतारा ज्ञायन्ते शरीरेष्वशरीरिणः ।

तैस्तैस्तुल्यातिशयैर्वीर्यैर्देहिष्वसङ्गतैः ॥ ३४ ॥

स भवान् सर्वलोकस्य भवाय विभवाय च ।

अवतीर्णोऽभगागेन साम्प्रतं पतिराशिपाम् ॥ ३५ ॥

नमः परमकल्याण नमस्ते विश्वमङ्गल ।

वासुदेवाय शान्ताय यद्गुणां पतये नमः ॥ ३६ ॥

यस्य, अतो न प्रकाशते, वस्तुतस्तु वर्तते एव सर्वत्र, अन्तर्बहिःस्थितौ हेतुमाहुर्ब्रह्मण इति, “ बृहत्त्वाद् बृहणत्वाद् ब्रह्म,” अतः सर्वत्रैव वर्तते परमन्तरेव प्रकाशते न बहिरिति ॥ ३३ ॥ तर्हि कथमवताराद् बहिः प्रकाशरूपो भगवान् भवतीति ? तत्राहुर्यस्यावतारा इति, मत्स्यादियु शरीरेषु कचिदेव मत्स्यविशेषे लौकिकभावो दृश्यते स च न जीवधर्मो भवतीत्यशरीरिणस्तव तेष्ववतारा इति ज्ञायन्ते, अशरीरिण इतिवचनाच्छरीरा-कृतिरेव तत्र प्रकाशते न तु तच्छरीरं, अन्यथा वृद्धिर्नोपपद्यते, सामर्थ्यं परमधिकं भवेत्, तस्माच्छरीराकारेण भासमानं भगवद्रूपमेवेति न तुल्यमतिशयो वा यस्य यस्मादन्यत्र तदतुल्यातिशयं. कालापेक्षया नान्यस्य वीर्यमस्ति कालमर्यादां चेदुल्लङ्घति तदा भगवद्वीर्यमतुल्यातिशयमिति ज्ञायते, सोपि नैकविधः पराक्रमः, क्षणेन विश्वरूपो भवति, क्षणेन वामनो दृश्यश्चादृश्यश्च बहिरन्तः परिच्छेदो व्यापकश्च, अतो ज्ञायते सर्वेष्वेव देहिष्वसङ्गतैः कदाप्यसम्बद्धैर्भगवानेवायमिति न तु प्रत्यक्षतया भगवानिति निश्चेतुं शक्यत इत्यर्थः, तत्रापि कदाचिच्चैर्लौकिकं भवति कल्प्येतापि कथञ्चिज्जातमिति, सर्वदा चेदवाङ्मनोगोचरा अनुभावास्तदा कथं न ज्ञायते ? तदाह तुस्तैस्तैरिति, एवमत्रतरेषु भगवन्ज्ञानमातुमानिकं न प्रत्यक्षमित्युक्तम् ॥ ३४ ॥ प्रकृते तु शब्दादेव नारदरूपया वा भगवानेतदर्थमागत इति ज्ञायते इत्याहुः स भवानिति, यः पूर्वोक्तः सर्वप्रमाणवेद्यो लौकिकैरवेद्योन्तःकरणप्रत्यक्षोवतारी चतुरूपो भवान्, अत एव सर्वस्यैव लोकस्य भवायोद्भववैश्वर्याय च, अंशेन भागेन च साम्प्रतमवतीर्णः, यतो भवानाशिपां पतिः, स्वरूपतो भवोऽश्वत्थरूपो विवृतः प्रकारेण, ततोऽप्यधिकास्तत्र गुणाः, सर्वे एव लोका उत्पादनीयाः, ततस्तेभ्यः स्वप्नप्रानैश्वर्यादिकं च देयं भगवत्संज्ञतः समागते सर्वे भगवद्गीयाः शुद्धसत्त्वांशेनैवाविर्भवन्ति सग-वत्सेवौपयिकदासरूपांशेन वा सर्वे लोकाः स्वदासभावेनाविर्भवन्ति त्वतीच्छया भगवानेकदेशभावं प्रकाशित-वान्, सयुदाये ग्रहणभजनाद्यनुपपत्तेः, न हि प्रलयाग्निः सेवितुं शक्यते, किञ्च भागाः कलाः, कल्पपाव-तीर्णः, सर्वेषां सर्वकलाकौशलाय सर्वाः कलास्तदैव प्रादुर्भवन्ति यदि मूलमूलः कलारूपेणाविर्भवति तदैव च सर्वाः कलाः पूर्णा भवन्ति, इदं स्तोत्रयोगायोक्तं, स्वस्यापि वैष्णवरूपेणोद्भवो भक्तिकलाश्च पूर्णा भविष्यन्तीति, एता एवाशिपः, अग्रे प्रार्थ्यमानत्वात्, मातृपभावेन नानाविधाः क्रीडा मत्कास्तुत्पाद्य तेषु भक्तिस्थापनार्था इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ किञ्चित् प्रार्थयितुं नमस्कारं कुरुतो नम इति,

आदिमध्यावसानेषु नमनं मनआदिभिः ॥ ३६ ॥

आदौ कायिकं नमनं, तत्र फलं परमकल्याणेति, कल्याणानां निवानरूपो भगवान्, कल्याणानि शुभकलानि पुत्रनन्मादीनि लोके प्रसिद्धानि, परमानन्दः परमकल्याणः, कायेन नमस्कृतः शरीरोप-भोगाय परमकल्याणः प्रादुर्भवति, नमस्त इति वाचनिकं, ते तुभ्यमिति कीर्तनात्, तस्य फलं विश्वमङ्गल इति, वेदादिनिर्माणाद् विश्वस्यै तत्साध्यकलरूपो मङ्गलं भवति, अन्ते नमनं मानसं, तदर्थं मनस्याविर्भावाय

अनुजानीहि नौ भूमस्तवानुचरकिङ्करो ।

दर्शनं नौ भगवत ऋषेरासीदनुग्रहात् ॥ ३७ ॥

वाणी गुणानुकथने श्रवणौ कथायां हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्नः ।

स्मृत्यां शिरस्तव निवासजगत् प्रणामे दृष्टिः सतां दर्शनेस्तु भवत्तनूनाम् ॥ ३८ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इत्थं सङ्कीर्तितस्ताभ्यां भगवान् गोकुलेश्वरः ।

दाम्ना चोलखले बद्धः प्रहसन्नाह गुह्यकौ ॥ ३९ ॥

वासुदेवायेति, शान्तायेति-ज्ञानरूपाय, केवलमाविर्भूते नारदवदज्ञाते तयापुरुषार्थो न भवतीति शान्तं लयविशेषशून्यं रूपमाविर्भावो ज्ञानं चोक्तं, फलमाह यदूनां पतय इति, भगवान् स्वामी फलं यथा यदूनाम् ॥ ३६ ॥ एवं नमस्कृत्य गमनार्थं प्रार्थयेते अनुजानीहीति, नावावामनुजानीहि, अनुज्ञां प्रयच्छ, भूमन्त्रितिसम्बोधनं स्वस्य तत्र स्थातुमयोग्यतार्थं, तदेवाहतुः स्वानुचरकिङ्कराविति, तवानुचरस्य नारदस्य किङ्करो दासौ, सेवकसेवकत्वमेवोचितं न तु त्वत्सेवकत्वमावयोः, यतस्त्वं भूमा महान्, न ह्यल्पेन महतः सेवा कर्तुं शक्यते, ननु दर्शनयोग्यता यदा तदा सेवायोग्यता सिद्धैव ततः कथमयोग्यावितिचेत् तत्राहतु- दर्शनं नौ भगवत ऋषेरासीदनुग्रहादिति, महाराजसेवकः स्वभृत्यं कदाचिन् महाराजस्यानं नयति नैतावता तस्य महाराजसेवायोग्यता भवति, अतो दर्शनान्ययानुपपत्त्या न सेवायोग्यता, भगवतो दर्शन- मृषेरनुग्रहादिति, ऋषेर्भगवत इति गुरुदेवतयोरैक्यार्थं सहनिर्देशः ॥ ३७ ॥ एवं गमनं प्रार्थयित्वा तत्र

गुणानुसंगि च प्रार्थयेते वाणीति, पडङ्गानि पुरुषे प्रधानानि,

वाक् श्रोत्रे च करो चित्तं शिरश्चक्षुस्तथैव च । पडेते भगवत्कार्ये यदि सक्ताः कृतार्थता ॥ १ ॥

कीर्तने श्रवणे चैव गुणानां रूपदास्यके । स्वरूपस्मरणे नत्यामवतीर्णस्य दर्शने ॥ २ ॥

गुणानामुत्कर्षाधायकधर्माणां कीर्तने वाण्यस्तु, तत्रैव सा विनियुक्ता भवतु, यथा वराय दत्ता कन्या नान्यगा- मिनी भवति नाप्यन्यः प्रार्थयेते नापि पतिभयात् सान्यसम्बन्धिनी कथञ्चिदपि भवति तथा वाणी भवतु, एवमेव श्रवणौ कथायां, हस्ताभ्यामपि भगवतः सर्वकर्मस्वाष्ट्यामिकेषु, चकारात् पादावपि मन्दिरगमनादिषु, तद्- व्यतिरेकेण हस्तसेवा नोपपद्यत इत्युभयमेकरूपं, तव पादयोः स्मृत्यां नो मनोस्तु स्मरणे सर्वानेव भक्तानेकी- कृत्याहतुः, पादयोरितिद्विवचनं रूपान्तरे तथाभावाय, शिरस्तु प्रणामे, चतुरङ्गया भक्त्या भगवतः सर्वस्थितिः सर्वान्तरत्वं च स्फुरिष्यति, अतः सम्बोधनं, यतो हे निवासजगदिति, निवासभूमौ जगद् यस्येति, दृष्टिस्तु सतां दर्शनेस्तु, भगवद्दर्शनं तु धार्ष्ट्यान्न प्रार्थितं, ननु तेषां दर्शने किं स्यात् ? तत्राहतुर्भगवत्तनूनामिति, भगवतस्तनूनास्ते, तत्र भवान् वर्तत इति तथा, अयोगोलके वह्निर्यथा वा गङ्गायां जलम् ॥ ३८ ॥

एवं गमनभक्तयोः प्रार्थनायां कृत्यायां सर्वथा भक्तौ शीघ्रमेव लयो भविष्यतीति किञ्चिन् मोहयित्वा किञ्चिद् दत्तवानित्याहेत्यमिति, एवङ्कारेण सम्यक् कीर्तितस्ततोपपद्यन्तं स्तुतः प्रहसन् गुह्यकावाह, सर्व- कारणदानयोः समर्थ इति ज्ञापयति भगवानिति, शीघ्रं तयोर्मुक्तौ गोकुले स्वस्य क्रीडायामन्यपवेशो भविष्यतीति ज्ञापयति गोकुलेश्वर इति, गोकुलवासिनामेव साम्प्रतं तद् युक्तं न त्वन्येषां, अतो गोकुलक्रीडासमाप्तिपर्यन्तं तपामोहनमुचितमेव, किञ्च दाप्नोःखले च बद्धः, यस्तु गोकुलरसभोगार्थं तत्र गौणभावं प्राप्तस्तेषु वा रसाधिन्य- सिद्ध्यर्थं तदधीनो जातः, देवयोगाङ्कुले स्थितयोः पूजा कापि न जातेतिशङ्कापि न कर्तव्या यतो गोकुलेश्वरो दाप्ना बद्धः, वस्तुतस्त्वेश्वर एव लोकादप्यापि नन्दन्यायमेव पुत्र इतीश्वर एव स चेद् दाप्ना यन्त्रितस्तदा कस्य

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

ज्ञातं मम पुरैवैतद्विषया करुणात्मना ।
 यच्छ्रीमदान्धयोर्वाग्भिर्विभ्रंशोनुगृहः कृतः ॥ ४० ॥
 साधूनां समचित्तानां सुतरां मत्कृतात्मनाम् ।
 दर्शनान्नो भवेद् बन्धः पुंसोक्ष्णोः सवितुर्यथा ॥ ४१ ॥
 तद् गच्छतं महाभागौ नलकूबरसादनम् ।
 सञ्जातो मयि भावो वामीप्लितः परमोभवः ॥ ४२ ॥

गोकुले सन्मानं स्यात् ? उचितं चेतद्, देवयोरत्र वृक्षत्वं, एवं गोकुलवासिनां वृत्तान्तं स्मृत्वा गृहसन् बन्धुमान्मण-
 ब्रवीत् यद् युवाभ्यां प्रार्थ्यते तत् किमपि नावशिष्टं, मद्भिकारिणैव तत्सम्पादनात्, द्वयं हि पुरुषार्थो मुक्तिर्मयि
 प्रेम च, निरोधस्योभयरूपत्वात् ॥३९॥ प्रपञ्चविस्मृतिमुक्तिः सा पूर्वमेव जातेत्याह ज्ञातमिति, ममैतत् पूर्वमेव
 ज्ञानमासीद् यद् ऋषिणा करुणात्मना श्रीमदान्धयोर्विभ्रंशः कृतः, सेवकाः कदाचित् स्पेच्छयापि कुर्वन्तीति
 तद्व्यावृत्त्यर्थं ज्ञानमुच्यते, न केवलं ज्ञातं किन्त्वभिमतमित्युपिप्रशंसा, ततो मयैतावत् कृतमित्यर्थान्
 ज्ञापितं, अतो न प्रार्थनीयं किञ्चिदवशिष्यत इतिभावः, शापो ह्यकारे भवति स शापदातुः समानाधिकरणो
 भवति, परदुःखमपि दृष्ट्वा कारुणिको दुःखितो भवति, तदाह करुणात्मनेति, करुणायुक्त आत्मान्तः-
 करणं यस्येति, भाव्यार्थावयवम्भावज्ञानाद् ऋषिर्वं, युवयोस्त्वतिक्लिष्टत्वमाह श्रीमदान्धयोरिति, अन्ध-
 तमस उद्धारोवश्यं कर्तव्यः, वाग्भिरितिवचनमात्रं तेनोक्तं, ज्ञापनार्थं कृतिस्तु मयैव कृता, अत एव वाग्भिर्या
 विभ्रंशोज्ञानरूपः स त्वनुगृह एव ॥ ४० ॥ नन्ववश्यम्भावि चेत् तयात्वं किमिति नारादेनोक्तं ? वचनात्
 तूष्णीम्भाव एवोचित इति चेत् तत्राह साधूनामिति, ये हि साधवस्तेषां दर्शने पुनर्बन्धो न भवति, ते हि
 ज्ञानव्याप्ता वह्निनायःविण्ड इव, यथा तत्सम्बन्धेरेरप्यधिको दाहो भवत्येवमेव ब्रह्मज्ञानापेक्षयापि सदृशे
 बन्धनिवृत्तिर्भवति, साधवः सदाचाराः समचित्ता ज्ञानिनः, अतो ज्ञानकर्मणोः सद्भावादेते मुक्ता एतेमुक्ता
 इतिवैलक्षण्यज्ञानं न समदर्शित्वत्राधिकं, नापि तैस्तथा सम्पाद्यते, किन्तु तेषां दर्शनमेव मुक्तिसाधकं, किञ्च
 नितराभक्तकृतात्मनमिति, अस्ति कुरु अतथा चैः समर्थितात्मानः, मत्कृते वास्मा चेषां, कर्मज्ञानमकीनां
 तेषु सिद्धत्वाद् बन्धः सर्वथा न भवति, ततो निवर्तितं कर्मणा रजो ज्ञानेन सत्त्वं भक्त्येत्यतो न केनाप्यंशे-
 नावशिष्यते, अत एव पूर्णकर्मणो वस्यादिभावं प्राप्नुवन्ति ततोपि ज्ञानिनो ब्रह्मविदः सनकादय इव भवन्ति,
 ततोपि भक्ता मद्भावं प्राप्नुवन्तीति तदाह दर्शनान्नो भवेद् बन्ध इति, पुंस इति, मर्यादाधिकारिणस्तु ततो
 बन्धो निवर्तते, अहं त्वनधिकारिणोपि निवर्तक इतिविशेषः, तयाप्यप्रार्थितं कथं दत्तन्त इत्याशङ्क्य
 दृष्टान्तेन निराकारोत्पक्ष्णोः सवितुर्यथेति, अक्ष्णोर्वन्धनमन्वकारः, स सवितृदर्शने निवर्तत एव ॥ ४१ ॥
 न हि वस्तुशक्तिः प्रार्थनादिकपक्षेने तस्मान्मोक्षस्तु पूर्वमेव सिद्धो भक्तिरपि सिद्धेति वदन् प्रार्थितमाह
 तद् गच्छतमिति, भक्तेः कारणमाह महाभागाविति, अनन्तकोटिजन्मपुण्यपापयोरुपाजिनयोर्मध्ये दिव्यदान-
 वरपर्यन्तं मत्प्रतीक्षाभावनात् सर्वमेव पापं नष्टं, पुण्यं त्ववशिष्यते, तदुक्तं महाभागाविति, नलकू-
 बरेत्येकथैव प्रमादः, सादनं गृहं, यत्रावसाद् प्राप्सौ, अनेन तत्रासाकिर्न भविष्यतीति सूचितं, मयि तु
 मद्भिषयको भावः प्रेमलक्षणकः सञ्ज्ञान एव, तेनैव श्रवणादिकं स्वत एव भविष्यति, अप्रार्थितत्वादनभिमतमि-
 त्याशङ्क्याहेप्लित इति, तत्र हेतुः परमोभव इति, भाव एवान्तिमजन्मरूपो न तस्मादप्यन्यन् जन्म भवतीति

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इत्युक्तौ तं परिक्रम्य प्रणम्य च पुनः पुनः ।

बद्धोत्सखलमामन्त्र्य जग्मतुर्दिशमुत्तराम् ॥ ४३ ॥

परमत्वं, अतो जन्मभिः क्लिष्टानां सर्वेषामेव मयि भावः प्रार्थनीयो भवति, अतो वां युवयोरपीप्सितत्वात् सम्यग् जातः ॥ ४२ ॥ एवमुक्तौ तत्रोचितं कृत्वा गतवन्तावित्याहेत्युक्तौ, तमिति बालकव्युदासः, बहुवारं प्रदक्षिणां कृत्वा प्रतिप्रदक्षिणं नमस्कृत्य चकारात् स्वदीनतां चाविष्कृत्य लीलाभावादिभिरप्यमोहितौ सन्तौ बद्ध-मुत्सखलं यस्मिन्निति, आमन्त्र्य 'गच्छाव' इत्युत्तवोत्तरां दिशं स्वस्थानं जग्मतुः, एवं गोकुलवासिनोर्वृक्षयोरपि निरोध उक्तः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्ब्रह्ममदीशितयिरचितायां दशमस्कन्धविवरणे द्वितीये तामसप्रकरणे-
वान्तरप्रमाणप्रकरणे वैराग्यनिरूपकपद्यायस्य स्कन्धादितो दशमाध्यायस्य विवरणम् ॥

॥ सप्तमः स्कन्धादित एकादशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

गोपा नन्दादयः श्रुत्वा द्रुमयोः पततो रवम् ।

तत्राजग्मुः कुरुश्रेष्ठ निर्घातभयशङ्किताः ॥ १ ॥

भूम्यां निपतितौ तत्र ददृशुर्यमलार्जुनौ ।

वभ्रमुस्तद्विज्ञाय लक्ष्यं पतनकारणम् ॥ २ ॥

उल्लूखलं चिरुर्षन्तं दाम्ना बद्धं च बालकम् ।

कस्येदं कर्म आश्चर्यमुत्पात इति कातराः ॥ ३ ॥

निरोधः सर्वमावेन वर्णनीयो हि गोकुले । स्त्रीणां स चोक्तः पुंसां च नन्दप्राधान्यभाक्तः ॥ १ ॥

एकादशे ततोऽध्याये पूर्वावस्थामरोपतः । त्याजयित्वा तु नन्दस्य कृष्णभावो निरूप्यते ॥ २ ॥

मोचनं मुग्धलीला च स्थानान्तरपरिग्रहः । तत्र लीला वत्सवक्रौ ज्ञानं चेति निरूप्यते ॥ ३ ॥

पद्भिक्षिभिः षोडशभिश्चतुर्भिः पद्भिरेव च । नत्रभिः पञ्चभिश्चेति सप्तार्याः सगुणो हरिः ॥ ४ ॥

स्वार्थं तु भगवान् कार्यस्तथात्वं ज्ञाप्यते पुनः । सर्वस्वं हरिरेवेति तदर्थं त्याग ईर्यते ॥ ५ ॥

वृन्दावने स्थितौ हेतुर्भगवतोपतः परम् । नास्तीतिज्ञापनायोक्ता प्रीतिर्लीलोपयोगिषु ॥ ६ ॥

वत्सचारणदोषस्य निवृत्तिर्वत्समारणम् । गोपालदोषव्यावृत्त्यै वक्तव्यापि विनाशानम् ॥ ७ ॥

स्थानत्यागे हरीच्छैत्र कारणं न तु दृष्टता । तन् ज्ञापयितुमत्रापि वरुवत्सौ विनाशितौ ॥ ८ ॥

अतो विमर्शां गोपानामानन्दश्च निरूपितः । तदर्थमेव च हरेर्बालभावो न चान्यथा ॥ ९ ॥

सम्पन्ने तु तनस्तस्य परित्यागोपि वर्ण्यते ९.१ ॥

तत्र प्रथमं प्रपञ्चविस्मरणपूर्वकं भगवदासक्तिं वक्तुं भयविमोकावाह गोपा नन्दादय इतिपद्भिर्नन्दार्थ-
मेवैतदिति ज्ञापयितुं नन्दादय इति, गोपा इति स्वतःसामर्थ्याभावः, भगवतोद्भूतलीलामाह श्रुत्वा द्रुमयोः
पततो रवमिति, पततोर्द्रुमयोरिदानीं रवः श्रुतो यदा तौ स्तुत्वा निर्गतौ, इदं नान्यशक्यं, ततस्तत्राजग्मुः,
कुरुश्रेष्ठेतिविधासार्थं, सर्वेषां तत्रागमने हेतुर्निर्घातभयशङ्किता इति, निर्घातो निरभ्रवियुत्पातसङ्कतं
भयं कस्यचिदुपद्रवो भाव्यनिष्टमूचनम् ॥ १ ॥ आगतानां ज्ञानमाह भूम्यामिति, भूमौ निपतितावर्जुनौ
दृष्टवन्तः, ततोऽन्यत्र तौ चेत् पतितौ भवतस्तदा कालान्तरत्वं न दोषायेति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह तत्रेति, यत्रैव स्थितौ
तत्रैव पतितौ, अर्द्रता च तेषां दृष्टिगम्या न भवति, बहिर्मुखत्वात्, जातायामपि तत्राप्याकर्षणस्यापेक्षितत्वात्
तस्य पतनस्य कारणमविज्ञाय वभ्रमुः, ननु प्रत्यक्षस्याभावेऽप्यनुमानेन कथं न कश्यते? तत्राह लक्ष्यमिति,
लक्ष्यमप्यविज्ञाय, ते ह्यतिनैयायिका युक्तिनाथितं प्रमाणं न किमपि मन्यन्ते, अत्रो व्याप्तस्याभावान्नानुमानेन
पतनकारणज्ञानम् ॥ २ ॥ ननु भगवानस्त्येव प्रत्यक्षसिद्धः कोत्र सन्देह इति चेत् तत्राहोऽल्लूखलमिति, उल्लूखला-
कर्षणं कुर्वन्तं तदानीमपि ततोऽप्यग्रे गच्छन्तं वृक्षयोर्मध्ये स्थितं, अन्यत्र गमनाभावे हेतुर्दांश्चा बद्धमिति, च
कारादुल्लूखलेन सह वृक्षयोः पातं बालकं चेति वा बालकत्वादेव न स्वतो मोचनं, भगवन्तं हेतुत्वेन प्रत्यक्षसिद्ध-
मप्यन्यथासिद्धं कृतवन्त इत्याह कस्येदमिति, इदं क्वचनलक्षणं कस्य कर्म? कर्मैतिवचनं, व्याकुलत्वज्ञापकं, किञ्च

बालाः प्रोचुरनेनेति तिर्यग् गतमुल्लखलम् ।
 विकर्षता मध्यगेन पुरुषावप्यचक्ष्महि ॥ ४ ॥
 न ते तदुक्तं जगृहुर्न घटेतेति तस्य तत् ।
 बालस्योत्पाटनं तर्वाः केचित् सन्दिग्धचेतसः ॥ ५ ॥
 उल्लखलं विकर्षन्तं दान्ना बद्धं स्वमात्मजम् ।
 विलोक्य नन्दः प्रहसद्बदनो विमुपोच ह ॥ ६ ॥
 गोपीभिः स्तोभितोनृत्यद् भगवान् बालकः क्वचित् ।
 उद्गायति क्वचिन्मृगधस्तद्वशो दारुयन्त्रवत् ॥ ७ ॥

कुतो वा हेतोरेतद् बन्धनमिति, आश्चर्यमिति, बालकस्य बन्धनं तेन पातनं त्वसम्पवितमेवात आश्चर्यमेवैतदुभय-
 मपि, पातनमेव वा, नन्वकारणकार्योत्पत्तिः कथम् ? तत्राह उत्पात इति, अयमुत्पातो देवदैत्यादिकृतो भाव्यनिष्ठ-
 सूचको न तु सर्वथा युक्तिवाधितो भगवता कृत इति कार्यकारणभावे प्रत्यक्षसिद्धेपि न तथात्त्रमङ्गीकर्तुं शक्यते,
 अत एव भ्रान्तो नैयायिकस्तर्कविह्वलं न मन्यते, “अलौकिकास्तु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेदि”तिवाक्याच्च,
 तर्हि किं जातं तादृशज्ञानस्य फलमित्याकाङ्क्षायामाहोत्पात इति कातराः, पातस्तूत्पातरूपः, अग्रे च
 मयं भविष्यतीति कातरा भयस्याकुला जाता इत्यर्थः ॥३॥ अत एव बालकैरुच्यमानमपि वाक्यं नाङ्गीकृतवन्त
 इत्याह बालाः प्रोचुरितिद्वाभ्यां, सर्व एव बाला यथादृष्टार्थेनादिनः कश्चनासमर्थाः कारणं प्रोचुः, तेषां वाक्य-
 माहानेनेति, अनेन वृक्षौ पातितौ, प्रकाराकाङ्क्षायामाहुस्तिरश्चीनमुल्लखलं विकर्षतेति, तिर्यक्पतितमुल्लखलं तं
 विशेषेण कर्षता, कर्षणेपि प्रयोजनमाहुर्मध्यगेनेति, मध्ये स्थितः किं कुर्यात् ? नचैतन्न ज्ञानं भ्रान्तमित्याकाङ्क्ष-
 यामाहुः पुरुषावप्यचक्ष्महीति, वृक्षाद् द्वौ पुरुषौ निर्गतौ तावप्यस्माभिर्दृष्टाविति, अतः स्वदृष्टं लौकिकमलौकिकं
 चोक्तवन्तः ॥ ४ ॥ तदुभयमपि तैर्नाङ्गीकृतमित्याह न ते तदुक्तं जगृहुरिति, ते गोपा बालकोक्तं न सत्यमिति
 गृहीतवन्तस्तत्र हेतुर्न घटेतेति, तस्य बालकस्य तर्वाहरपाटनं सर्वथा युक्तिवाधितं, केचन पुनराद्रेनैयायिकाः
 सन्दिग्धचेतसो जाताः, शकटवृणावर्तयोर्भङ्गदर्शनात्, न तु तेषामपि कश्चन निर्वाहः ॥५॥ नन्दस्तु सन्दिग्धोपि
 तं विचारं दूरीकृत्य मोचितवानित्याहोऽल्लखलमिति, तदानीमपि विकर्षन्तमिति शीघ्रमोचने हेतुः, दान्ना
 बद्धमिति मोचने निमित्ते, स्वमात्मजमिति स्वस्यैवावश्यकत्वे, स्वभिति व्याकुञ्चतापरिज्ञानार्थे, स्वपदप्रयोगात्
 भगवद्भावं प्राप्त इत्युक्तिरपि, तेषामज्ञानं न तेषां बुद्धिदोषेण किन्तु भगवैव कार्यत इति, प्रहसद्बदन इति
 धौर्त्यस्मरणात्, तस्यापि ज्ञानाभावस्त्वेनेनोक्तः, विशेषेण मोचनं सर्वासामेव रज्जुनां पृथक्करणं, हेत्याश्चर्यं,
 स्वबन्धनं तेन मोचितमिति भगवच्छरणो बन्धो भगवैव मोचयितुं शक्यते नान्येनेत्यत इदनाश्चर्यमेव ॥ ६ ॥

गोपीनां वशभावं प्राप्तस्य भगवतो लीलामाह गोपीभिरितित्रिभिः ।

विद्योपनीविनां सेवां येनैव च सुखं भवेत् । राजसीं तामसीं लीलां सात्विकीं च चकार ह ॥ १ ॥
 तत्र प्रथमं राजसीं लीलामाह, गोपिकाः प्रत्येकं स्वस्वगृहं नीत्वा ‘नृत्यं कुरु भगवँल्लङ्कानि दास्यामी’त्युक्तो
 नृत्यति, तत्रापि स्तोभितः, ‘कृष्ण एव सन्ध् नृत्यं जानाति कर्तुं न राम’इत्युक्तः, स्तोभा शून्यप्रशंसा यथा
 स्तोभाक्षराणि भ्रममेति, तथा गोपीभिर्यथाकथञ्चिन् नृतुतो नृत्यन् नृत्यं करोति, लडयें लड्, तत्रापि नृत्ये न
 प्राकृतवन् नृत्यति किन्तु यथा तण्डुर्या वा पार्वती, ततोपि सहस्रगुणमत्यन्तं नृत्यति, तदनुचितं, किं पामराणां
 स्थाने तथा नृत्येनेति ? तदाह भगवानिति, पद्गुणैर्धर्मसम्पन्नो न ह्यन्यथा नृत्यं कर्तुमर्हति, तर्हि तासामप्यग्रे
 नार्हत्येवेति चेत् तत्राह बालकः क्वचिदिति, क्वचिद् वा गोकुले स्वस्य बालभावं प्रदर्शितवानिति, वाञ्छवदिति-

विभर्ति कचिदाज्ञसः पीठकोन्मानपादुकम् ।

बाहुक्षेपं च कुरुते स्वानां च प्रीतिमावहन् ॥ ८ ॥

दर्शयंस्तद्विदां लोक आत्मनो भृत्यवश्यताम् ।

ब्रजस्योवाह वै हर्षं भगवान् बालचेष्टितैः ॥ ९ ॥

गोपष्टदा महोत्पाताननुभूय बृहद्वने ।

नन्दादयः समागम्य ब्रजकार्यममन्त्रयन् ॥ १० ॥

पाठे कचिद् भगवान् शास्त्रानुसारेण नृत्यति कचिद् बालवत् केवलं देहपादचालनमात्रं करोति मुग्धभावव्यापनाय, ततोपि कयाचित् 'कृष्ण गायेत्युक्त उद्गायति, उच्चैस्तूर्णानां गानं करोति यथा सर्वासां हास्यं भवति, अथवा कचिदूर्ध्वं गायति यथाशास्त्रं कचिन्मुग्धोशास्त्रमपि बालवत्, किञ्च नृत्यगानयोर'प्येवमुत्पायैवमुपविष्ट एवं सुप्तो गानं कुर्वित्युक्तस्तथैव गायतीत्याह तद्दशो दारुणव्रजवदिति, गोपिकावशो भूत्वा दारुणुत्रिकावन् नृत्यति गायति च ॥७॥ लीलान्तरमाह विभर्तीति, सर्वत्र कचिद्विदितपदेन कचित् करोति कचिन्न करोतीति ज्ञातव्यं, अन्यथा तथास्वभाव आश्चर्यं न स्याद् बहुधा प्रार्थनं च, कचिदाज्ञसः 'पीठमानयोन्मानं तण्डुलादिमानपात्र-मानय पादुके दारुणये आनये'त्युक्तः केवलं विभर्ति न तूत्थापयितुं शक्नोति, अशक्तिभावनां च करोति यथा प्राकृता बालः कुर्वन्ति, एकवद्भावः स्थूले सूक्ष्मे प्रशस्ते निन्दिते तुल्यत्वज्ञापनार्थः किञ्च बाहुक्षेपं च कुरुते, 'मया सह महद्युद्धं कुर्वित्युक्तो बाहुविस्फोटनं करोति, चकारादुपर्यपि पतति, बलाविभावेन तं चालयतीव, ननु किमित्येवं करोति? तत्राह स्वानामिति, येन कारणेन तेषु स्वत्वं सम्पादितं तेनैव प्रीति-मुद्बह्व् यावतैव तेषां प्रीतिर्भवति, न त्वधिकं करोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ लीलाद्वयं विशेषतो निर्दिश्य सामान्यतः सर्वामेव लीलां सङ्क्षेपेणाह दर्शयन्निति, बालचेष्टितैर्भगवान् ब्रजं हर्षयामास, ब्रजे यावद्विधा प्राणिनस्तेषामपि यथायथा हर्षो भवति, स च हर्षेस्तेष्वेव तिष्ठति सोपि स्थितः पुष्टो भाररूपो भवति तदा तेषां वहनाशक्तौ तेषां हर्षं भगवानुवाह, तदपि न विपयत्वेन किन्तु करणत्वेनेत्याह बालचेष्टितैरिति, ननु बालचेष्टा फलपर्यवसायिन्यो न भवन्ति स्वरूपत एव परं मोहे सुखजनिकास्तत् कथं तादृशो हर्षं करणता? तत्राह भगवानिति, यावत्तानुपपत्तिः परिहृता भवति तावान् धर्मो भगवच्छब्दाद् ग्राह्यः, ननु किमेवं प्राकृतानामत्र स्थितानां वैकुण्ठ-मनीत्वा स्वयमागत्य विपरीतभावेन तथाकरणे प्रयोजनमित्याशङ्क्याह तद्विदां भगवत्स्वरूपविदामात्मनो भृत्यवश्यतां दर्शयन्निति, यतस्ते भृत्या भरणीयाः स्वेनैव न केवलं प्रदर्शनमात्रपरत्वं, तथा सति कापट्येनापि स्यादित्याह वै निश्चयेनेति, आत्मन इत्यनेन वश्यतादोषः परिहृतः, ये त्वज्ञास्ते व्यामोहिता एव, ये जानन्ति तेषां ज्ञानस्य भक्त्युपयोगः, तत्तदनुसारिणोपि तत्त्वेनैव ग्राह्या इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥ ९ ॥

एवं बृहद्वनक्रीडासुक्तना सर्वदेवाभिष्टितवृन्दान्वने क्रीडां वक्तुं भगवत्प्रेरितानां तेषां निर्गमनार्थं मन्त्रमाह,

उद्यमो मुख्यसम्पत्तिर्भन्त्रो हेतुश्चिभित्ततः । निर्धारितपरित्यागः स्थानान्तरगुणास्ततः ॥ १ ॥

कृष्णाज्ञयेति कालस्य नापेक्षानोनिवारणम् । पञ्चभिर्गमनं चैव रतित्त्र हरेः परा ॥ २ ॥

एवं कलाभिर्भगवान् पूर्णो वृन्दावने बभौ ॥ २३ ॥

प्रथमं मन्त्रार्थमुच्यममाह गोपष्टदा इति, गोपेषु ये वृद्धाः पूर्वापरानुसन्धानसहिताः, बृहद्वनमन्वर्थनाम, पूर्वं कदाचिदपि तत्रोत्पत्त्यभाव उत्पातानामिदानीं तु महोत्पाताः पूतनामरणादयः, नन्दोपि वृद्धप्रायः प्रधान-व्यतिरेकेण विचारो न निर्वहतीति समागम्य सम्यगेकत्रोपविश्य, ब्रजसम्बन्धव्यवश्यकर्तव्यममन्त्रयन् ॥१०॥ सर्वेषां वक्तृत्वं न सम्भवतीति प्रधानं व्यपदिशति तत्रेति, उपनन्दनामा नन्दसम्बन्धी गोप इति धर्मप्रधानः, ज्ञान-

तत्रोपनन्दनामाह गोपो ज्ञानवयोधिक ।

देशकालार्थतत्त्वज्ञः प्रियकृद् रामकृष्णयोः ॥ ११ ॥

उत्थातव्यमितोस्माभिर्गोकुलस्य हितैपिभिः ।

आयान्त्यत्र महोत्पाता प्रजानां नाशहेतवः ॥ १२ ॥

मुक्तः कथञ्चिद् राक्षस्या बालद्वया बालको हंसौ ।

हरेरनुग्रहान्नूनमनश्चोपरि नापतत् ॥ १३ ॥

चक्रवातेन नीतोयं दैत्येन विपदं वियत् ।

शिलायां पतितस्तत्र परित्रातः सुरेश्वरैः ॥ १४ ॥

वयोभ्यां च परिणतः, देशकालार्थानामपि कस्मिन् देशे कस्मिन् काले कोर्थः कर्तव्य इतितत्त्वज्ञः, तादृशोप्यमत्क-
श्चेत् सर्वं व्यर्थं स्यादिति रामकृष्णयोः प्रियकृद् शहेतिसम्बन्धः, नाम्ना नन्दस्य स एव मन्त्रद् इति ज्ञापितं, गोप
इति तन्मध्यपाती तुल्येष्टानिष्टः, तादृश एव मन्त्रार्हः, ज्ञानं तु वयसा प्रतिष्ठितं भवतीत्युभयाधिक्यं, इदं
मन्त्रे मुख्यमङ्गं, लोकानभिज्ञो न शास्त्रार्थज्ञानमात्रान् मन्त्री भवतीति देशादिज्ञानमुक्तं, इदं गमनं स्वार्थं चेत्
निरोधेन विह्वल्य इति भगवत्प्रीतिरुक्ता प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थं, द्वयोर्निर्देशः साधारणनिरोधत्वात्, असाधारण-
निरोधो भगवत्तैव क्रियते साधारणस्तुभाभ्यामिति ॥ ११ ॥ मन्त्रमाहोत्थातव्यमिति, इदं स्थानं
परित्यक्तव्यं, परितो यद्यपि व्रजाः सन्ति ते तिष्ठन्तु मा वा, अस्माभिस्तूत्थातव्यं, ननु कर्माधीनत्वान्
जगतः सर्वत्रैव यद् भाव्यं तद् भविष्यतीति किं गमनेनेति चेत् तत्राह गोकुलस्य हितैपिभिरिति, गोकुलस्य ये
हितं वाञ्छन्ति काळकर्मपक्षौ परित्यज्य लौकिकन्यायेन ये हितचिन्तकस्तैरवश्यमेतत् कर्तव्यं, यत् साधनानि
भगवता दत्तानि ज्ञानकरणादीनि तान्यन्यथा व्यर्थानि स्युः, अतो विरोध एव तयोर्भिन्नं प्रामाण्यं, यावन्न
विरोधस्तावत् करणानामेव मुख्यं प्रामाण्यं, उत्थाने हेतुमाहायान्त्यत्र महोत्पाता इति,

अलौकिकोनिष्टहेतुरुत्पातः सर्वनाशकः । महोत्पातो बुधैर्ज्ञेयो यत्र तत्त्यागमर्हति ॥ १ ॥

महोत्पाताः पूतनादयः, तेषां सोढव्यतां निराकरोति प्रजानां नाशहेतव इति, हेतौ कार्यमात्रशकं, महतां
देवाद्युपासकानामनिष्टामावेपि प्रजोपद्रवोपि वारणीयस्तैः, "प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्ये"तिन्यायेन प्रतीकारा-
पेक्षया त्यागः श्रेष्ठः ॥ १२ ॥ उत्पातानेव गणयन्ति तामसराजमसात्त्विकान्, उत्पाताः प्रतीकारसहिता
उच्यन्ते, अन्यथा तन्निवृत्तिरेव न स्यादुत्पातत्वं वा, अत एव राक्षस्या पूतनयासावेव बालको मुक्तः,
दृष्टहेतुपरिज्ञानाभावात् कथञ्चिद्विद्यदृष्टं साधनं कल्पितं, कार्यस्य कारणवश्यकत्वात्, राक्षस्या बालस्येति
जातिक्रियादौषौ, मुक्तत्वं निःसन्दिग्धमित्यसाविति प्रदर्शितः, अलौकिकप्रुपायमाह हरेरनुग्रहादिति, एतदेव
हेतुद्वयं शक्यमज्ञेय्याकर्षत्यनश्चोपरि नापतदिति चकारेण, नूनमिति स्वदर्शनात् ॥ १३ ॥ तृणावते लौकिकानि
बहूनि साधनान्याह चक्रवातेनेति, चक्रवातः प्रसिद्धस्तृणावर्तः कंसभृत्य इति, अतो दैत्य इत्युक्तं, वियदाकाशं
नीतः, तदपि नाल्पदूरं तिष्ठु विपदं, यावद्दूरे श्येनादयः परिभ्रमन्ति, वयः पक्षिणस्तेषां पदमिति, यद्
वियत् नीतवांस्तद् विपदमेव नीतवानिति वा, सरस्वती तु तस्यायमेव विपद्रूपः, विपद् व्ययं प्राप्नुवद् यथा
भवति तथा प्रतिक्षणं क्षीयमाणेन नीतः, तत्रोभयोर्गतयोर्मध्य एकः शिलायां पतितस्तत्रैव प्रदेशे पर
जयैव सुरेश्वरैः परित्रातः, न देवमात्रकृत्यं तादृशं, रुद्रास्तु पातुकाः, तदुपमर्दस्तु सुरेश्वरैरेव कर्तुं शक्यः,
रुद्राधिपतिः पुनस्तेषामनुकूत् इति बहवो न पुनस्तादृशा रक्षका उक्ता "बहूनामनुमहो न्याप्य" इति, परितस्त्राणं
१ केनाप्यंशेन बाधाभावावर्षम् ॥ १४ ॥ प्रस्तुतमाह यच्चेति, अनयोर्दुर्मयोन्तरं प्राप्य बहवो बाला अत्र

यन्न म्रियेत द्रुमयोरन्तरं प्राप्य बालकः । असावन्यतमो वापि तच्चाप्यच्युतरक्षणम् ॥१५॥
यावदौत्पातिकोरिष्टो व्रजं नाभिभवेदितः । तावद् बालानुपादाय यास्यामोन्यत्र सानुगाः ॥१६॥
वनं वृन्दावनं नाम पशव्यं नवकाननम् । गोपगोपीगवां सेव्यं पुण्याद्रितृणवीरुधम् ॥१७॥
तत्त्राद्यैव यास्यामः शकटाञ्च युङ्क्मः चिरम् । गोधनान्यग्रतो यान्तु भवतां यदि रोचते ॥१८॥
तच्छुद्धैरुधियो गोपाः साधुसाध्वित्वादिनः । व्रजान् स्वान् स्वान् समायुज्य ययू रूढपरिच्छदाः ॥१९॥
वृद्धान् बालान् स्त्रियो राजन् सर्वोपकरणानि च । अनस्वारोप्य गोपाला यत्ता आत्तशरासनाः ॥२०॥
स्थिताः कोपि नोपद्रुतः, असौ भगवानन्यतमः, अन्यो वा कश्चिद् भगवान् देवैः सर्वदा रक्षित
इत्यन्यस्य नामग्रहणं, तमपप्रथयेन हीनोपि कश्चिन्नोपद्रुत इत्यमङ्गलशब्दोच्चारणं ज्ञेहात्, प्राकृतानां सहजं
प्राकृतत्वमन्यया न परिज्ञायेत, येषां वाङ्मनसोरुपस्था तेष्यन्तं प्राकृता येषां मनसोपि नाव्यवस्था
तेत्यन्तं सन्तः, अत्राच्युतो भगवानेव रक्षकः, स हि सर्वत्र च्युतिरहितोन्तर्यामी ततो बालकागुत्पातस्थाना-
दन्यत्र नीतवान् ॥ १५ ॥ अतो भगवतो वारय्यं देवानां च रक्षणं जातमित्यतः परं य उल्पातः समायास्यति
तस्य न प्रतीकार इति ततः पूर्वमेव गमनमुचितमित्याह यावदिति, उत्पातेन जातोरिष्टो मरणादिरूप इति
यावद् व्रजं नाभिभवेत् तावदितो बालानादाय सानुगाः सपरिकरा अन्यत्रैव यास्यामः, निर्धारित-
मेतद् वचनं, बालानां कर्मता, उत्पातास्तत्सम्बन्धिन एव दृष्टा इति, स्थलान्तरमन्त्रिण्यास्य परित्याग उचित
इति ॥ १६ ॥ स्वलान्तरं सगुणं निर्दिशति वनं वृन्दावनमिति, वृन्दा मधोः पुत्री, तदाम्ना नूतनं वनं
वृन्दावनं, स्त्रीप्राधान्यात् तत्र न दैत्यसम्बन्धः, भगवता पुनर्जालन्धरवर्षार्थ सा परिगृहीता, अतो देवताधिष्ठानाद्
देवदैत्यानामनुरोध्यं तत् स्थानं, अतस्तत्रोत्पातशङ्काभावः, तदाह वृन्दावनं, नामेति प्रसिद्धं तथा तन् नव-
काननमिति, न शीर्णवृक्षास्तत्र सन्ति नापि शृगालसर्पादीनां तत्र स्थितिः, अतः सर्वे गुणाः सर्वदोषाभावश्चोक्ताः,
किञ्चालौकिकोपि तत्रत्यो गुणः समीचीन इति ज्ञायते यत् पशव्यो भवति पशूनां हितः, ते ह्यरण्योपजीवि-
नोरण्यपात्रास्तेषां वृद्धितमलौकिकप्रकारेणापि समीचीनमिति, किञ्च तस्मिन् वने त्रिविधा भूमिरस्ति,
अतिगुप्तातिप्रकटा तृणादिगह्वरा च, तदाह गोपीनां गोपानां गवां च सेव्यमिति, अन्येषामपि नन्दपूरो-
हितप्रामाणिकानां तत् सेव्यमित्याह पुण्याद्रितृणवीरुधमिति, पुण्योद्विर्गोवर्धनः, तृणानि बर्हिः, वीरुधः सोमः
करीराणि वा, अतस्तामसानां राजसानां सावित्रकानां च हितकारि तत् स्थानमित्युक्तम् ॥ १७ ॥ एवं स्थान-
प्रशंसायां सर्वे गोपाला आहुस्तत्त्राद्यैव यास्याम इति, तस्मात् कारणाद् यदि वृन्दावनं तादृशं ततोऽयैव
तत्र यास्यामः, एवं सर्वेषां सङ्कल्पे प्रधानभूता उपनन्दादय आहुः शकटाञ्च युङ्क्मः मा चिरमिति, शकटानां
बलीवर्धः सह योगनं साधनं, विलम्बनिषेध उत्पातमयशङ्काया ॥ १८ ॥ एवं भयसाधनयोर्निर्देशो यत् कृतवन्त-
स्तदाह श्रुत्वेति, मध्ये तेषां न वैमत्यं यतो गोपास्तुल्याः, तादृशोर्धेः स्वस्यात्यन्तमपीष्ट इति मन्त्रवाक्य-
प्रशंसा, गच्छन्त एव वदन्तीतिवादिनः, ते सर्ववान्तरभिन्नभिन्नजाविपतयः स्वस्य यत्र यत्र भिन्नतया गावः
स्थितास्तान् समुदायेनैव वत्सगोविभागमकृत्वा सम्यगायुज्य योजयित्वाप्रे प्रस्थाप्य शकटेष्वारोपितोपकरणैः सर्वे
एव ततो ययुः ॥ १९ ॥ गताश्चतुर्विधा इति ज्ञापयितुं तमोरनःसत्त्वनिर्गुणरूपान् पृथक् पृथक् चतुर्भिः श्लोकै-
राह, तत्र प्रथममाह वृद्धान् बालान् स्त्रिय इति, अत्यन्तं प्राकृता वृद्धा बालाः स्त्रियश्च, राजन्नितिस्फोषनं
कदाचित् तीर्थयात्रार्थं सकुटुम्बस्य प्रस्थानं त्वदीयानामपि तयाप्रस्थितिस्तत्त्वानुभवसिद्धेतिज्ञापनाय, देश-
न्तरनिवासार्थमाज्ञप्तानां त्वदीयानां यथा तथेति वा, सर्वोपकरणानि च शकटेष्वारोप्य गोपाः सर्वे पदातय
आयत्ता बद्धकवचा आत्तशरासना गृहीतधनुपस्तामसत्वाद् राजसेव्येव सम्बन्धः ॥ २० ॥ गोधनानीति,

गोधनानि पुरस्कृत्य शृङ्गाण्यापूर्य सर्वतः । तूर्यघोषेण महता ययुः सह पुरोहिताः ॥ २१ ॥
 गोप्यो रुदरथा नृवकुचकुङ्कुमकान्तयः । कृष्णलीलां जगुः प्रीता निष्ककण्ठ्यः सुवाससः ॥ २२ ॥
 तथा यशोदारोहिण्यावेकं शकटमास्थिते । रेजतुः कृष्णरामाभ्यां तत्कथाश्रवणोत्सुके ॥ २३ ॥
 वृन्दावनं सम्प्रविश्य सर्वकालसुखावहम् । तत्र चक्रुर्व्रजावासं शकटैरर्धचन्द्रवत् ॥ २४ ॥
 वृन्दावनं गोवर्धनं यमुनापुलिनानि च । वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृप ॥ २५ ॥
 एवं व्रजौरुसां प्रीतिं यच्छन्तौ वालचेष्टितौ । कलत्राक्यौ स्वकालेन वत्सपालौ बभूवतुः ॥ २६ ॥

गोधनानि गावः पुरस्कृत्यामे नीत्वा निर्भया शृङ्गाण्यापूर्य, ते तु शृङ्गादिना एव, सर्वत इति सकृदेव महान् घोषः, प्रभूणां निर्गमनमाह तूर्यघोषेणेति, पुरोहिता ब्राह्मणा वैश्ययाजकाः ॥ २१ ॥ गोपिकान्तु भगवद्-भोग्याः सात्त्विक्यो भिन्नतथैव निर्गता गोप्य इति, रथास्तूत्तमा अश्वयोजिता घृषभयोजिता वा, नूतनाः कुच-कुङ्कुमकान्तयो यासां, वयःसाधनशोभाभोग्या उक्ता भगवत एवेति ज्ञापयितुं तद्गुणानेव गायन्त्यो निर्गता इत्याह कृष्णलीलामिति, एक्रवचनेन स्वोपयोगिन्येव लीला निरूपिता, कृष्णपदेन च न केवलं निरोधपरा किन्त्वानन्दमयीति, प्रीता इति मनस्तोपः, निष्ककण्ठ्य इति साभरणाः, सुवाससश्चेति देहपरिष्कार उक्तः, गुणगानादेव वाक्परिष्कारोपि, एतातामेव स्यो भगवांसु तास्त्रेव प्रतिष्ठितो गच्छति ॥ २२ ॥ यशोदारोहिण्यो-र्भगवत्सम्बन्धाद् गुणातीतयोः पृथग्गमनमाह तथेति, शकटो मध्यस्थितः, अनो निकृष्टं रथस्तूत्तमः, तथेति-सौन्दर्यं गुणगानं च, निर्दिष्टं स्थानं यशोदायाः, भगवांश्च प्रधानमूत इति सार्धद्वयवार्पिको भगवान्, अतो यशोदाकोष्ठे स्थितस्तथा रामोपि, कृष्णरामाभ्यां सहिते ताभ्यां कृत्वा वा रेजतुः, गोपिकानां निकटे तयोर्गमन-माह तत्कथाश्रवणोत्सुके इति नामलीलानुरक्तिस्तयोः सूचिता ॥ २३ ॥ न केवलं तत्र गताः किन्तु तत्र प्रतिष्ठिता इत्याह वृन्दावनमिति, वृन्दावनभूमिस्तस्मिन् कल्पे यमुनोत्तरभागे गोवर्धनश्चाक्रूरस्थाने तदुत्तरणमल्प-प्रवाहा च यमुना इदाः परं तत्रागाया नन्दस्थानं च तत्रैव, अस्मिन् कल्पे तु प्रदेशास्तत्तदधिष्ठातृदेवताधि-ष्ठिता विशकलिततया पतिता इति न काप्यनुपपत्तिः, उत्तरणपक्षेऽल्पप्रवाहेति नोत्तरणं निरूपितं, वर्षाकाल एव यमुनाया महत्त्वमिति, एते बृहद्वनं परित्यज्य वृन्दावनं सम्यक् प्रविश्य शकटैरर्धचन्द्रवद् व्रजावासं चक्रुः, वेष्टनस्थानीया गृहाः, मध्ये गवां स्थानं, प्रथममेवैतत्, पश्चाद् यथामुखमेव स्थितिः, अर्धचन्द्राकारे वहिर्द्वारं सर्व-ग्राह्यं भवति, गृहाणां निर्माणं तत्र नापेक्ष्यते, यतो वनमेव सर्वकालं सुखमावहति, शकटैरिति, स्थानां कीडार्थं स्थापनं, अनांसि काष्ठाद्यानयनार्थानि, महादेवो हि पशुपतिस्तच्चिह्नमर्धचन्द्रः, अतः प्रतिष्ठितो भवतीति ॥ २४ ॥ तत्र भगवत्श्वरित्रमाह सामान्यतो वृन्दावनमिति, वृन्दावनं राजसं गोवर्धनः सात्त्विको यमुनापुलिनानि च द्युतोत्तमा प्रीतिरासीत्, अतः प्रीतः पूर्वोक्तप्रकारेण लीलां कृतवानित्युक्तं भवति, नृपेतिस्सम्बोधनं दर्शनेन प्रीती राजलीलेति ज्ञापयितुम् ॥ २५ ॥

एवं सामान्यलीलामुक्त्वा स्त्रीनैरपेक्ष्येण विशेषतो वाललीलां वक्तुं वत्सचारणग्रीलामुपक्रमत एवमिति यावदप्यायसमाप्ति, पूर्वप्रकारेण व्रजौरुसां व्रजमध्यस्थितानां प्रीतिं यच्छन्तावेव स्वकालेनाधिदैविकेन सेवार्थ-मागतेन कृत्वा वत्सपालयोग्यौ वर्षत्रयाधिकौ जातौ, देशकालाद्युपद्रवाभावाय वालचेष्टितौ कनवावयाविति पत्रद्वयं, मनसा तु प्रीतिं भावयत्येव कायेन वाचा च भावयतीति वालयोरिव चेष्टितानि ययोः, कलमव्यक्त-मयुरं वाचयं ययोः, व्रजौरुसां प्रीतेरनुवृत्तिः पूर्वकृतनिरुवनिवृत्त्यभावाय भगवति योग्यताफलयोः पृथङ् निरूपणाभावाद् वत्सपालकावेन सञ्जातावित्युक्तम् ॥ २६ ॥ तयोर्वत्सपालेन कीडामाह त्रिभिरविद् इति,

अविदूरे व्रजभुवः सह गोपालदारकैः । चारयामासतुर्वत्सान् नानाक्रीडापरिच्छदौ ॥२७॥
 क्वचिद् वादयतो वेणून् श्लेषणैः क्षिपतः क्वचित् । क्वचित् पादैः किङ्किणीभिः क्वचित् कृत्रिमोद्यैः ॥२८॥
 वृषायमाणौ नर्दन्तौ युयुधाते परस्परम् । अनुकृत्य स्तैर्जन्तून्धेरतुः प्राकृतौ यथा ॥२९॥
 कदाचिद् यमुनातीरे वत्सांश्चारयतोः स्वकैः । वयस्यैः कृष्णवलयोर्जिघांसुर्दैत्य आगमत् ॥३०॥
 भ्रत्रापि क्रीडा निरूप्या, तत्र प्रथमं व्रजभुवोविदूरे यत्र स्थितैर्नजो दृश्यते व्रजस्थाश्च पश्यन्ति,
 व्रजभूम्यपेक्षया सा तृणयुक्ता विलक्षणेति ज्ञापयितुं व्रजभुव इत्युक्तं, गोपालानां दारकाः समान-
 वयसस्तान् कृत्रार्थैर्कृतुं बहुभिः सह क्रीडोत्तमा भवतीति क्रीडासाधनसहितावेव वत्सांश्चारयामासतुः, भ्रमर-
 चक्रसूक्ष्मदण्डकाष्ठखण्डकृत्रिमरथवादिनां कृपणादीनि क्रीडापरिच्छदानि, तानि गृहीत्वैवायान्ति गच्छन्ति च,
 अनेन सामान्यतः क्रीडा निरूपिता, वत्सपालने तु मुख्यं सूक्ष्मगोपालानां सहभावश्च ॥ २७ ॥ उभयोरत्र
 निरोधो वक्तव्यः, नन्दमहचरितानां निरोधनिरूपणाय, साधनैश्च क्रीडां प्रथमत आह प्रथमं क्वचिद् वेणून्
 वादयतोर्वेणुर्बहुच्छिद्रवंशस्तेषामान्तरभेदा बहव इति बहुवचनं, शिरोव्यापारा अनेनोपलक्षिताः,
 श्लेषणा रन्जनादिनिर्मिता मध्ये लोष्टादि स्यापयित्वा भ्रामयित्वा लोष्टादिकं दूरे क्षिपन्ति तज्जातीया
 अपि बहुविधाः, एवमुभापि क्षिपतो लोष्टादीनि दूरे प्रक्षिपतो मत्प्रक्षिप्तमेतावद्दूरे गच्छतीति
 ज्ञापनार्थं, क्वचिदिति यत्रान्योपद्रवशङ्का न भवति, हस्तयोः क्रीडा निरूपिता, क्वचित् पादैः किङ्किणीभिः
 सहितैर्नृत्यत क्षिपतो वा लोष्टादीनि, कदाचिन् मृदादिनिर्मिता ये गोवृषा उभयतश्चक्रयुक्ता तानारुह्य
 व्रजतः, गोपाला वा कृत्रिमवृषाभवन्ति, तैः सह युद्धादिकं वा कुरुतः, तैर्नान्यान् क्षिपन्ति तमारोपयित्वा
 क्वचित् पातयन्ति ॥ २८ ॥ एवं शिरोबाहुपादयुद्धस्थानैश्चतुर्विधा लीला निरूपिता, सम्पूर्णं लीलामाह
 वृषायमाणाविति, स्वयमेव वृषरूपौ भवतः कृत्रिमप्रकारेण, तथैव च नर्दन्तौ शब्दं कुरुतः, परस्पर-
 मन्योन्म्यं च युयुधाते, कायवाहनोलीलाः प्रदर्शिता, युद्धं कायिकपि मनोधर्मप्राधान्यान् मानसं,
 एवं स्वतोलीलां निरूप्यातुकारेणापि स्वतोलीलामाहानुकृत्येति, जन्तून् मण्डूकादीन् मयूरादींश्चानुकृत्य
 तत्संरूपौ भूत्वा तैस्तैः सहातुकारेण तेषामपि भ्रममुत्पाद्य सर्वा एव लीलाः कृतवन्तौ, तत्र स्वैर्धर्मभावनया तथा
 कृतवन्तावितिशङ्कां वाचयति प्राकृतौ यथेति, यथा प्राकृतौ लौकिकसाधनैरेव तत्तदनुकरणं कुरुतस्तथा भगवान्
 सर्वविधमालकानां मनोरञ्जनार्थं तेषां दोषदूरीकरणार्थं निरोधार्थं च तथालीलां कृतवान्, जीवास्तु द्विविधा
 इत्युभयोस्तथाकरणम् ॥ २९ ॥

एवं भगवतो लीलासुक्त्वा पालयानां वत्सानां दोषरूपं वत्सामुरं मारितवानित्युपाख्यानमारभते कदा-
 चिदितिपङ्क्तिभिः, यदा वत्सानां निरोधो भगवता विचारितः स एव काल, यमुनातीरे वत्सांश्चारयतोस्तयोः
 सतोर्द्वैत्य आगमदितिस्मन्वन्वः, प्राकृता एव हि सदोषांश्चारयन्ति निरोधार्थं प्रवृत्तस्तु निर्दोषानेव
 पालयतीतिज्ञापनार्थं तेषां वत्सानां मिलितानां योयमासुरो भावः स एकीभूतो वत्सामुर इति तद्वधो निरूप्यते,
 यमुनातीर इति, तेषां शुद्धत्वे जलं हेतुः, दैत्यागमने तु यमभगिनीत्वं हेतुरिति, स्वकैर्वयस्यैः सहेति,
 येन्तःस्थिता बालास्ते निष्कासिता अत एव भगवद्भावमापन्नास्ते हि सर्वथा समानवयमो भवन्ति, अतो
 भक्तकालक्रीडीकृताः सख्ययोग्या भवन्तीति कृष्णवलयोश्चारयतोः सतोरितिपूर्वमिव स्मन्वन्व, जिघांसु-
 र्घातकः क्रूरो दैत्यः पाल्यमानदोषरूपत्वादानामा, आगमत् क्रीडास्थाने समागत ॥ ३० ॥ तस्य ग्रहणमाह
 तं वत्सरूपिणमिति, स प्रसिद्धो दोषात्मा वत्सस्येव रूपमत्यास्तीति वत्सरूपी तादृशोपि यदि श्यक् तिष्ठेत्

तं वत्सरूपिणं वीक्ष्य वत्सयुथगतं हरिः । दर्शयन् बलदेवाय शनैर्मुग्ध इवासदत् ॥३१॥
 गृहीत्वापरपादाभ्यां सह लाङ्गूलमच्युतः । भ्रामयित्वा कपित्थाग्रे प्राहिणोद् गतजीवितम् ॥३२॥
 स कपित्थैर्महाकायः पात्यमानैः पपात ह । तं वीक्ष्य विस्मिता बालाः शशंसुः साधुसाध्विति ॥३३॥
 देवाश्च परिसन्तुष्टा बभूवुः पुष्पवर्षिणः । वत्सासुरं हतं श्रुत्वा ब्रजे गोप्यश्च विस्मिताः ॥३४॥
 तौ वत्सपालकौ भूत्वा सर्वलोकैकपालकौ । सप्रातराशौ गोवत्सांश्चारयन्तौ विचेरतुः ॥३५॥
 स्वं स्वं वत्सकुलं सर्वं पाययिष्यन्त एकदा । गत्वा जलाशयाभ्यासं पाययित्वा पपुर्जलम् ॥३६॥

तदा केनचिन् ज्ञायेतापि परं वत्सयुथगते वत्ससमूहे कसत्समानाकृतिरूपो भूत्वा प्रविष्टः, मारणं तु तेषा-
 शुद्धारथं यतोयं सर्वदुःखहर्ता, बलभद्रदेरप्यन्यधर्मसम्बन्धाद् वाच्यतानिराकरणाय बलदेवाय प्रदर्शितवानय-
 मसुरो वत्स इति प्रदर्शितत्वादेव दैत्यस्वरूपमाविश्रकार, नो चेदवाच्यतां वा सम्पादयेत्, तथाभावे बल-
 भद्रेणाङ्गीकृते शनैर्यथा भगवत्कृत्या दैत्यत्वोद्बोधो न भवति तथा मुग्ध इवानानत्रिव वत्सान्तरं गृह्णन्
 क्रीडार्थमयमपि गृहीतः, तदाह मुग्ध इवासददिति, अवसादं प्रापितवानित्यर्थः, ग्रहणमात्रेणैव निष्पीडित
 एवावसन्नो जातो विशीर्णो वा गतिसाम्याद् धृतो वा, सम्यग्रहणपर्यन्तमज्ञानाय मुग्धभावः ॥ ३१ ॥ ततो
 गृहीत्वा मारितवानित्याह गृहीत्वेति, महाबलत्वेन पुच्छभ्रामणादिनापराधकरणामावाय लाङ्गूलेन सहापर-
 पादाभ्यामपरपादौ गृहीत्वा, स्वस्य मारणादिशङ्का तु नास्त्येव, यतोयमच्युतः, कपित्थाग्रे भ्रामयित्वा
 कपित्थकलपातनार्थं प्राहिणोत्, एका क्रिया भगवतोनेकक्रियां सम्पादयतीति कपित्थपातनार्थं वृक्षोपरि पातनम-
 मुत्तयर्थं च न प्राणापगमो भगवद्भक्तसम्बन्धे नापि भूमौ नापि वृक्षेन्तरिक्ष एव प्राणापगमः, अन एव
 गतजीवितमन्तरिक्ष एव गतप्राणं प्राहिणोत् ॥ ३२ ॥ बालकैस्तु भ्रामणे प्रहरणे च तच्छरीरं न दृष्टमेव,
 पश्चात् सफलं दृष्टमित्याह स कपित्थैरिति, कपित्थैः फलैः सह तेनैव पात्यमानैः स महाकायः पपात ह
 बालैर्ज्ञातं स्पृष्टं कपित्थकलं शाखा वा पततीति तस्य पातः स्पृष्टता चात्याश्चर्यमिति हेत्याह, पतितं तं वीक्ष्य
 बालाश्च विस्मिता जाताः कुतोयं दैत्यः कथं पतित इति, भगवत्पातितं ज्ञात्वा साधुसाध्विति शशंसुः, ज्ञानं
 धारणं प्रक्षेपो मारणं चेति प्रत्येकं प्रशंसेति ज्ञापयितुं वीप्साश्चर्यभावज्ञापकं वा, अनेन लोकेवाच्यता परिहृता
 ॥ ३३ ॥ लोकान्तरेप्यवाच्यपरिहाराय देवानामभिनन्दनमाह देवाश्चेति, देवाश्च साधुसाध्विति शशंसुः परि-
 सन्तुष्टाः परितः सन्तुष्टाश्चजाताः दैत्यवधाद्, वत्सेषु देवानां दैत्यानां च भोगः, इदानीं देवानामेवेति परितस्तोपः,
 पुष्पवर्षिणश्च बभूवुः, तेषां वाङ्मनःकायव्यापारा निरूपिताः, अर्धमत्र पतितं, वत्सासुरं हतं श्रुत्वा ब्रजे
 गोप्यश्च विस्मिता इत्येवमर्थम् ॥ ३४ ॥ एवं वत्सासुरे हते पुनर्वत्सान्तरशङ्कया वत्सचारणं बाला भगवान् वा
 न कृतवन्त इत्याशङ्कपरिहारार्थमाह वत्सपालकौ भूत्वेति, सर्वलोकैकपालकावपि वत्सपालकौ भूत्वा विचेरतु-
 रितिसम्बन्धः, कदाचिन्न वत्सचारणं किन्तु चतृत्तिमानिव निरन्तरं चालयति, अतो वत्सपालका इत्येव
 लोके प्रसिद्धिः, सर्वलोकैकपालकाविति च, एकपदमप्राधान्यपालकत्वावृत्त्यर्थं, भूत्वेतिमच्ये निवेश उभय-
 प्रसिद्धिव्यापकः, वेदाहोकेप्रसिद्धिर्दुर्बलेति, वत्सपालकत्वं नोक्तं भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रथमं निर्दिष्टं, सन्व्या-
 पर्यन्तं वत्सचारणं कर्तव्यं, अतो वत्सानां स्तनवानसमय एव प्रातरशनं कृत्वा सप्रातराशौ गवां
 वत्सान् धर्मोपयोगिनश्चारयन्तौ स्वयमपि विचेरतुः ॥ ३५ ॥

एवं वत्सानां दोषं परिहृत्य पालानामपि दोषं परिहर्तुं दम्भालम्बं बकं मारितवानित्युपालयानमारुणे स्वं स्व-
 मितिनरभिः,

ते तत्र ददृशुर्वाला महासत्त्वमवस्थितम् । तत्रसुर्वज्रनिर्भिन्नं गिरिः शृङ्गमिव च्युतम् ॥ ३७ ॥
स वै वक्रो नाम महानसुरो वक्ररूपधृत् । आगत्य तरसा कृष्णं तीक्ष्णतुण्डोग्रसद् बली ॥ ३८ ॥
कृष्णं महावक्रग्रस्तं दृष्ट्वा रामादयोर्भकाः । बभूवुरिन्द्रियाणीव विना प्राणैर्विचेतसः ॥ ३९ ॥

तं तालुमूलं प्रदहन्तमग्निवद् गोपालसूनुं पितरं जगद्गुरोः ।

चच्छर्द्दं सद्योतिरुपाक्षतं वक्रस्तुण्डेन हन्तुं पुनरभ्यपद्यत ॥ ४० ॥

यमुनाजलपानेन दोषः सर्वो विनिर्गतः । एकीभूतो वक्रः प्रोक्तो जलपानात् स दृश्यते ॥ १ ॥

अतः पानं दर्शनं च तेनोपद्रव एव च । ततः सर्वापराधश्च तद्बोधोपाय एव च ॥ २ ॥

तद्बधश्च स्तुतिर्देवैर्गोपानां तोष एव च । तथैव गोकुलस्थानां नव प्राणा हि शोभिताः ॥ ३ ॥

प्रथमं वक्रदर्शनार्थं यमुनायां चारितान् वत्सान् जलं पाययित्वा स्वयमपि जलं पीतवन्त इत्याह स्वं स्व-
मिति, वत्सकुलं वत्ससमूहं सर्वेषामेव बहवो वत्सा इति सर्वेषां गमनं, अन्यथा सर्वेषां दर्शनं न स्यात्, तुल्योयं
वक्रः सर्वेषामिति सर्वेषां समानक्रिया, एकदेति यदा बालका दोषान् मोचनीया इति भगवद्विच्छा तदा,
जलसमीपं गत्वा वत्सकुलं जलं पाययित्वा स्वयं जलं पपुः ॥ ३६ ॥ ततो दोषात्मकं वक्रं दृष्टवन्त इत्याह
ते तत्रेति, ते सर्व एव तत्र जलनिकटे वाला भीरवो महासत्त्वं भयानकमवस्थितं निकटे मारकत्वेन स्थितं
प्रथमतो दृदृशुः पश्चात् तत्रसुः, तथापि भगवत्कृपया ते तं हतमेव ज्ञातवन्तः, अन्यथा महाभयेन प्राण-
वियोगो भवेत्, तदाह वज्रेण निर्भिन्नस्य गिरिः शृङ्गं च्युतमिव तं दृदृशुः, कंसो हि जगद्गुपद्रवकर्ता भग-
वता वज्रेण हत एव, तस्यायं शृङ्गस्थानीयः, सोप्यत्र च्युतः, नास्य व्यापुट्यगमनशङ्केरतः क्रीडार्थमेव विनि-
योगो न तु पीडार्थं, केवलं बालानां दर्शनमात्रेणैव भयमिति ॥ ३७ ॥ ते सर्वे बाला भगवता निष्प्र-
पञ्चीकृता इति तेषां दोषोयं भगवन्तमपकृतवानित्याह स वै वक्र इति, नामप्रसिद्ध्यैव तस्य दोषः स्पष्टः, महा-
नसुर इति वत्सापेक्षयापि महान्, भगवदीयानां दोषत्वात्, वक्ररूपमेव च विभक्तिं तस्योपास्या देवता सैवेति
स्वरूपतः प्रसिद्धा च, देवानुग्रहाच्च महान्, अत एव तरसा शीघ्रमागत्य कृष्णं सदानन्दं लोभानृतलुपौ
तुण्डौ यस्य तादृशो बली क्रियाशक्तिप्रधानो प्राप्तं कृतवान्, आनन्दो हि लोभेन सच्चानृतेन अस्य एव, 'तं
यथायथोपासत' इतिश्रुतेः, भगवन्नैव भगवान् वशीकृतः, गोपानां भगवत्प्रेमज्ञापनार्थमेव तथा कृत इति ॥ ३८ ॥
ततन्तेषां प्रेमाणमाह कृष्णमिति, महावक्र उपास्यस्तेन कबलीकृतं दृष्ट्वा रामादयोपि विचेतसो
जाताः, तत्प्राणत्वात्, तेषां क्रियायां ज्ञाने वा सर्वथा सामर्थ्यं गतमितिज्ञापनार्थं दृष्टान्तमाह विना
प्राणैरिन्द्रियाणीवेति, एकस्तु न लोके दृष्टान्त इति ज्ञापयितुं प्राणैरितिबहुवचनम् ॥ ३९ ॥ लोभानृता-
भ्यामेव सदानन्दतिरोभाव इति तुण्डदेशादवगतः सरस्वतीस्थाने वेदानां प्रामाण्यार्थं तालुमूलं ज्वालितवान्,
तीक्ष्णद्रव्याणामपि मरिचादीनां दाहशक्तमस्तीति तद्द्रव्यावृत्त्यर्थमग्निवन् ज्वालनमुक्तं, तथा दहन्तं
त्यक्तवानित्याह तमिति, तालुमूलं कण्ठस्थानं, प्रकर्षो गिरुनासामर्थ्यसम्पादकः, नन्वपहतपाप्मा कथं
तालुमूलमन्वद्वो जात इत्याह गोपालसूनुमिति, तथाभावे सम्पादयन्नेतदपि कृतवानित्यर्थः, नन्वयमपि
किमिति प्रदर्शितवानित्याह शङ्खाह पितरं जगद्गुरोरिति, ब्रह्मणोपि पिता, स हि सर्वाण्डुपदिशति 'तत्त्व-
ममी'ति, तत्रासम्भावनया न कोपि तथात्वं मन्यते तस्यैतन्निर्दर्शनार्थं भगवता कृतं, अनन्यैव महत्त्वमपि सुनिर्तं,
कथं मारविन्द्यनीतिशङ्का च परिहृता, किञ्च साधारणोपि ब्राह्मणो गृह्णते न मत्स्यमाणो गृह्णत्यापि तालुं
ददाह किं पुनर्ब्रह्मणोपि पिता पत्रद्वय ? अतश्चच्छर्द्दं बहिर्निष्कासितवान्, अन्यथा ज्वलित एव स्यात्, यदि

तमापतन्तं स निगृह्य तुण्डयोर्दोर्भ्यां वक्रं कंससखं सतां गतिः ।
 पश्यत्सु बालेषु ददार लीलया मुदाबहो वीरणवद् दिवोकसाम् ॥ ४१ ॥
 तदा वकारिं सुरलोकवासिनः समाकिरन् नन्दनमल्लिकादिभिः ।
 समीडिरे चानकशङ्खसंस्तवैस्तद् वीक्ष्य गोपालसुता विसिस्मिरे ॥ ४२ ॥
 मुक्तं वक्रास्यादुपलभ्य बालका रामादयः प्राणमिवैन्द्रियो गणः ।
 प्रत्यागतं तं परिरभ्य निर्दृताः प्रणीय वत्सान् व्रजमेत्य तज् जगुः ॥ ४३ ॥

श्रुत्वा तद् विस्मिता गोपा गोप्यश्चातिप्रियाहताः । प्रत्यागतमिवौत्सुक्यादैक्षन्त रुपितेक्षणाः ॥ ४४ ॥
 तावदेव कृत्वा गच्छेत् तदा जीवेद् वा, पुनरिति रूपा केनाप्यंशेनाक्षतं भगवन्तं तुण्डेन सम्पुटितेन पीडयितु-
 मभ्यपद्यत, अतिरोपाद् देवता तिरोहिता ॥ ४० ॥ स्वसामर्थ्येन चेन् मारयितुं प्रवृत्तस्तदा दूरादेव भगवान्
 मारितवानित्याह तमापतन्तमिति, तं वक्रपासमन्तात् पतन्तं स कृष्णो दुःखदूरीकर्ता निगृह्य धृत्वा निग्रहं कृत्वा
 तुण्डद्वयं पृथग् धृत्वा ददार विपाटितवान्, ननु मारणे को हेतुः ? तत्राह कंससखमिति, अन्यथा
 कंसो न मारितः स्यादिति, कंसोपि किमिति मारणीय इति चेत् तत्राह सतां गतिरिति, सतां
 स एव रक्षकः, अन्यथा सद्रक्षा न स्यादिति, बालानामेव दोष इति पश्यत्सु बालेषु ददार, केचित्
 पुनर्बहन्ता वक्रादनिर्गतो न भवतीति महादेवादिवरसत्यकरणार्थं तुण्डं प्रविष्ट इत्याहुः, तत् सत्यं चेत्
 कल्पान्तराभिप्रायं, तस्य विदारणे हस्तयोः प्रयासमाशङ्क्याह लीलयेति, ननुपातकवच उपास्यदेवानां दुःखं
 स्यादित्याशङ्क्याह दिवोकसाम् मुदाबह इति, देवानां तेन सन्तोष एवात एव समागतानां दिवोकसां स्वर्ग-
 त्युत्तमे स्थितियुक्तानां तच्छकलद्वयमधोमुखनया स्थापितमतिशोभलमासनमिव जातमित्याह वीरणवदिति, वीरणं
 तृणविशेषस्तेनासनं निर्मायते, अतस्तद्वधे देवानां हितमेव, लोभानृताभ्यां सह दम्भे गते भूमौ देवा हविर्मानो
 भवन्तीति ॥ ४१ ॥ एवं तदधिष्ठातृदेवानां सन्तोषमुत्त्वा स्वर्गवासिनां सर्वेषामेव तद्वधे सन्तोषमाह तदेति, वकारिं
 वक्रहन्तारं सर्वदेवाखणपक्षपातिनं सुरलोकवासिनः सर्व एव नन्दनवक्रोद्भ्रमल्लिकादिपुष्पैः समाकिरन्
 पुष्पगृष्टिं कृतवन्तः, गोसानां महत्त्वजावनार्पिते तद् वर्ग्यते, केवलपुष्पगृष्टिर्वाचना ज्ञापिका न भवतीति
 स्तोत्रवादित्राणि चाह समीडिरे इति, आनकशङ्खाभ्यां सहितैः संस्तवैः सम्यगीडिरे सम्यह स्तुतान्तः,
 वाद्यद्वयं रानसनामसयोरपि स्तोत्राशकयोः सद्गर्हार्थं, एतत् सर्वं दृष्ट्वा गोपालसुता अतिशुभ्याः कृष्णं
 स्तममानं जातवन्तो विसिस्मिरे परमं त्स्मयं प्राप्तवन्तः ॥ ४२ ॥ पूर्व महत्त्वमात्रं ज्ञातमधुना त्वाश्रयं जातं ततो
 भगवता सह व्रजमागत्य तन्माहात्म्यमुक्तवन्त इत्याह मुक्तमिति, यत्नं हि हृदये प्ररूढं भवति भगवत्प्राप्ति-
 रत्यभीप्सन्नेति ज्ञापयितुं दुर्निमित्तापमो तथा भवतीति वक्रास्यानमुक्तमुपलभ्येत्युक्तं, श्रेह एव तेषां स्फुरितो
 न तु माहात्म्याद् भयमिति ज्ञापयितुमाह बालका इति, रामस्यापि तदा गौणमात्रद् बालकतुल्यमेत्याह रामा-
 दय इति, मय्यदागमनान् पूर्व न ते रामादयः किन्तु नामान्तरमेव प्राप्ताः, यथा प्राणं विनैन्द्रियो गणो गोरक-
 मात्रपथैवसितः, प्रत्यागतं पुनरागतं तं भगवन्तं परिरभ्य निर्दृताः सुरिणो जाता, धरमारणान्तरमपि न
 भावता भगवन्समीपं गता भूतिना इवानिन्देन पतिनाः पुनरदृताः, भगवानेर परं प्रत्यागतः स चेत् सदानन्द
 आङ्गितः सर्वत्र मन्त्रबोधन तदा निर्दृताः, तदा वत्सान् प्रणीयेतन्तो गतान् समानीय व्रजमेत्य तद्
 वक्रपादितं जगुर्कृतवन्तः ॥ ४३ ॥ ततो यन् ज्ञानं तत्राह श्रुयेति, तद्वचनं धृत्वा गोपा गोप्यश्च विस्मिताः,
 गोपीनां पितोपमाहातिप्रियाहता इति, अतिप्रियेण भारताहताः प्राप्तादगद्य जाताः, नन. परमानन्देन हृदय

अहो वतास्य बालस्य बहवो मृत्यवो भवन् । अप्यासीद् विप्रियं तेषां कृतपूर्वं यतो भयम् ॥४५॥
 अयाप्यभिभवन्त्येनं नैव ते घोरदर्शनाः । जिघांसयैनमासाद्य नश्यन्त्यग्नौ पतङ्गवत् ॥४६॥
 अहो ब्रह्मविदां वाचो नासत्याः सन्ति कर्हिचित् । गर्गो यदाह भगवानन्वभावि तथैव तत् ॥४७॥
 इति नन्दादयो गोपाः कृष्णरामकथां श्रुत्वा । कुर्वन्तो रममाणश्च नाविन्दन् भववेदनाम् ॥४८॥

इत्याहोस्तुक्वात् प्रेमाधिक्यादवितृतेक्षणा अतृप्तनयना ऐक्षन्तेति, पामराणां बुद्धिमनुसृत्याश्लीलमप्याह शुक्रः,
 सा हि प्रीतौ परमा काष्ठा, औस्तुक्वं प्रेमातिभरतयामर्यादं भवति, तेन सर्वपरित्यागेन भर्त्रादिशङ्कामपि
 परित्यज्य दृष्टव्यः, इयं बुद्धिस्तेषां नारोपिता किन्तु सहजेति ज्ञापयितुं नेत्रयोरतृप्तिमाह ॥ ४४ ॥

तच्च क्लृप्ता विमर्शकाणां नन्दादीनां यन् जातं तदग्रे वक्तुं तेषां विचारमाह त्रिभिरहो इति, तामसा
 आहुरहो इति, अहो इत्याश्चर्यं, एकस्यैव बहव उपद्रवा इति वतेतिलेहे, स्वस्य तादृशं दुरदृष्टमिति, अस्यैव
 बालस्य, किमपि तत्र हेतुं कल्पयन्ति कृतपूर्वं यतो भयमिति 'यो हन्ति स हन्यत' इतिन्यायाद् भयं तु
 कृतपूर्वं भवति, स्वयं चेद्व्यस्यै करोति तदा प्राप्नोति भगवांस्तु न करोति ते तु कुर्वन्तीति तेषामेव भय-
 मुचितम् ॥ ४५ ॥ राजसास्तु तेषामपकारो न तत्कर्षणा केवलेन किन्तु भगवन्माहात्म्यादित्याहुरथापीति,
 यद्यपि कृतपूर्वं भयं भवति, तथाप्युक्ते कृते प्रयत्ना नश्यन्ति, अन्यथा पूर्वमेव ते कथं न नष्टा भवेयुः ?
 तस्मादप्येनं भगवन्तं नैवाभिभवन्ति, अभिभवार्थमप्यागता नाभिभवं कर्तुं शक्नुवन्ति, न चाप्रयोजकाः,
 यतस्ते पूतनादयः प्रसिद्धाः, अस्तु तेषां बलं दूरे, घोरमेव दर्शनं येषां, दृष्टा एव भयजनका भवन्तीत्यर्थः,
 तत्र दृष्टान्तमाह जिघांसयैनमासाद्य स्वयमेव नश्यन्ति, अभिप्रायप्रयत्नविरुद्धं फलं प्राप्नुवन्ति, तदसम्भावितं
 मत्वा दृष्टान्त उच्यते पतङ्गवदिति, ते हि पक्षवन्तः सूक्ष्माः कीटा आत्मानं महान्तं मन्यमाना नरा मृदा
 अग्निं तेजस्विनं मत्वा किमित्युपासते वयं रश्मिं दूरीकरिष्याम इति महतोवमननां कृत्वा निर्वाणार्थं पृच्छता-
 स्वयमेव नश्यन्ति, दग्धा भवन्ति, न त्वग्नेः काचित् क्षतिः, एवमयं भगवानतितेजस्वी तान् मारयतीति युक्तम् ॥ ४६ ॥
 अन्ये पुनर्नन्दादयः प्रमाणबलसिद्धमिममर्थं मन्यमाना नात्यद्भुतमिति प्रमाणमेव स्तुतवन्त इत्याहाहो इति,
 अहो इत्याश्चर्यं, कथं वा ब्रह्मविदोऽग्निमवृत्तान्तं जानन्तीति, तत्रोपपत्तिर्ब्रह्मविदामिति, 'यस्मिन् विदिते
 सर्वमिदं विदितं भवती'ति, अत एव तेषां वाचः कदाचिदप्यसत्या न भवन्ति, तादृशी वाह् नोत्यद्यत एवेति
 वक्तुं सन्तीत्युक्तं, ननु का ब्रह्मविदां वाच इत्याकाङ्क्षायामाह गर्गो यदाहेति, तत्र हेतुर्भगवानिति, ब्रह्मविदो
 हि ब्रह्मैव भवन्तीत्यतस्तेषां वाच्यप्रामाण्यात् तथैव तदन्वभावि, येद्वादिनो हि शब्दस्य नातुवादकरवं
 मन्वन्ते किन्तु विधायस्त्वमत ईश्वरो वेद एव तद्वान्यादेव फलसिद्धिर्न तु फलसाधकत्वेनेधरापेक्षेति, "अनेन
 सर्वदुर्गाणि यूयमज्जस्तारिष्यथे"ति "नारायणसमो गुणै"रिति, अतस्तद्वान्यादस्य बालस्य तादृग्गुणा जायन्त
 इतिभावः ॥४७॥ एवं नन्दादीनां त्रिविधं ज्ञानं निरूप्य फलितं वदन् भगवत्कृतं नन्दनिरोधमनूद्योपमंहरतीतीति,
 इतिभावेन नन्दादयो गोपाः कृष्णरामकथां स्वतन्त्रतया फलत्वेन कुर्वन्तस्तथैव कथया जातया परमनिर्द्वेष्या
 रममाणः, चकाराद् विस्मृतदेहा ज्ञातब्रह्मात्मानुभवा वा भववेदनां समारतापं नाविन्दन् न ज्ञातमन्तः,
 प्रपद्यन्मृतिः सर्वा तदासक्तिश्च निरोध इति भगवत्कृतं कार्यं नन्दादिषु फलितम् ॥ ४८ ॥ एवं बाल्यभावेन
 कृते नन्दनिरोधे प्रतिष्ठिते सति येन भक्तेन कालेन क्रोडीकृतास्ते निरुद्धास्ते कालमपि सिद्धे प्रयोगेन त्यक्त-
 वानिन्याहैवंविहारैरिति, एवं पूर्वोक्तप्रकारैः कालस्य द्वारैर्लीलास्वरूपैः करणैः सह वा कौमारं जहत्, ननु
 विज्ञातीयानां कथं कौमारनिर्वर्त्यं ? तत्राह कौमारैरिति, रुमाराराम्नोद्भवैररणेरुत्तमेनैव बहिनारणि.

एवंविहारैः कौमारैः कौमारं जहतुर्व्रजे । निरुपयैः सेतुवन्धैर्पर्कटोत्प्लवनादिभिः ॥ ४९ ॥

शाम्पतीति, तानि चरितानि त्रिविधानीति गणयति निलायनैरिति, सर्वैरेव विहारैर्व्रज एव कौमारं जहतुः, अतो व्रज एव कुमारो जातः कुमारी च, अतोप्रे वक्तव्याः 'कुमार्यः कृष्णचेतस्र' इति करिष्यन्ति च लीलां लतागृहादिषु लीना भगवद्दर्शिकरणप्रयत्ना गृहस्वमर्यादोलङ्घनकर्तव्यश्च, भगवान् कुमारावस्थायां निलायनक्रीडां करोति, स हि परमानन्दो भूत्वा स्वाज्ञानार्थं मायया ज्ञानशक्तिं रूपाद्धि, तथात्रापि गोपादीनां चक्षुषि पिबेते पश्चान्निलीय तिष्ठति तयान्ये गोपालाः, किञ्च जले प्रवहति सेतुवन्धान् कुर्वन्ति, रामावतारे ह्येक एव बन्धः कृतः, एकैव सीतेति, अत्र यमुनादिषु बहूनेव बन्धान् करोति यतः पुलिनादिषु गत्वा रमणं सिध्यति, किञ्च पर्कटोत्प्लवनादिकमपि करोति, वृक्षाद् वृक्षान्तरे गच्छति सर्वशाखाफलभोगार्थं, एकस्यामप्यारूढः सर्वफलं भुङ्के न तु तस्य भिन्नः प्रक्रमोपेक्ष्यते, आदिशब्देन मण्डूकप्लुत्यादिकमपि, ब्राह्मणोपि भवति क्षत्रियोपि भवति सर्वमेव रसमेकत्र स्थित एव गृह्णाति, न तु तस्य मर्यादा प्रतिबन्धिकेति, एवं यावद्भिर्भावैर्वावन्तो गोकुलवासिनो ग्रहीतुं शक्यास्तान् सर्वानेव विहारान् कृतवान्, मूलरूपलीला जगद्रूपलीला वेदरूपलीलेति लीलात्रयं परिचायकत्वेनोक्तं, अतः परं कौमारकार्यं नास्तीति ताभिर्लीलाभिः सह कौमारावस्थां जहतुः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्बलमदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे द्वितीये तामसप्रकरणे-

चान्तरप्रमाणप्रकरणे धर्मनिरूपकसप्तमाध्यायस्य स्कन्धादित एकादशाध्यायस्य विवरणम् ॥

॥ समाप्तमद्यान्तरं तामसप्रमाणप्रकरणम् ॥

॥ परिशिष्टम् ॥

॥ कौतुकलीलानिरूपरूपप्रक्षिताध्यायत्रयात्मकम् ॥

तत्रादौ प्रथमोध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

क्वचिद् वनाशाय मनो दधद् व्रजात् शतः समुत्थाय वयस्यवत्सपान् ।

प्रबोधयञ्च हृद्भरणेण चारुणा विनिर्गतो वत्सपुरःसरो हरिः ॥ १ ॥

तेनैव सार्धं पृथुकाः सहस्रशः स्निग्धाः सुशिक्षेत्रविपाणवेणवः ।

स्वान् स्वान् सहस्रोपरि सङ्ख्ययान्वितान् वत्सान् पुरस्कृत्य विनिर्घुर्मुदा ॥ २ ॥

कृष्णवत्सैरसङ्ख्यातैर्युधीकृत्य स्ववत्सकान् । चारयन्तोर्भङ्गीलाभिर्विजह्रस्तत्र तत्र ह ॥ ३ ॥

फलप्रवालस्तवकसुमनःपिच्छधातुभिः । काचगुञ्जामणिस्वर्णभूपिता अप्यभूपयन् ॥ ४ ॥

मुष्णन्तोऽन्योन्यशिक्षयादीञ्ज्ञातानाराच चिक्षिपुः । तत्रत्याश्च ततो दूराद्दसन्तश्च पुनर्ददुः ॥ ५ ॥

कथामात्रं हरेर्वाच्यं सर्वत्रेत्यत्र केचन । कथां वक्तुं भागवतीं क्वचित् सिद्धामलौकिकीम् ॥ १ ॥

योजयित्वा त्वाधुनिका अध्यायत्रितयं जगुः । शब्दार्थमद्भुतीनां हि स्पष्टा तत्र विरुद्धता ॥ २ ॥

लोकप्रसिद्धैस्तच्चापि कथञ्चिद् रूप्यते स्फुटम् ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायान्ते “कौमारं जहतुर्ब्रज” इत्युक्तं, “ततश्च पौगण्डवयः श्रितौ व्रजे बभूवतुस्तौ पशुपाल-
सम्पता” वित्येव सन्दर्भस्थापि भगवच्चरितमिव वत्सापहरणं पद्मपुराणे प्रसिद्धमिति तां कथामाश्रित्यायासुरवधं
ब्रह्मस्तुतिं च पूर्वापरयोर्निवेश्य कौतुकलीला भगवतः प्रदर्शिता, लोका हि लौकिके कौतुकिनो भवन्ति,

तत्र तु प्रथमोध्याये लीलामाह सुविस्तराम् । अयासुरस्य च वधं मुक्तिश्चापि स्वयुक्तितः ॥ १ ॥

प्रथमं भगवतो दशभिःश्लोकैर्लीलामाह, क्वचित् कदाचित्, वनाशयाशनमाशो वनेशनं कर्तुं
फलो दधद् स्निग्धं प्रतःकारे व्रजादुत्पद्य विनिर्गत, इतिस्सन्तः, चपस्यस्य ते वत्सपत्य, पृथुर्येणैव
तेषामुत्थापनं, कृष्णस्यैवायं रव इतिज्ञापनार्थं चारुणेति, दोहानन्तरं वत्सान् गृहीत्वा निर्गतः ॥१॥ तदा सर्वेपि
निर्गता इत्याह तेनैवेति, तेनैव भगवता सार्धं पृथुका बाधाः सहस्रशो निर्गताः स्निग्धाः प्रेमया भावयन्ति,
शोभना शिक्ष शिष्यमोदनसहितं येत्रं वत्सचारणार्थं विपाणं वादनार्थं वेणुश्च ते येषां सन्ति स्वकीयान् वत्सान्
पुरस्कृत्य तेषि मुदा गृहेभ्य ययुः, एकैकस्य सहस्रसङ्ख्यात उपरि सङ्ख्यायुतमित्यादि तथा सद्गुरव्यया-
न्वितान् ॥ २ ॥ तान् सर्वानिव स्ववत्सकान् कृष्णवत्सेषु योजितवन्त इत्याह कृष्णवत्सैरिति, पशुपालः
सह स्ववत्सान् युधीकृत्य, अन्यया स्वच्छन्दशीला न भवति, ततोपि ध्यम्भूतान् कदाचिर्निर्गतोर्भ-
ङ्गीलाभिरेव तांश्चारयन्तो विजह्रस्तत्रत्र क्रीडितवन्तः ॥ ३ ॥ फलादिभिश्च स्वशीरं भूपितमन् इत्याद् फलेनि,
पूर्वं काचादिभिर्भूपिता अपि पुनर्वन्तैरभूपयन्, स्वकाः पुष्पगुञ्जानि, सुमनसः केवल्युष्णानि, पिच्छानि
मयूरपिच्छानि, गैरिकादिघातनः, गुञ्जाफलानि कन्यान्वपि नित्यं तिष्ठन्तीति काचादिषु गङ्गानां ॥ ४ ॥
नालकानामन्योन्यं क्रीडामाह मुष्णन्त इति, अन्योन्यस्य शिक्षयादीन् मुष्णन्ति, ततोऽनेन मदीयं नीतं
ज्ञात आराद् दूरादेव चिक्षिपुः प्रसिद्धवन्तः, ततोपि येषु ते शिक्षयादयः पतितास्तेपि कान् शिक्षयन्

यदि दूरं गतः कृष्णो वनशोभेक्षणाय तम् । अहम्पूर्वमहम्पूर्वमिति संस्पृश्य रेमिरे ॥ ६ ॥
 केचिद् वेणुन् वादयन्तो ध्वान्तः शृङ्गाणि केचन । केचिद् भृङ्गैः प्रगायन्तः कूनन्तः कोकिलैः परे ॥ ७ ॥
 विच्छायाभिः प्रधावन्तो गच्छन्तः साधु हंसकैः । वकैरुपविशन्तश्च नृत्यन्तश्च कलापिभिः ॥ ८ ॥
 विकर्षन्तः कीशवालानारोहन्तश्च तैर्दुपान् । विकुर्वन्तश्च तैः साकं पुत्रन्तश्च पलाशिषु ॥ ९ ॥
 साकं भेकैर्विलङ्घन्तः सरित्प्रसवसम्प्लुताः । विहसन्तः प्रतिच्छायाः शपन्तश्च प्रतिस्वनान् ॥ १० ॥

इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या दास्यं गतानां परदैवतेन ।

मायाश्रितानां नरवालकेन सार्धं विजहुः कृतपुण्यपुञ्जाः ॥ ११ ॥

यत्पादांशुर्बहुजन्मकृच्छ्रतो धृतात्मभिर्योगिभिरप्यलभ्यः ।

स एव यद्दृग्विषयः स्वयं स्थितः किं वर्ण्यते दिष्टमतो ब्रजौकसाम् ॥ १२ ॥

अयाचनाभाभ्यपतन्महासुरस्तेषां सुखक्रीडनवीक्षणालसः ।

नित्यं यदन्तर्निजजीवितेषुभिः पीतामृतैरप्यमरैः प्रतीक्ष्यते ॥ १३ ॥

दृष्टार्भकान् कृष्णसुखानघासुरः कंसानुशिष्टः स वकीवकानुजः ।

अयं तु मे सोदरनाशकृत् तयोर्द्वयोरथैर्न सवलं हनिष्ये ॥ १४ ॥

दूराच्चिक्षिपुः, ततो हसन्वथ पुनर्ददुस्तेभ्य एव ॥ ५ ॥ यदि दूरं गतः कृष्णो भवति तदा तस्मिन् दूरं गते वनशोभाया दर्शनार्थमहं पूर्वं स्पृश्यामीत्यहमिकया भगवन्तं संस्पृश्य रेमिरे ॥ ६ ॥ तत्र केचिद् वाला वेणुन् वादयन्तो जाताः केचन शृङ्गाणि ध्वान्तो वादयन्तो जाताः, केचित् पुनर्भृङ्गैः सह तथैव गायन्तस्तथैव कोकिलैः सह कूनन्तः ॥ ७ ॥ केचित् पुनरुपरि गच्छतां वयसां छायाभिर्मण्डलाकृतिभिः प्रकर्षेण धावन्तो जाता हंसैः सह साधु गच्छन्तश्च वकैः सह तथैकोपविशन्तः कलापिभिर्मयूरैः सह नृत्यन्तश्च जाताः ॥ ८ ॥ कीशा लम्बपुच्छा वानरास्तेषां बालान् पुच्छानि विशेषेण कर्षन्तो बालानेव च धृत्वा तैः सह द्रुमानारोहन्तो सुखविकारांश्च कुर्वन्तो मर्कटवदेव पलाशिषु वृक्षेषु पुत्रन्त उत्प्लुग्य गच्छन्तो भूमौ च ॥ ९ ॥ भेकैर्मण्डकैः सह, सरितो नद्यः, प्रस्रवा झरणाः, सम्प्लुनास्तैरेव, गर्ता वा, स्त्रीलिङ्गवातश्चिन्यः, प्रतिच्छाया दर्पणादिप्रतिबिम्बानि प्रतिस्वनान्स्तटादिषु निर्गताञ्छब्दान् स्वशब्दानुरूपान्छपन्तश्च भवन्ति ॥ १० ॥

तेषां भाग्यमभिनन्दतीत्यमित्थान्यां, लोका त्रिविधा ज्ञानिनो भक्ताः प्राकृताश्च, तत्र भगवान् सर्वेषां तत्तद्बुद्ध्यनुसारेण स्फुरति “तं यथाययोपासते तथैव भवती”तिश्रुतेः, तत्र सतां ज्ञानिनां ब्रह्मरूपः सद्रूपः सुखरूप आनन्दरूपोऽनुभूतिरूपो ज्ञानरूपस्तादृशेन सह ते विजहुरिति बालकानां भाग्यं दास्यं गतानां भक्तानां परो नियन्ता स्वामी दैवतमाराध्यो मायाश्रितानां प्राकृतानां केवलं नरवालकः, एवं सर्वैः सर्वप्रकारेणापि विभाव्येन सार्धं कृतः पुण्यपुञ्जो यैस्ते विजहुः ॥ ११ ॥ महच्च तेषां भाग्यं यत् तेषां दृष्ट्यग्रे भगवांस्तिष्ठतीत्याह यत्पादांशुरिति बहुजन्मतपसा जितेन्द्रियैर्योगिभिरपि शरीरेन्द्रियान्तःकरणशुद्धि-युक्तैरपि यत्पादांशुरलभ्यः स एवैव कृष्णो येषां बालकानां सर्वेषामेव ब्रजस्थितानां वा स्वयमेव स्थितो न तु तैः प्रार्थितोपि, अतो ब्रजौकसां भाग्यमवाङ्मनोगोचरं किं वर्ण्यते ? १२ ॥

एवं क्रीडायां मध्येघासुरः समागत इत्याहायेत्येकविंशतिभिस्तेस्य सुचयन्ता कथा निरूप्यते, अधो-न्वर्थनाया तेषां बालकानां सुखक्रीडनस्य वीक्षणेप्यक्षमा यस्य, नित्यं सर्वदा यदन्तरवासुरनाशोमरैः प्रतीक्ष्यते, तत्रहेतुर्निर्जनोचितेषुभिरिति, यद्यपि ते पीतामृताः, अतोयमत्यन्तं दुष्टोमृतादीनामपि वस्तुसामर्थ्यनाशकः ॥ १३ ॥ अर्भकान् बालकान् कृष्ण एव प्रमुखो येषां कंसेन प्रेषितः स प्रसिद्धो

एते यदा मत्सुहृदोस्तिलापः कृतास्तदा नष्टसमा व्रजौकसः ।

प्राणे गते वर्मसु कानुचिन्ता प्रजासवः प्राणभृतो हि ये ते ॥ १५ ॥

इति व्यवस्थाजगरं बृहद् वपुः स योजनायामपहाद्रिपीवरम् ।

श्रुत्वाद्भुतं व्याचक्षुहाननं तदा पथि व्यशेत ग्रसनाशयः खलः ॥ १६ ॥

भराधरोष्ठो जलदोत्तरोष्ठो दर्याननान्तो गिरिशङ्खदंष्ट्रः ।

ध्वान्तान्तरास्यो वितताध्वजिह्वः परुपानिलश्वासदवेक्षणोष्णः ॥ १७ ॥

तं दृष्ट्वा तादृशं सर्वं मत्वा वृन्दावनश्रियम् । व्यात्ताजगरतुण्डेन ह्युत्प्रेत्सन्ते स्म लीलया ॥ १८ ॥

अहो मित्राणि गदत सच्चकूटं पुरःस्थितम् । अस्मत्सङ्गसन्व्याचक्षुव्यालतुण्डायते न वा ॥ १९ ॥

सत्यमर्कुरारक्तमुत्तराहनुवद् घनम् । अधराहनुवदोषस्तत्प्रतिच्छाययारुणम् ॥ २० ॥

प्रतिस्पर्धेते सृक्किणीभ्यां सव्यासव्ये नगोदरे । तुङ्गशृङ्गालयोप्येतास्तदंष्ट्राभिश्च पश्यत ॥ २१ ॥

आस्तृतायाममार्गो रसनां प्रति गर्जति । येषामन्तर्गतं ध्वान्तमेतदप्यन्तराननम् ॥ २२ ॥

दावोष्णस्वरवातोयं श्वासवद् भाति पश्यत । तद्गन्धसचूर्मग्नोप्यन्तरामिपगन्धवत् ॥ २३ ॥

वञ्जी पूतना वक्रश्च तयोरनुजः, तस्य सङ्कल्पमाहायं त्विति, त्विति पक्षान्तराणि व्यावर्तयति, अयं तु भगवान्

मे सोदरयोर्भ्रात्रोर्नाशकर्ता न कर्मकालादि, अतस्नयोर्द्वयोरर्थे उपद्रवं करिष्यामीति ॥१४॥ ततो बालकाना-

मप्युपद्रवो भविष्यतीत्याहैत इति, मत्सुहृदोर्मद्भ्रात्रोस्तिलापः कृतास्तिलोदकभाषा मृतानां तृप्तिहेतवः, तदा

व्रजौकसो गावः स्त्रीपुरुषाश्च नष्टसमा नष्टप्रायाः, यथा प्राणे गते वर्मसु देहेषु गमनार्थं का चिन्ता? बालकाश्च

व्रजनासिनां प्राणरूपाः, यत प्राणभृतः प्रजासवः प्रजैवासवः प्राणा येषाम् ॥ १५ ॥ इत्यध्यवसायं

कृत्वाजगरमजगरवत् स्थूलं वपुर्धृत्वा पथि व्यशेत योजनमात्रमायामो विस्तारो यस्य वपुषः, महाद्रिक्त्

पर्वतवत् स्थूलं भ्रमार्थमत्यद्भुतं व्याचं शुहावदाननं यत्र, ग्रसनार्थमेव शयनं कृतवान्, दया तु नास्ति यतः

खलः ॥ १६ ॥ तस्य रूपमनुवर्णयति धरेति, धरायां मूमावधरोष्ठं यस्य, जलदेषु मेघेषूत्तरोष्ठं यस्य, दरीवत्

कन्दरवदाननान्तो मुखमध्यं यस्य, गिरे शृङ्खवद् दंष्ट्रा यस्य, ध्वान्तशुक्तमन्तरास्यं, वितताध्ववन्

मार्गवज् जिह्वा यस्य, परुषः स्पर्शदु सहो योनिलस्तद्वच् दृशासः, दववद् दवानलवदीक्षणयोरुष्ण-स्पर्शो यस्य,

श्वासेन सहित ईक्षण उष्णो वा, तादृशमपि दृष्ट्वा बालका न भीता. किन्तु श्वेष्टत्वेनैव कल्पितवन्तः ॥१७॥

अत एव तेषां न भयं जातमसद्भावाभावादित्याशयेनाह तं दृष्ट्वेति, तं तादृशं दृष्ट्वा वृन्दावनश्री-

रैवैपेति मत्वा क्षणं ध्यात्वा भवति न वेत्यजगरतुण्डतुच्यत्वेन श्रियमेवोत्प्रेक्षितवन्तः, श्रीरिषा परमजगर-

तुण्डवद् दृश्यत इति, स्मेतिप्रसिद्धि, स्वस्य भयाभावाल्लीलया यत्किञ्चित् कल्पयन्ति स्म ॥ १८ ॥

कल्पनामेवाह पञ्चभिः, अहो इत्याश्चर्यं, मित्राणि सर्वाणि गदत इति सम्बोधनं वा, सच्चकूटं

कपटसत्त्वं पुरःस्थितमग्रे वर्तमानमस्मत्सङ्ग्रसनार्थमेव व्याचं प्रसारितं व्यालतुण्डमिवाचरति न वेतिनिर्णयो

वक्तव्य इत्यर्थ ॥ १९ ॥ तत्र नवापसं दूरीकृत्योत्प्रेक्षार्थं व्यालतुण्डत्वमेव मत्पादयन्ति सत्यमिति, अर्ककुरै-

रारक्तमुत्तराहनुवद् घनं पश्यत, अधराहनुवद् रोषश्च तस्यैवारक्तमेवस्य प्रतिच्छाययारुणवर्णम् ॥ २० ॥

सृक्किणीभ्यां कृत्वा सव्यासव्ये पर्वतकन्दरे प्रतिस्पर्धेते, यस्तुत कन्दरैव सृक्किणीव दृश्यते, तुङ्गानां

शृङ्गाणामालयः पङ्क्तयोपि तदंष्ट्राभिः प्रतिस्पर्धेते, नात्र सन्देहः, पश्यत ॥ २१ ॥ आस्तृत आ-

सन्तादायाममार्गो योजनपरिमितो रसनां प्रति गर्जति रसनावद् भासते, गर्जनादिकं तुल्यत्वाय, येषां

शृङ्गाणां दंष्ट्राणामन्तर्गतमपि ध्वान्तमन्तराननं प्रति गर्जति ॥ २२ ॥ दाववद् दावानलवदुष्णः स्वरश्च

अस्मान् किमत्र ग्रसिता निविष्टानयं तथा चेद् वक्रवद् विनङ्क्ष्यति ।
 क्षणादनेनेति वकार्युशन्मुखं वीक्ष्योद्धसन्तः करताडनैर्ययुः ॥ २४ ॥
 इत्थं मिथोतथ्यमतज्ज्ञभाषितं श्रुत्वा विचिन्त्येत्यमृषा मृषायते ।
 रक्षो विदित्वाखिलभूतहृत्स्थितः स्वानां निषेद्धुं भगवान् मनो दधे ॥ २५ ॥
 तावत् प्रविष्टास्त्वसुरोदरान्तरं परं न जीर्णाः शिशवः सवत्साः ।
 प्रतीक्षमाणेन वकारिवेशनं हतस्वकान्तस्मरणेन रक्षसा ॥ २६ ॥
 तान् वीक्ष्य कृष्णः सकलाभयप्रदो ह्यनन्यनाथान् स्वरुद्रादवच्युतान् ।
 दीनांश्च मृत्योर्जटराग्रिघासान् घृणार्दितो दिष्टकृतेन चिस्मितः ॥ २७ ॥
 कृत्यं किमत्रास्य खलस्य जीवितं न वा अमीपां च सतां विनाशनम् ।
 द्वयं कथं स्यादिति संविचिन्त्य तज् ज्ञात्वाविशत् तुण्डमशेषदृग्घरिः ॥ २८ ॥

तदा घनच्छदा देवा भयाद्दाहेति चुक्रुशुः । जहृपुर्षे च कंसाद्याः कौणपास्त्वघवान्धवाः ॥२९॥
 तच्छ्रुत्वा भगवान् कृष्णस्त्वव्ययः सार्भवत्सकम् । चूर्णीचिकीर्षोरात्मानं तरसा वष्टये गले ॥३०॥
 वातायं, दावानलेन बोष्णः, श्वासवद् भाति पश्यत विचारयत, तत्र दावानले दग्धानां सत्त्वानां
 दुर्गन्धोन्तरोदरे यदामिपमपन्नमांसं यत् तेन भक्षितं तस्य गन्धवद् भाति ॥२९॥ तद्धेतुं सति किं कर्तव्य-
 मित्याशङ्क्य गन्तव्यमेवेति निर्धार्य बाधकं दूरीकुर्वन्त्यस्मानिति, अत्र प्रविष्टानस्मान् किमयं ग्रसिष्यति? तथा
 चेद् वक्रवदेव क्षणादेव नाशं यास्यत्यनेनैव कृष्णेनैवैषोष इति निश्चित्य वकारेभ्यगवत उशत् कमनीयं
 मुखं वीक्ष्योर्ध्वं हसन्तः करताडनैः सहिताः प्रवेष्टुं ययुः ॥२४॥ भगवान् पुनर्मां प्रविशन्तु सर्पोयं भक्षणार्थं स्थित
 इति यावद् वदति तदर्थं च यावन् मनसि विचारयति तावदेव प्रविष्टा इति श्लोकरूपसम्बन्धः, इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण
 मिथो बालकैस्तथ्यमेवातथ्यवद् भाषितं तेषां वाक्यं श्रुत्वा विचिन्त्य सत्यमयमनगर एवेति निश्चित्यामृषैव
 राक्षसो मृषायतेजगरवत् तिष्ठति श्रीरिव वा बुद्धिभ्रूत्पादयति, अतोयं राक्षस एवेति विदित्वा स्वानां नि-
 षेधार्थं स्वान् निषेद्धुं सर्वज्ञो भगवान् मनो दधे विचारितवांस्तावदेव बालका अमुरोदरान्तरं प्रविष्टाः सवत्सा
 गतप्राणा अपि तदुदराधिना न जीर्णाः, जरणे तेषामुपमर्दोपेक्ष्यते, स तु न जात इत्याह, वकारिप्रवेशं
 प्रतीक्षमाणेन हतयोर्बकीवकयोस्तस्मरणं मृत्युस्मरणं यस्य तेन रक्षसा दृष्टवैरातुवन्धेन जातिदुष्टेनापि भगवत्-
 प्रतीक्षया न जीर्णाः ॥ २५-२६ ॥ भगवतो विचारमाह तान् वीक्ष्येति, कृष्णः सर्वेषामभयप्रदाता तेषां गो-
 कुलवासिनां च, सर्व एवानन्यनाथाः, न विद्यतेन्यो नाथो येषां, इदानीं च स्वरुद्रादवच्युता अकस्मात्
 तन्मुखे पतिताः, नाप्युपेक्षणीया दीनाः, मृत्योरवल्यैव जटराग्रेर्घासाः कवलरूपाः, दिष्टकृतेन तथामृतां-
 स्तान् दृष्ट्वा भगवान् चिस्मितो जातः ॥ २७ ॥ विचारयति कृत्यं किमत्रेति, यद्ययं मार्यते बालका अपि
 गमिष्यन्ति, अन्यान् कृत्वा गृह्णन्नेन कृतेष्येते नष्टा एव, अतो बालका रक्षणीया अयं च मारणीयः,
 एतदुभयं मत्प्रवेशेनैव भवतीति तुण्डमविशत्, यतोयमशेषदृग् घरिश्च सर्वदुःखहर्ता, अस्य खलस्य जीवितं यथा
 न स्यादमीपां वा सतां विनाशनं यथा न स्यादेतद् द्वयं कथं स्यादिति कलद्वयमेकं साधनं च सञ्चिन्त्य तादृश-
 मुपायं ज्ञात्वा प्रविष्टः ॥२८॥ तदा देवाः कंसाद्यवध्याकाशमार्गेण द्रष्टुमागताः, तत्र देवा घनच्छदा मेवान्तरिताः
 परयन्ति ते दाहेति चुक्रुशुः कंसाद्या जहृपुर्षं प्राप्तवन्तः कंसाद्याः सर्व एव ये केचनायस्य वाग्धवाः कौणपा
 राक्षसाः ॥ २९ ॥ उभयेषां हर्षविषादौ श्रुत्वा भगवान् कृष्णोव्ययः स्वतो भयरहितः सार्भवत्सकं बालक-
 वत्समहितमाहुमानं चूर्णीचिकीर्षोरास्य गले वष्टये स्थूलो जातः ॥३०॥ ततोति स्मयस्य स्थूलस्य सर्पस्य

ततोत्तिकायस्य निरुद्धमार्गिणो शुद्धीर्णदृष्टेर्भ्रमतस्त्वितस्ततः ।

पूर्वोन्तरङ्गे पवनो निरुद्धो मूर्धन् विनिष्पाद्य विनिर्गतो बहिः ॥ ३१ ॥

तेनैव सर्वेषु बहिर्गतेषु प्राणेषु वत्सान् सुहृदः परेतान् ।

दृष्ट्या स्वयोत्याप्य तदन्वितः पुनर्वक्रान् मुकुन्दो भगवान् विनिर्ययौ ॥ ३२ ॥

पीनाहिभोगोत्थितमद्भुतं महज्योतिः स्वधाम्नोज्ज्वलयद् दिशो दश ।

प्रतीक्ष्य खेवस्थितमीशनिर्गमं विवेश तस्मिन् भिषतां दिवौकसाम् ॥ ३३ ॥

ततोतिहृष्टाः स्वरुतोऽकृतार्हणं पुष्पैः सुरा अप्सरसश्च नर्तनैः ।

गीतैः सुगा वाद्ययनाथ वाद्यकैः स्तवैस्तु विभा जयनिःस्वनैर्गणाः ॥ ३४ ॥

तदद्भुतस्तोत्रमुवाद्यगीतकन्यादिनैकोत्सवमङ्गलस्वनान् ।

श्रुत्वा स्वधाम्नोन्त्यज आगतोचिराद् दृष्ट्वा महेशस्य जगाम विस्मयम् ॥ ३५ ॥

राजनाजगरं चर्म शुष्कं दृन्दावनेद्भुतम् । व्रजौकसां बहुतिथं बभूवाक्रीडगदरम् ॥ ३६ ॥

एतत् कौमारजं कर्म हरेरात्माहिमोक्षणम् । मृत्योः पौण्ड्रके वाला दृष्ट्वोच्चुर्विस्मिता व्रजे ॥ ३७ ॥

नैतद् विचित्रं मनुजार्भमायिनः परावराणां परमस्य वेधसः ।

अधोपि यत्स्पर्शनपूतपातकः प्रापात्मसाम्यं त्वसतां सुदुर्लभम् ॥ ३८ ॥

निरुद्धमुत्तमार्गवत् उद्गीर्णं निर्गते दृष्टीं चक्षुषी यस्य, इतस्ततश्च भ्रमतो देहं विलिपतोन्तरङ्गे शरीरमध्ये पूर्णः पवनो निरुद्धः सन् मूर्धानं विनिष्पाद्य बहिर्निर्गतो मुख्यप्राणो ब्रह्मन्त्रेण विनिर्गतः ॥ ३१ ॥ तेनैव च मार्गेण सर्व एव प्राणा इन्द्रियाण्यात्मा च बहिर्निर्गतास्तदा परेतान् वत्सान् सुहृदो बालकान् स्वयामृतदृष्ट्योत्याप्य सजीवान् कृत्वा तैः सह मुकुन्दो भगवान् वक्राद् विनिर्ययौ मुखमार्गेणैव निर्गतः, प्राणगमनानन्तरं सूक्ष्मो भूत्वा तथा कृतवान् ॥ ३२ ॥ भगवति बहिर्निर्गतेष्वस्य सायुज्यमाह, पीनो योयमहिः सर्पस्तस्य भोगाच्च छरीरादुत्थितमद्भुतं महस्तेजोरूपं ज्योतिः प्रकाशमानं स्वधाम्ना स्वतेजसा दश दिश उज्ज्वलयद् बहिः स्थितं सद् भगवन्निर्गमनं प्रतीक्ष्य निर्गते तस्मिन् विवेश पश्यतां दिवौकसां सतां, तेजोरूपं लिङ्गशरीरं प्रविष्टमिति मायावादिनः ॥ ३३ ॥

ततो देवानां मुखं जातमित्याह ततोतिहृष्टा इति, स्वार्थं देवार्थमेव करोतीति स्वरुद् तस्य भगवतोर्हणं पूजामकृत कृतवन्तः पुष्पैः, अप्सरश्च नर्तनैः, पूजामकृतैति सर्वत्रसम्बन्धः, सुष्ठु गायन्तीति सुगास्ते गीतैर्वाद्यं घनो येषां ते वाद्ययना विप्रास्तु स्तवैर्वैष्णवगणा जयनिःस्वनैर्हणमकृत ॥ ३४ ॥ तदा ब्रह्मणोप्याश्चर्यं जातमित्याह तदद्भुतेति, तेषामद्भुतस्तोत्रादिकं श्रुत्वा स्वधाम्नोन्ति स्वगृहसमीपेजो ब्रह्मा तत् आगतोचिराच्छीघ्रमेव दृष्ट्वा भगवन्तं महेशस्य भगवतः सामर्थ्यं च दृष्ट्वा विस्मयं जगाम, स्तोत्रं सुवाद्यं गीतं जयशब्दाश्च तैर्योग्यनैकोत्सवस्तत्सहितान् मङ्गलस्वनान्, ते शब्दा ब्रह्मलोकपर्यन्तं गताः, तच्च श्रुत्वा ब्रह्मा समागतो विस्मयमाप ॥ ३५ ॥ मुक्तास्य देहो भगवद्भक्तानां क्रीडार्थं जात इत्याह राजत्रिति, दृन्दावने शुष्कं गन्धरहितं व्रजौकसां बहुकालमाक्रीडार्थं गदरं गुप्तस्थानं बभूव ॥ ३६ ॥ आश्चर्यान्तरमाहैतदिति, भगवतः कौमारवस्थायां जातमेतत् कर्मात्मनोहेः सकाशान् मोक्षणरूपं मृत्योरेव मोक्षणरूपं हरेः पौण्ड्रवस्थायां जातस्य शरीरं शुष्कं दृष्ट्वा विस्मिताः सन्तो व्रजे समागत्योच्चुः, “अद्यानेन महाब्याल” इति वक्ष्यति ॥ ३७ ॥

अवासुरस्य मुक्तिं युक्त्या समर्थयति नैतद् विचित्रमितिद्वाभ्यां, मनुजार्भो मनुष्यबालः स एव

सकृद्यदङ्गप्रतिमान्तराहिता मनोमयी भागवती ददौ गतिम् ।

स एव नित्यात्मसुखानुभूत्याव्युदस्तमायः परमोङ्ग किं पुनः ॥ ३९ ॥

॥ सूत उवाच ॥

इत्थं द्विजा यादवदेवदत्तः श्रुत्वा स्वरातुश्चरितं विचित्रम् ।

पप्रच्छ भूयोपि तदेव पुण्यं वैयासकिं यन्निगृहीतचेताः ॥ ४० ॥

॥ राज्ञो उवाच ॥

ब्रह्मन् कालान्तरकृतं तत्कालीनं कथं भवेत् । यत् कौमारे हरिकृतं विदुः पौगण्डकेर्षकाः ॥ ४१ ॥

तद् ब्रूहि मे महायोगिन् परं कौतूहलं गुरो । नूनमेतद्दरेरेव माया भवति नान्यथा ॥ ४२ ॥

वयं धन्यतमा लोके गुरोपि क्षत्रवन्धवः । यत् पिबामो मुहुस्त्वत्तः पुण्यं कृष्णकथामृतम् ॥ ४३ ॥

॥ सूत उवाच ॥

इत्थं स्म पृष्टः स तु वादरायणिःसंस्मारितानन्तहृताखिलेन्द्रियः ।

कृच्छ्रात् पुनर्लब्धवर्हिर्दृष्टिः शनैः प्रत्याह तं भागवतोत्तमोत्तमम् ॥ ४४ ॥

मायातद्धतो भगवत् एतद् बालमोक्षणमघासुरमोक्षो वा न विचित्रं, वस्तुतोयं परावराणां परमो ब्रह्मादीना-
मस्मदादीनां च नियन्ता कर्ता च, अघोपि पापरूपो यस्पर्शनेन धूतपातकः प्रक्षालितपाप आत्मसाम्यं
भगवत्समतामसतां दुष्टानां सुदुर्लभं प्रापेति यत् तत्र हेतुः ॥ ३८ ॥ सकृद् यस्य भगवतोद्गप्रतिमा शरीर-
समाना मानसी मूर्तिरन्तराहिता हृदये स्थापितापि भागवती गतिं ददौ ददाति तत्र स एव नित्यात्म-
सुखानुभूतिः सच्चिदानन्दरूप आत्मा व्युदस्तमायः पूर्णज्ञानेनैव गतमायः परमकाष्ठं प्राप्तोन्तराहितः सन्
मुक्तिं ददातीति किं पुनर्वक्तव्यम् ॥ ३९ ॥

एतावदुक्त्वा शुकः परमनिर्वृतः तूष्णीमास तदा राजा पृच्छतीत्याह सूतः, हे द्विजाः शौनकादय, यादवदेवेन कृष्णेन दत्तो विष्णुरात्. स्वरातुः स्वराक्षितुश्चरितं श्रुत्वा भूयोपि तदेव पप्रच्छ यतो विचित्रं पुण्यं च, वैयासकिं शुकं, येन चरित्रेण निगृहीतं चेतो यस्य ॥ ४० ॥

प्रश्नमेवाह त्रिभिर्ब्रह्मत्रितिसम्बोधनं ज्ञानार्थं, यदुक्तं “कौमारे हरिकृतं पौगण्डे कीर्तित”मिति तत्र शङ्का कालान्तरकृतं तत्कालीनं कथं भवेदिति, तदेवाह यत् कौमारे हरिकृतं बालकाः पौगण्डके विदुरिति ॥ ४१ ॥ यद्यपि भविष्यति किञ्चित् कारणं तथापि तन् मे मह्यं ब्रूहि, अज्ञानं तु तत्र नास्तीत्याह हे महायोगिभित्ति, किञ्चित् परं कौतूहलं, एतावन् ज्ञायते नूनमेतद्दरेरेव माया भवति, अन्यथा तेषां भ्रमो न म्यात्, अतो भगवच्चरित्रमिति वक्तव्यम् ॥ ४२ ॥ कथनार्थं स्वकाष्ठां करोति वयं धन्यतमा इति, क्षत्रिया-धमा अपि वयं धन्यतमा यतो भवान् गुरुः, किञ्च त्वत्तः कृष्णरूपामृतं यतो मुहुः पिबामः ॥ ४३ ॥

एवं पृष्टो जातममाधिरपि शुकः पुनराहेत्याह सूतः, इत्थं पृष्टो वादरायणिः सम्यक् स्मारितो योयमनन्तमेतन् हृतान्यखिलेन्द्रियाणि यस्य, तादृशोपि कृच्छ्रात् पुनर्लब्धवर्हिर्दृष्टिः शनैः प्रत्याह मपावे-
र्षितस्यांघेर्भाषणं न सम्भवतीति, भागवतोत्तमानां मध्य उत्तमं प्रतीतिरुत्थने हेतुः ॥ ४४ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्भागवतदीप्तविधिप्रज्ञायां दर्शनमस्कन्धविकरणे प्रज्ञात्प्रायश्चित्ते प्रथमाध्यायविवरणम् ॥

॥ प्रक्षिप्तेषु द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

साधु पृष्टं महाभाग त्वया भागवतोत्तम । यद्भूतनयसीशस्य शृण्वन्नपि कथां मुहुः ॥ १ ॥

सतामयं सारभृतां निसर्गो यदर्थवाणीश्रुतिचेतसामपि ।

प्रतिक्षणं नव्यवदच्युतस्य यत् स्त्रिया विद्यानामिव साधुवार्ता ॥ २ ॥

शृणुष्वान्वहितो राजन्नपि गुह्यं वदामि ते । ब्रह्मः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत ॥ ३ ॥

तथाचवदनान् मृत्यो रक्षित्वा वत्सपालकान् । सरित्पुलिनमानीय भगवानिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

अहोतिरम्यं पुलिनं वयस्याः स्वकेलिसम्पन्नमृदुलाच्छवालुकम् ।

स्फुटसरोगन्धहृतालिपत्रिकध्वनिप्रतिध्वानलसद्द्रुमाकुलम् ॥ ५ ॥

अत्र भोक्तव्यमस्माभिर्दिवारुहं क्षुषार्दिताः । वत्साः समीपेवः पीत्वा चरन्तु शनकैस्त्वणम् ॥ ६ ॥

तथेति पाययित्वा र्मा वत्सानारुह्य शाद्वले । मुक्त्वा शिष्यानि बुभुजुः समं भगवता मुदा ॥ ७ ॥

कृष्णस्य त्रिष्वक् पुरुराजिमण्डलै रम्याननाः फुल्लदशो व्रजाभकाः ।

सहोपविष्टा विपिने विरेजुञ्छदा यथाम्भोरुहकर्णिकायाः ॥ ८ ॥

द्वितीये वत्सहरणं बालैर्व्रह्मभ्रमस्ततः । स्तोत्रस्योपक्रमश्चैव भोजनादि निरूप्यते ॥ १ ॥

अभिनन्दति द्वान्यां साधु पृष्टमिति, भगवच्चरित्र एव स्थिरा बुद्धिरिति महाभागत्वं, भागवतोत्तमेति सहजोत्तमता, सर्वदैवशक्त्यां शृण्वन्नपि यन् नूतनमिव करोपीति ॥ १ ॥ किञ्चोचितमेव तव यतः सतां सार-

भृतां भक्तिमतां निसर्गः स्वभावोयं, तमेव स्वभावमाहार्यवाणीश्रुतिचेतसामपि यस्मादयं स्वभावः, अर्थो वनं वाणी वाक् श्रुतिः श्रोत्रं चेतोन्तःकरणं, एतान्यपि स्वभावत एव भगवत्प्रवणानि, तदाह प्रतिक्षणं नव्यवन् नूतनवदच्युतस्य वार्तेति यद् रस आविष्टे स्वभाव एव तथा भवतीति, दृष्टान्तमाह यथा स्त्रिया वार्ता विद्यानां श्रुता कीर्तिता भाविता वा सुखदा परमसाधुवार्ता सा भवति, इयं तु साधुवार्तेतिविशेषः ॥ २ ॥

महद्भुतमस्ति सावधानतया श्रोतव्यमित्याह शृणुष्वेति, अवहितः सावधानः, गुह्यमप्येतत् तुभ्यं वदामि यतः स्निग्धस्य प्रेमवतः शिष्यस्य गुरवो गुह्यमपि वदन्ति ॥ ३ ॥

वत्सापाहरणार्थमयमुखान् मोक्षितानां बालकानामुत्तरवृत्तान्तमाह तथेत्येकादशभिः, अग्रस्य वदनान् मृत्योरेव रक्षित्वा वत्सपालकान् सरित्पुलिनं यमुनातीरमानीय भगवानिदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ ४ ॥

अहोतिरम्यमिदं पुलिनमतोत्रास्माभिर्भोक्तव्यमिति, वयस्या इति जेहेन सम्बोधनं, स्वस्य केलिः क्रीडा तत्र या सम्पन्न मृदुलाच्छवालुकारूपता सा वर्तते यत्र तस्मादत्र क्रीडापि कर्तुं शक्यते भोक्तुं च, अन्ये-
प्यस्मिन् पुलिने गुणाः सन्तीत्याह स्फुटन्ति यानि सरोरुहाण्यत्यन्तं निविडतया स्थितानि सरः-
शब्देनैवोच्यन्ते, अतः स्फुट् यत् सरस्तस्य गन्धेन हृता वशीकृता अलयो भ्रमराः पत्रिणः पक्षिणश्च तेषां ध्वनिस्तस्य यत् प्रतिध्वानं प्रतिशब्दस्तेन लसन्तो ये द्रुमास्तैराकुलं व्याप्तं, तत्रत्यानि पुष्पाणि फलानि च पुलिने पतन्तीति ॥ ५ ॥ अत्रैव भोजने हेतुर्दिवारुहमिति, महद् दिनं जातं क्षुधा च सर्वे पीडिताः, अत एव वत्साः समीपेवः पीत्वा शनकैस्त्वणं चरन्तु ॥ ६ ॥ एवं भगवतोक्ता बालास्तथैव कृतवन्त इत्याह तथेति, अर्मा वत्सान् पाययित्वा शाद्वले उत्तमत्वणवति देश आरुह्यारोहं कारयित्वा स्वयं शिष्यानि मुक्त्वा भगवता समं बुभुजुः ॥ ७ ॥ तेषां भोजनार्थमुपविष्टानां प्रकारमाह कृष्णस्येति, विष्वक् परित

केचित् पुष्पैर्दलैः केचित् पल्लवैरङ्कुरैः फलैः । शिगिभस्त्वग्भिर्दृषद्भिश्च बुभुजुः कृतभाजनाः ॥ ९ ॥
सर्वे मिथो दर्शयन्तः स्वस्वभोज्यरुचिं पृथक् । इसन्तो हासयन्तश्चाभ्यवज्रहृः सहेश्वराः ॥ १० ॥

विभ्रद् वेणुं जतरपटयोः शृङ्गवेत्रे च कक्षे वामे पाणौ मसृणकवलं तत्फलान्यङ्गुलीषु ।
तिष्ठन् मध्ये स्वपरि मुहदो हासयन् नर्मभिः स्वैः स्वर्गे लोके मिपति बुभुजे यत्नभुग् बालकेलिः ॥११॥
भारतैवं वत्सपेषु भुञ्जानेष्वच्युतात्मसु । वत्सास्त्वन्तर्वने दूरं विविगुस्तृणलोभिताः ॥१२॥
तान् दृष्ट्वा भयसन्त्रस्तानूचे कृष्णोस्य भीभयम् । मित्राण्याशान् मा विरमतेहानेप्ये वत्सकानहम् ॥१३॥
इत्युत्त्वाद्रिदरीकुञ्जगदरेष्व्वात्मवत्सकान् । विचिन्वन् भगवान् कृष्णः स पाणिक्वलो ययौ ॥१४॥

॥ शुक उवाच ॥

अभोजनमजनिस्तदन्तरगतो मायार्भकस्येशितुर्द्रष्टुं मञ्जुमहित्वमन्यदपि तद्वत्सानितो वत्सपान् ।
नीत्वान्यत्र कुरुद्वहान्तरदधात् खेवस्थितो यः पुरा दृष्ट्वाघासुरमोक्षणं प्रभवतः प्राप्तः परं विस्मयम् ॥१५॥
आवरणवत् स्थिताः पुरुणि पङ्क्तिमण्डलानि मण्डलवाकारेण पौर्वापर्येणोपविष्टाः सर्व एव भगवत्सम्भुवा अत एव
फुल्लदृशो व्रजबालकाः सहैकैवोपविष्टा विपिनेरप्ये तत्रान्यो लौकिको न पश्यतीति विशेषेण रेजुर्यथा छदाः
पत्राण्यम्भोरुहकर्णिकायाः परितो राजन्ते ॥ ८ ॥ तेषां भोजनपात्राण्याह केचिदिति, पुष्पादीनि प्रसार्य
तैरेव कृतभाजनाः सन्तस्तदुपयोदनं स्थापयित्वा बुभुजुः ॥ ९ ॥ बालकानां लौकिकत्वाद् भोजने प्रकार-
माह सर्व इति, स्वस्वभोज्यस्योदनादे रुचिमन्यस्मै प्रदर्शयन्तः, पृथगिति भोज्यप्रकारविशेषाणां लङ्कादीनां,
ततः स्तोत्रनिन्दान्यां इसन्तो हासयन्तश्चेश्वरसहिता अभ्यवज्रहृर्भोजनं कृतवन्तः, एवमानन्दभोजन
ईश्वरसाहित्यमेव हेतुः, सर्वैरानीतान्यन्नान्येकीकृत्याप्रमाणं भगवतो दत्त्वा भगवत्कृपयाक्षय्यान्ना बुभुजुः ॥ १० ॥
भगवानपि मुक्तवानिति वदन् ध्यानार्थं तादृशं रूपमनुकर्णयति विभ्रद् वेणुमिति, मङ्गवत् कटिते पीताम्बर-
मस्ति तत्र हस्तं स्थितानां वेण्वादीनां मध्ये वेणुं जतरपटयोर्मध्ये स्थापितवान् दृष्ट्वां वेत्रं च कक्षयोः,
वामे पाणौ मसृणं चिबणं घृतदध्वादिवेष्टितं कवलमोदनं, सर्वत्र विभ्रदितिसम्बन्धः, तत्र दध्मोदन उचितानि
फलानि जन्वीरकादीन्यङ्गुलीषु सन्धिषु वा बालकानां मध्ये तिष्ठन् स्वस्य परितो वर्तमानान् मुहदो
बालकान् स्वैरसाधारणैर्नर्मभिः स्वर्गे लोके तत्रस्तिपदेवेषु मिपसु ससु सर्वपङ्क्तोक्ता बुभुजे, बालस्येव
केलिर्विनोदो यस्य ॥ ११ ॥ एवं सर्वेषां भोजने जायमाने किञ्चिद्भ्रुतमिव जातं तदाह भारतैति,
वत्सपेषु भुञ्जानेष्वच्युतात्मसु विस्मृतदेहेषु सत्सु वत्साः स्वयमेवान्तर्वने वनमध्ये तृणेन लोभिता दूरं गताः
॥ १२ ॥ ततो बालका भयसन्त्रस्ता जातास्तास्तथाविधान् दृष्ट्वा कृष्णो भगवानूचे यतोयं निर्भयः,
तत्रहेतुरस्य भीभयमिति, अस्य जगतो या भीर्त्युस्तस्यापि भयरूपो “भीषास्माद् वातः पवन” इतिश्रुतः,
भगवतो वाग्यमाह मित्राणीति, हे मित्राण्याशाद् भोजनान् मा विरमताहमिहैव वत्सकानानेप्ये ॥ १३ ॥
इत्युत्त्वा भगवान्ततो गत आशौ स्ववत्सकान् विचिन्वन् स पाणिक्ववत्सहिता एवाद्विदरीकुञ्जगदरेषु
ययौ, आशौ कियद् दूरं गतन्तत्र वत्सानदृष्ट्वाः पर्वतस्य गोवर्षनादेर्दरीषु कन्दरासु वृक्षेषु द्रोणीषु गदरेषु
भयान्स्थानेषु सर्पैरेव गतः ॥ १४ ॥

ननु निवृत् एव क्त्वाः सम्प्रान्ति कथं दूरं गत इत्याशङ्क्य मध्ये ब्रह्मणा क्त्वा हृता इयाहाम्भो-
जन्यनिरिति, अभोजनम क्त्वं तत्र जनिर्जन्म यस्य, नाभिरुक्त्व एवोत्तन्मन्तन्मन्तन्व्य एवागतः सन्
मायार्भकस्य मायाबालकस्येशितुर्भगवतो मञ्जुमहिर्नं दृष्ट्वांमायुज्यत्सगमन्यदपि द्रष्टुमण्याद् वत्सान्

ततो वत्सानदृष्टैत्य पुलिनेपि च वत्सपान् । उभावपि वने कृष्णो विचिकाय समन्ततः ॥ १६ ॥
 क्वाप्यदृष्टान्तर्विपिने वत्सान् पालांश्च विश्वचित् । सर्वं विधिकृतं कृष्णः सहसावजगाम ह ॥ १७ ॥
 ततः कृष्णो मुदं कर्तुं तन्मातृणां च कस्य च । उभयायितमात्मानं चक्रे विश्वकृदीश्वरः ॥ १८ ॥
 यावद्गतसकवत्सपालकवपुर्यावत्कराद्दृष्ट्यादिकं यावद्यष्टिविपाणवेषुदलशिग् यावद्विभूषाम्बरम् ।
 यावच्छीलगुणाभिधाकृतिवयो यावद्विहारदिकं सर्वं विष्णुमयं गिरोद्भवदजः सर्वस्वरूपो वभौ ॥ १९ ॥
 स्वयमात्मात्मगोवत्सान् परिवार्यात्मवरूपैः । क्रीडन्नात्मविहारैश्च सर्वात्मा प्राविशद् व्रजम् ॥ २० ॥
 तत्तद्गतसान् पृथङ् नीत्वा तत्तद्गोष्ठे निवेश्य सः । तत्तदात्माभवद् राजंस्तत्तत् सन्न प्रविष्टवान् ॥ २१ ॥
 तन्मातरौ वेणुरवत्वरोत्थिता उत्थाप्य दोर्भिः परिरभ्य निर्दृताः ।

स्नेहस्तुतस्तन्यपयःसुधासवं मत्वा परं ब्रह्म सुतानपाययन् ॥ २२ ॥

पुलिनाद् वत्सपांश्च नीत्वान्यत्र स्थापयित्वा, हे कुरुद्वेहेतिविश्वासाय, स्वयमन्तर्धानं कृतवान्, नीत्वैत्युभयत्र सम्बन्धः, ननु किमित्येवं कृतवानित्याशङ्क्याह यः पुरा ख आकाशेवस्थितः सन्नयासुरमोक्षणं दृष्ट्वा परं विस्मयं प्राप्तः, ननु किमाश्चर्यं भगवतः सकाशान् मुच्यत एवेति तत्राह प्रभवत इति, प्रकर्षेण भक्त्यस्मान् जगदिति प्रभवो भगवान्, ततस्तस्मादुत्पत्तिरेवोचिता स्वदृष्टान्तेन न तु मुक्तिरिति विस्मयः, अन्यथा स्वस्यापि मुक्तिः स्यात् ॥ १५ ॥ ततो भगवान् वनाददृष्टैवैत्य पुलिनेपि वत्सपानदृष्ट्वा प्रायेणैते वत्सपाः स्वयमपि वत्सानन्वेष्टुं गता इत्युभावप्युभयविधानपि वने भगवान् समन्ततो विचिकाय ॥ १६ ॥ ततोन्तर्विपिने क्वापि वत्सान् वत्सपांश्चादृष्ट्वा विचारे क्रियमाणे विश्वचित् सर्वतो विधिकृतं सर्वमिति सहसा शीघ्रमेवावजगाम ज्ञातवान् हेत्याश्चर्यम् ॥ १७ ॥ ततो भगवान् ब्रह्मणो मुदं कर्तुं बालकान् नानीतवान्, तथा सति तस्य स्वप्रयासवैयर्थ्यात् खेद एव भवेत्, तूष्णीं गृहगमने तु तन्मातृणां खेदो भवेत्, अत उभयेषां मुदं कर्तुं पात्मानमुभयायितं चक्रे यतोयं विश्वकृत्, कोयं प्रयासः ? ननु तज्जनकानां कालकर्मस्वभावानामभावात् कथं कृतवानित्याशङ्क्याहेश्वर इति ॥ १८ ॥ इयं सृष्टिरात्मसृष्टिरेव जातेत्याह यावदिति, यावन्तो वत्सा वत्सपाश्च सदृश्या तावान् भगवानेव जातोल्पकानि वपुंषि जातः, यावदिति पदार्थानतिवृत्तौ, वत्सकवत्सपालकवपुर्यावत् तावद्रूपो जात इत्यवधारणे वा, कराद्दृष्ट्यादिकं यावत् तावदपि जातो यष्टिविपाणवेषुदलशिग् यावद् विभूषाम्बरं च यावत् तावदपि जातः, शीलगुणाभिधाकृतिवयो यावद् विहारदिकं च यावत् तावद्रूपः सन् घषावितिसम्बन्धः, ननु कथमेवं जात इत्याशङ्क्याह सर्वस्वरूप इति, नन्वेकस्य कथं सर्वभावस्तत्राह "सर्वं विष्णुमयं जग"दित्यत्रवाक्ये "सर्वं विष्णुमय"मितिप्रतीकग्रहणं, "सर्वं विष्णुमय"मित्येवमूषा या गीस्तस्या अद्भुतवर्धवत् 'सर्वं विष्णुमयं जग'दितिवाक्ययो यथाश्रुतो यथोपपद्यत आत्मसृष्ट्याधिदैविकसृष्ट्या वा यथैत्रोपपद्यते तथैवैतदपि जातमिति ज्ञातव्यम् ॥ १९ ॥ एवं सर्वरूपो भूत्वा रूपाणां विनियोगमाह स्वयमिति, स्वयमेव भगवानात्मना स्वेनैवात्मरूपान् गोवत्सान् परिवार्यात्मरूपैरेव वत्सपैस्तत्तद्गतान् परिवार्य सह वात्मरूपैरेव विहारैः क्रीडन् स्वयमेव धर्मिधर्मभावं प्राप्तः सर्वात्मा व्रजं प्राविशत् ॥ २० ॥ ततस्तत्तद्गतसान् पूर्ववदेव यावता मार्गेण यत्र गम्यते तावद् दूर एव ततस्ततः पृथङ् नीत्वा तत्तद्गोष्ठे निवेश्य स्थापयित्वा स एव भगवान् तत्तदात्माभवत् तत्र स्थित्यर्थं तत्तद्भवं प्राप्तवान् बन्धनादिभावं ततो वत्सरूपेण तत्तत् सन्न गृहं तेनतेन प्रकारेण प्रविष्टवान् ॥ २१ ॥ एवं तेषां कार्यमुत्त्वा गोपिकानां पूर्ववदेव तेषु वृत्तिमाह तन्मातर इतिद्वाम्यां, वेणुरवै श्रुते त्वरयोत्थिता जाताः, उपविष्टानपि बालकान् दोर्भि-

ततो नृपोन्मर्दनमज्जलेपनालङ्काररक्षातिलकाशनादिभिः ।

संलालितः स्वाचरितैः प्रहर्षयन् सायं गतो यामयमेन माधवः ॥ २३ ॥

गावस्ततो गोष्ठमुपेत्य सत्वरं हुङ्कारघोषैः परिहृतसङ्गतान् ।

स्वकान् स्वकान् वन्सतरानपाययन् मुहुर्लिहन्त्यः स्रवदौघसं पयः ॥ २४ ॥

गोगोपीनां मातृतास्मिन् सर्वाः स्नेहद्विक्रां विना । पुरोवदास्वपि हरेस्तोकता मायया विना ॥ २५ ॥

त्रजौकसां स्वतोकेषु स्नेहवल्ग्याद्भ्रमन्वहम् । शनैर्निःसीम वट्टधे यथा कृष्णे त्वपूर्ववत् ॥ २६ ॥

इत्यमात्मात्मनात्मानं वत्सपालमिषेण सः । पालयन् वत्सपो वर्षं चिक्रीडे वनगोष्ठयोः ॥ २७ ॥

एकदा चारयन् वत्सान् सरामो वनमाविशत् । पञ्चपासु त्रियामासु हायनापूरणीष्वजः ॥ २८ ॥

हत्याप्य परिभ्य निवृत्ता जाता देहस्वभावोपि तदधिष्ठातृकृतस्तथैव जात इत्यत्यन्तस्नेहेन स्तुतं

तन्द्भवं यत् पयस्तदेव मुधारूपमासवं मादकं च जातं तादृशं पयः परं ब्रह्म सुतान् मत्वा-

पाययन्, वस्तुतस्त्वेते मुक्तस्तना भवन्ति ॥ २२ ॥ ततो बहिरपि सेवां कृतवत्य इत्याह हे नृप, प्रथममुन्मर्दनं

तैलपिष्टेनोद्धर्तनं, ततो मज्जो मज्जनं, ज्ञानमितियावत्, ततो लेपनं गन्धादिना, ततोलङ्काराः, ततो रक्षा,

ततस्तिलकादि, ततोशनं भोजनं, ततो वार्तासुखशयनादि, तैः सर्वैरेव संलालितः सन् स्वाचरितैर्यथापूर्वं बालका

आचरन्ति तादृशचरित्रैः प्रकर्मणं हर्षयन् जातः, नन्वेतावता भूयान् कालो लगति तत् संसारव्याघ्रतानां प्रत्यहं

कथं सम्भवतीत्याशङ्क्याह सायं गत इति, सायङ्कालेपि गतस्तावद्भावं प्राप्नोति, तत्रहेतुर्गामयमेनेति, यामस्य

कालस्य प्रहरात्मकस्य यमेन नियमेन, यावतैतावान् कालो भवति तावत् सूर्यगतिः कुण्ठिता भवतीत्यर्थः,

कथमेवमत आह माधव इति, लक्ष्मीपतिरयमतः सर्वसम्पत्तिः, कालस्य च नियन्तातो न कालकृतानुपपत्ति-

रिति ॥ २३ ॥ एवं मातृणां बालेषु वृत्तिमुक्त्वा गवां वत्सेषु ष्टिमाह गाव इति, ततो वत्सप्रीत्यनन्तरं

गावोपि गोष्ठमुपेत्य सत्वरं त्वरया हुङ्कारघोषैः स्वकृतैर्हुङ्कारशब्दैः परिहृता आहृताश्च ते सङ्गताश्च,

ततस्तादृशान् स्वकान् स्वकान् वत्सतरान् स्पृष्टवत्सानप्यपाययन् स्नेहान् मुहुर्लिहन्त्यः, न चाप्ये दोहः

कथं भविष्यतीत्याशङ्कनीयं, यतः स्रवदौघसमोघःसम्बन्धि पयो न त्वन्तःस्थितम् ॥ २४ ॥ एवमुपयविधानां

पूर्ववत् स्थितिमुक्त्वा विशेषमाह गोगोपीनामिति, गवां गोपीनां च मातृता मातृभावः सेवादिरूपः

सर्वोप्यस्मिन् नृत्तनपुत्रेपि पूर्ववदेवासीत्, परं स्नेहद्विक्रां विना स्नेहद्विस्त्वधिका जाता, आस्वपि गोगोपीषु

हरेस्तोकता पूर्ववदेवासीत्, स्तोकेषु यादृशो भावः सा स्तोकाता मातृविपयिणी स्तोकाविष्ठा हरेरप्यासीद् यथा-

पूर्वं, स्तोकाणां परमिदानीं भगवति स धर्मो मायया जातः, अतो मायया विना मायां परित्यज्य स्वरूपतः पूर्ण-

वदेवासीदित्यर्थः ॥ २५ ॥ एवमारम्भ एव स्नेहाधिस्यमुच्यते तस्य ष्टिमाह त्रजौकसामिति, स्वतोकेषु

स्वस्वबालकेषु स्नेहवट्टी शीघ्रमेव वर्षमानान्वहं वट्टधे, शनैरिति वैलक्षण्याद्ज्ञानार्थं, ततो निःसीम वट्टधे,

यथा कृष्णे तु पूर्वम्, कृष्णे त्वपूर्ववदेव, कुण्ठशब्दः सत्प्रयन्तो वाद्वयमानर्तन ॥ २६ ॥ एवं भगवत्परि-

नृत्तनपुत्रोपसंहरतीत्यमिति, आत्मा कृष्ण आत्मना कत्सरूपेणात्मानं वत्सरूपं वस्तुतः स्वयमेव वत्सः पाञ्च

इतिमिपमात्रं प्यानमात्रं, तेन स एव वत्सपो भूत्वात्मानं पालयन् वनगोष्ठयोर्नि गोष्ठे च चिक्रीडे

कीटां घृत्नान् ॥ २७ ॥

इदानीं गोकुटवासिनां सर्वेषां मध्ये बलभद्रस्य भगवत एकंतीत्या ज्ञानं जानमिति वस्तुशुभाग्र्यान्-
भारभन एकदेति, यदा भगवत इच्छा, वत्सान् पाउयन् बन्धमहिनी वनमाविशत्, यत्र गुरो वनं

ततो विदूराचरतो गावो वत्सानुपव्रजम् । गोवर्धनाद्रिशिरसि चरन्त्यो ददृशुस्त्वणम् ॥ २९ ॥

दृष्ट्वा तस्नेहवशोऽस्मृतात्मा स गोव्रजोऽत्यात्मपदुर्गमार्गः ।

द्विपात् ककुद्भीव उदास्यपुच्छोगाद्बद्धतैरास्तुपया जवेन ॥ ३० ॥

समेत्य गावोधोवत्सान् वत्सवत्योऽप्यपाययन् । गिलन्त्य इव चाङ्गानि लिहन्त्यः स्वौधसं पयः ॥ ३१ ॥

गोपास्तद्रोचनायासमौढ्यलज्जोरुपन्युना । दुर्गाध्वकृच्छ्रतोभ्येत्य गोवत्सैर्दृशुः सुतान् ॥ ३२ ॥

तद्दीक्षणोत्प्रेमरसाप्सुताशया जातानुरागा गतमन्यवोर्भकान् ।

उदृशु दोर्भिः परिरभ्य मूर्ध्नि प्राणैरवापुः परमां मुदं ते ॥ ३३ ॥

ततः प्रवयसो गोपास्तोकाश्चेपमुनिर्वृताः । कृच्छ्राच्छनैरपगतास्तदनुस्मृत्युदश्रवः ॥ ३४ ॥

व्रजस्य रामः प्रेमद्वैवीक्ष्यौत्कण्ठ्यमनुस्रणम् । मुक्तस्तनेष्वपत्येष्वप्यहेतुविदचिन्तयत् ॥ ३५ ॥

गावश्चरन्ति तत्र गतः पञ्चपासु रात्रिषु हायनापूरणीषु सत्सु वत्सापहरणे कर्षमात्रं जातं पद्य वा पद्

वा रात्रयो न्यूनाः, त्रियामा इत्यल्पत्वं, अज इति वत्सपालरूपेण तन्मातृभ्यो न जातः केवलं स्वयमेव तथा

वर्तन इतिज्ञापनार्थमुक्तम् ॥ २८ ॥ ततो यदासीत् तदाह विशेषेण दूराद् दूरे चरतो वत्सानुपव्रजं

व्रजसमीप एव स्थितान् व्रजसमीपारण्ये स्थितानित्यर्थः, गोवर्धनाद्रिशिरसि चरन्त्यो गावो ददृशुः ॥ २९ ॥

यद्यपि गवां तृणमत्यभीष्टं तथापि तत् परित्यज्य वत्सलेहाद् वत्ससमीपमागता इत्याह दृष्ट्वेति, पूर्वमपि

पश्यन्ति कदाचित् तद्व्यावृत्त्यर्थं भिन्नप्रक्रममाहायेति, तस्नेहेन वत्सस्नेहेन वशीकृतस्तस्नेहवशोत एवा-

स्मृत आत्मा देहो येन स प्रसिद्धोपि गोव्रजः सर्वा एव गावोऽत्यात्मपदुर्गमार्गो जातः, अतिक्रान्ता आत्मपा

गोपाला दुर्गश्च मार्गो येन, रसकानतिक्रम्य कण्ठकादिभूयिष्ठमपि प्रदेशं मार्गव्यतिरेकेणैवातिक्रम्यागतं

इत्यर्थः, किञ्च द्विपान् जातो योजितपादद्वयेनैवोद्धवनेनैव धावति, ककुदि ग्रीवा यस्य, उद्ध्वपास्ये पुच्छं

यस्यैतादृशः सन्नगाद् वत्ससमीपे समागतो हुद्बद्धतैः सह, आसमन्तात् स्रवतीत्यासु, आसु पयो यस्य स

आसुपया जवेनागतः ॥ ३० ॥ ततः समेत्य वत्सवत्योऽप्यधोवत्सांस्त्यक्वत्सानप्यपाययन्, तत्राप्यङ्गानि

गिलन्त्य इव लिहन्त्यः लेहमुद्विन्त्यस्तथा कुर्वन्ति, नात्र तासां कश्चन दोषो यतः स्वौधसं स्वस्यैवौधसि

स्थितं पयः ॥ ३१ ॥

एवं गवां स्नेहाधिक्यमुक्त्वा गोपानां स्नेहाधिन्यमाह गोपा इतित्रिभिः, प्रथमत तस्य गोव्रजस्य

रोधनार्थं योयमायासस्तस्मिन् विकले जाते यन् मौढ्यमिति कर्तव्यताज्ञानाभावात् जातस्तस्मिन् जाते पश्चाद्भ्रज्या

जाता, एवं दोषत्रयेणोरुमन्युर्जातः, तेन मन्युनाविचारितहेशा एव दुर्गाध्वनि यः कृच्छ्रः हेशास्ततोपि समेत्य

हेशं प्राप्यापि मिलित्वा गोवत्सैः सह मिलितान् सुतान् ददृशुः ॥ ३२ ॥ हेशाः कोपो लज्जा मौढ्यमायास-

श्चेतिपञ्चदोषयुता अपि वस्तुनाशमपि दृष्ट्वा पश्चात् पुत्रदर्शने सर्वं विस्मृतवन्त इत्याह तद्दीक्षणेति, तेषां

पुत्राणां वीक्षणेन यत् प्रेम जातं तस्य रसेनाप्सुताशया व्याप्तान्तःकरणाः प्रथमतोपि जातानुरागा अतो

गतमन्यवो जाताः, ततोर्भकान् बालकानुद्ध्वोर्ध्वमुत्थाप्य दोर्भिः परिरभ्य, बहुवचनं ससुदावाभिप्रायं,

मूर्ध्नि प्राणैराघ्रणनैः कृत्वा ते परमां मुदमवापुः ॥ ३३ ॥ ततो निर्गमनेष्यशक्ता जाता इत्याह तत् इति,

प्रवयसो वृद्धा अपि गोपास्तोकानां भालानामाश्लेषेण सुप्तु निर्वृता जाताः कृच्छ्रदेव शनैस्ततोपगतास्तेषां

बालकानामनुस्मृत्योदश्रवोपि जानाः ॥ ३४ ॥

एवं दृष्ट्वा रामस्य शङ्का जातेत्याह व्रजस्येति, व्रजस्य प्रेमद्विं दृष्ट्वा मुक्तस्तनेष्वपत्येष्वौदश्रव्य-

किमेतद्द्रुतमिव वासुदेवेखिलात्मनि । व्रजस्य सात्मनस्तोकैष्वपूर्वं प्रेम वर्धते ॥ ३६ ॥
केयं वा कुत आयाता दैवी वा नार्युतासुरी । प्रायो मायास्तु मे भर्तुर्नान्या नेपि विमोहिनी ॥ ३७ ॥
इति सञ्चिन्त्य दाशार्हो वत्सान् सवयसानपि । सर्वानचष्ट वैकुण्ठं चक्षुषा वयुनेन सः ॥ ३८ ॥

नैते सुरेशा ऋषयो न वैते त्वमेव भासीश भिदाश्रयेपि ।

सर्वं पृथक्त्वं निगमात् कथं वदेत्युक्तेन वृत्तं प्रशुणा बलोवैत् ॥ ३९ ॥

तावदेत्यात्मभूरात्ममानेन श्रुत्यनेहसा । पुरोवदब्दं क्रीडन्तं ददशे सकलं हरिम् ॥ ४० ॥
यावन्तो गोकुले बालाः सबत्साः सर्व एव हि । मायामये शयाना मे नाद्यापि पुनरुत्थिताः ॥ ४१ ॥
इत एतेन कुत्रत्या मन्मायामोहितेतरे । तावन्त एव तत्राब्दं क्रीडन्तो विष्णुना समम् ॥ ४२ ॥

मनुक्षणं लालसता दृष्टाहेतुवित् सन् हेतुमज्ञात्वाचिन्तयत् ॥ ३५ ॥ चिन्तामाह किमेतदिति, एतद्
गवा गोपाना च स्वतोकेषु भावलक्षण किमेतद् यल्लोकयुक्तिप्रमाणैर्विरुध्यते? अत एवाद्भुत भवितुमर्हति,
तदपि न भवति, वासुदेवेखिलात्मनि सति किं भगवत्सान्ध्यादेवाहोस्विन् निमित्तान्तरमस्तीति-
सन्देहः, व्रजस्य सात्मन इति, स्वसहितस्य सर्वस्यैव व्रजस्य स्तोकेषु बालकेष्वपूर्वमभूतपूर्वं प्रेम
वर्धत इति यदेतद्द्रुतमिवेतिस्मन्ध ॥ ३६ ॥ तर्हि काचिन् माया भविष्यतीत्याशङ्क्याह केयं
वेति, इयं वेति, इयं का वा माया? कुतो वायाता? तत्र स्वरूपे सम्बन्धिभेदेन भेदान् निर्दिशति,
दैवी देवसम्बन्धिनी नारी नरसम्बन्धिन्वासुर्यसुरसम्बन्धिनी वा? एते पूर्वपक्षा, प्रायेण मम भर्तुरेव मायास्तु,
सिद्धान्तोय भविष्यति, तत्र हेतुर्यतो मे ममापि विमोहिनी, अतो नान्या ॥ ३७ ॥ एव सञ्चिन्त्य
दाशार्हो बलभद्रो निदिध्यासनेन वत्सान् वयस्यसहितान् सर्वानपि स्वव्यतिरिक्तान् वैकुण्ठमचष्ट, अय
सर्वोपि गण केवल भगवानिति, तत्र प्रमाण वयुनेन चक्षुषा ॥ ३८ ॥ एव दृष्ट्वा सन्दिहानो भगवन्त पृच्छति
नैते सुरेशा इति, हे भगवन् पूर्वमस्माभिर्ज्ञायत एते वत्सपाः सुरेशा इन्द्रादय एते च वत्सा ऋषय इति
वेदार्थद्वेषार स्तन्यपातार, इदानीं तु पुनर्नैते सुरेशा न वैत ऋषयः किन्तु त्वमेव तत्तद्रूपेण भासि, ननु
सत्यमेव ब्रह्मनादस्त्यैवेतिचेत् तत्राह भिदाश्रयेपीति, अभेदाश्रये सर्वं भगवानेव नात्र सन्देहः, भेदाश्रयेपि स
एवेत्याश्चर्यं, अतोत्र वेदानामभावात् सर्वं पृथक्त्वं कथं? तन् निगमाद् वद वेदवाक्याद् बोधय भेदपक्षे श्रुति
कथ सर्वत्रयता वदतीति, तदा भगवतोक्तोर्यात् पूर्ववृत्तान्त बलो बलभद्रोवैत् ॥ ३९ ॥ एव बलभद्रं ज्ञापयित्वा
ब्रह्माणमपि ज्ञापितयानिति च ब्रह्मण समागमनमाह तावदेत्येति, आत्मभूरयं ब्रह्मा, अन्यथा सापराधो नष्टो
भवेदेव तावदेव शीघ्रमेवेत्यागत्य पुरोवदवाब्दमब्दपर्यन्तं क्रीडन्तं सकलं पालयन्तससहितं हरिं ददशे,
ननु ब्रह्मा कथमेतावद्विलम्ब वृत्तवान्? तत्राहात्ममानेन श्रुत्यनेहसेति, अनेहा काल आत्मनो ब्रह्मणो मानेन,
तुष्टिरत्राद्गुलिस्फोटनमात्र विवक्षित न तु तृतीयस्फन्धगणितत्रुटिकाल, अतः शीघ्रमेवागतोपि स्वकालवशाद्
वर्षानन्तरमागत ॥ ४० ॥ आगतस्य दृष्टवो विचारमाह यावन्त इतिद्वान्या, गोकुले यावन्तो बाला
वत्साश्च ते सर्व इतो मया नीता मायामये लोके मया स्थापिता शयाना एव तिष्ठन्त्यद्यापि पुनर्नोत्थिताः
॥ ४१ ॥ एते चात्र पुनर्दृश्यत इत एवैते उत्पन्ना उद्भूता वा भवितुमर्हन्ति न तु तत आगन्तु, अन्यथात्र
कुत्रत्याः? येनक्षणं च दृश्यत इत्याह मन्मायामोहितेभ्य इतर एते, आश्चर्यं च तावन्त एव तत्रैव स्यान्
तद्रूपा एव, विष्णुना सममब्दं क्रीडन्त एते कुत्रत्या इतिसम्बन्ध ॥ ४२ ॥ अत्र ब्रह्मण उपमयापुद्धि किं
भगवन्मायया तदानीमेव निर्मिता बाला मयानीता आहोस्विन् सत्या एवेत्येने वा सत्या निर्मिता वेति-

एवमेतेषु मुचिरं ध्यात्वा सर्वात्मनात्मभूः । सत्याः के कतरे नेति ज्ञातुं नेष्टे कथञ्चन ॥ ४३ ॥
 एवं सम्मोहयन् विष्णुं विमोहं विश्वमोहनम् । स्वयैव माययाजोपि स्वयमेव विमोहितः ॥ ४४ ॥
 तस्यां तपोवन् नैहारं खद्योतार्चिर्वाहनि । महतीतरमायैश्वर्यं निहन्त्यात्मनि युञ्जतः ॥ ४५ ॥
 तावत् सर्वे वत्सपालाः पश्यतो जस्य तत्सणात् । व्यदृश्यन्त घनश्यामाः पीतकौशेयवाससः ॥ ४६ ॥
 चतुर्भुजाः शङ्खचक्रगदाराजीवपाणयः । किरीटिनः कुण्डलिनो हारिणो वनमालिनः ॥ ४७ ॥
 श्रीवत्साङ्गदोरेत्नकम्बुकङ्कणपाणयः । नूपुरैः कटकैर्भाताः कटिसूत्राङ्गुलीयकैः ॥ ४८ ॥
 आङ्घ्रिमस्तकृमापूर्णास्तुलसीनवदामभिः । कोमलैः सर्वगात्रेषु भूरिपुण्यवदपितैः ॥ ४९ ॥
 चन्द्रिकाविशदस्मेरैः सारुणापाङ्गवीक्षितैः । स्वकार्यानामिव रजःसत्त्वाभ्यां स्रष्टृपालकाः ॥ ५० ॥

युक्तिभिरनुचिन्तने क्रियमाणे निर्धारो न जात इत्याहैवमिति, एतेषु बालेषूपयविधेषु चिरं ध्यात्वाप्यात्मभू-
 रपि के सत्याः कतरे नेति ज्ञातुं नेष्टे न समर्थो जातः कथञ्चन युक्त्यापि ॥ ४३ ॥ तर्हि किं जात-
 मित्याकाङ्क्षायामाहैवमिति, विष्णुं विमोहयन् विष्णुविमोहार्थं प्रवृत्तः स्वयमेव विमोहितो जातः, तत्र हेतु-
 र्विमोहं विश्वमोहनमिति, भगवान् स्वयं मोहरहितोऽन्यांश्च विमोहयति, अतो भगवतामोहितोऽपि स्वयैव मायया-
 जोपि सन् स्वयमेव विमोहितः ॥ ४४ ॥ तद् युक्तमेवेत्याह तस्यामिति, तमित्वा रात्रिस्तप्री तस्यां नैहार-
 तपोवल् लोमस्य व्यामोहार्थं नीहारादप्यन्धकारो जायते स चेद् रात्रौ भवेत् सोऽपि न दृश्येत, लोकाना-
 मदर्शनं त्वन्यथैव सिद्धमतो महामायायुक्ते भगवत्यन्या माया स्वपदमेव न प्राप्नोति किं पुनः कार्यं प्राप्स्यति? एवं
 मोहकसाधन्येण ब्रह्ममायाया अप्रयोजकत्वमुक्त्वा भगवदग्रे ब्रह्मणोऽप्यप्रयोजकत्वमाह खद्योतार्चिर्वाहनीतिः
 अहनि खद्योतार्चिः स्वयमपि न प्रकाशते कुतो घटादीन् प्रकाशयिष्यति? दूरे सूर्यप्रकाशनाशा अत एव
 महतीतरस्य माया वैश्वमीश्वर्यं वा युञ्जतः पुरुषस्य महतो पायैश्वर्यं प्रयुञ्जतो मायामैश्वर्यं
 च निहन्तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ एवं चिन्ताकुलिते ब्रह्मणि भगवान् स्वरूपं प्रदर्शितवानित्याह तावदिति,
 यावदयं विचारयति तावत् पश्यत एवाजस्य सतस्तत्सणादेव सर्वे वत्सा पालाश्च घनश्यामा व्यदृश्यन्त
 नीलमेघश्यामा भाता ब्रह्मणा वा दृष्टाः सर्वे च पीतपट्टाम्बरधारिणः ॥ ४६ ॥ चतुर्भुजाः, यस्य यस्य धर्मस्य
 प्राकृत्यार्थं यादृशो वैकुण्ठमूर्तिस्तादृशः एत इति भुजादयो निरूप्यन्ते, चत्वारो भुजाः प्रत्येकं येषां, शङ्खचक्र-
 गदाराजीवानि प्रत्येकं पाणिषु येषां, राजीवं कमलं, सर्वे किरीटिनः किरीटामरणयुक्ताः कुण्डला-
 मरणयुक्ता मुक्ताहारयुक्ता वनमालायुक्ताश्च ॥ ४७ ॥ सारूप्यं गतानामप्येतद् भवतीत्यसाधारणान् स्त्रीवत्सादि-
 धर्मानाह, श्रीवत्सो दक्षिणावर्तरोमरेखा, अङ्गदं बाहुबल्यं, दोररत्नानि दोषां बाहूनां रत्नानि बाहव एव वा
 रत्नानि, कम्बुसदृशानि कङ्कणानि, एतत्सहिताः प्रत्येकं पाणयो येषां, नूपुरैश्चरणामरणैः कटकैर्हेस्ता-
 मरणैश्च भाताः कटिसूत्रेणाङ्गुलीयकैश्च भाताः ॥ ४८ ॥ तुलसीवृत्तनमालाभिराङ्घ्रिमस्तकं नखशिरावाय-
 पर्यन्तमासमन्तात् पूर्णास्तानि च दामानि कोमलतुलसीनिर्मितानि, सर्वगात्रेषु च पृथक्पृथक्
 समर्पितानि, समर्पकाश्च भूरिपुण्यवन्तः ॥ ४९ ॥ असाधारणं भगवद्भवं तत्र वर्णयति चन्द्रिकेति, चन्द्रिकावद्
 विशदः स्मेरा मन्दहासा अरुणान्यपाङ्गवीक्षितानि स्मेरैर्वीक्षितैश्च स्वकार्यानां भक्तपुरुषार्थानां स्रष्टृपालका
 जाताः, वीक्षितैः पुरुषार्थानामुत्पत्तिः स्मेरैः पालनं, तत्रोपपत्तिं वदन् दृष्टान्तमाह रजःसत्त्वाभ्यामिवेति, अरुण-
 वर्णत्वाद् वीक्षितं रजस्तुल्यं, शुभ्रत्वाद् स्मेरं सत्त्वतुल्यं, रत्नोत्पाद्यते सत्त्वेन परिपाल्यते ॥ ५० ॥ किञ्चात्मा

आत्मादिस्तम्बपर्यन्तैर्मूर्तिमद्भिश्चराचरैः । नृत्यगीताद्यनेकाहैः पृथक्पृथगुपासिताः ॥ ५१ ॥
 अणिमाद्यैर्महिमभिरजाद्याभिर्विभूतिभिः । चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः परीता महदादिभिः ॥ ५२ ॥
 कालस्वभावसंस्कारकामकर्मगुणादिभिः । स्वमहिध्वस्तमहिभिर्मूर्तिमद्भिर्गुणासिताः ॥ ५३ ॥
 सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्तयः । असृष्टभूरिमाहात्म्या अपि ह्युपनिषद्दृशाम् ॥ ५४ ॥
 एवं सकृद् ददर्शाजः परब्रह्मात्मनोखिलान् । यस्य भासा सर्वमिदं विभाति सचराचरम् ॥ ५५ ॥
 ततोतिकुतुकोदृष्ट्य स्तिमितैकादशेन्द्रियः । तद्ब्रह्माभूदजस्तूर्णो पूर्देव्यन्तीव पुत्रिका ॥ ५६ ॥
 इतीरेशेतक्ये निजमहिमनि स्वममितिके
 परब्राजातोतन्निरसनमुखब्रह्मकमितौ ।
 अनीशेपि द्रष्टुं किमिदमिति वा मुह्यति सति
 चलादाजो ज्ञात्वा सपदि परमोजाजवनिकाम् ॥ ५७ ॥

ब्रह्मा स्तम्बस्तुणस्तम्बो ब्रह्मादितृणस्तम्बपर्यन्तैराधिदैविकैर्मूर्तिमद्भिर्विग्रहवद्भिश्चराचरैः स्थावैर्जङ्गमैश्च
 पृथक्पृथगुपासिता इतिस्तम्बः, पृथगुपासने हेतुर्नृत्यगीताद्यनेकाहैर्यथाधिकारं स्वस्य धर्मा भगवत्-
 सेवोपयिकाः पृथक् पृथक् सन्तीति सर्वेषां पृथगुपासनम् ॥ ५१ ॥ अणिमाद्यैश्चरैरपि सेविताः, अणिमा-
 दीनां महित्वं माहात्म्यरूपत्वं, अजाद्या विभूतयः, उत्पत्तिव्यातिरेकेणैव स्वस्योत्पत्तिभावमन्येषां चोत्पत्तिं
 सम्पादयति या शक्तिः साजा, सादिर्घासां लक्ष्म्यादीनां, ताभिरपि प्रत्येकगुपासिताश्चतुर्विंशतितत्त्वाभि-
 मानिन्यो देवताः ॥ ५२ ॥ कालादयोप्यभिमानीदेवाः, गुणाः सत्त्वरजस्तामसि, आदिशब्देन नामसृष्टिवर्गः
 सर्वोप्यासन्यादयश्च, तेषां माहात्म्यमाह स्वमहिध्वस्तमहिभिरिति, स्वमहिध्वैव ध्वस्तो महिमान्येषां
 यैः, भगवन्महिम्ना वा ध्वस्तमहिमानः, ते च सर्वे मूर्तिमन्तः, तैरपि 'पृथक्पृथक्'गुपासिताः ॥ ५३ ॥
 धर्मानुत्तवा स्वरूपमाह सत्येति, सत्यज्ञानभनन्तशब्देन दोषाभावः, इतरान्यत्वमानन्दश्च स्वरूपे दोषाभावोप्य-
 वश्यं वक्तव्यः, तन्मात्रा एकरसा मूर्तयो येषां, रसभेदस्तु विनातीयसंश्लेषाद् भवति, उत्कर्षमाहासृष्टभूरीति,
 उपनिषद्दृष्टिभरपि न स्पृष्टं भूरि माहात्म्यं येषाम् ॥ ५४ ॥ एवं सर्वमेव भगवत्स्वरूपं वर्णयित्वाप-
 संहरंस्तस्य दर्शनमाह, अजो ब्रह्माप्येवं सकृदेव ददर्श सर्वानेव परब्रह्मात्मनः परब्रह्मरूपान्, एकं हि
 परब्रह्म प्रसिद्धं दृश्यते त्वनन्तरूपमिति, नन्येकेन ब्रह्मणा कथमेतावन्तो दृष्टास्तत्राह यस्येति, यस्य भगवतो
 भासेदं सर्वमेव सचराचरं विभाति, अतो भगवदिच्छयैव भगवद्भासा सर्वज्ञो जातः ॥ ५५ ॥
 ततोतिकुतुकेनातिसन्तोषेणोदृष्ट्य दृष्टीः परादृष्ट्य स्तिमितान्येकादशेन्द्रियाणि यस्य तादृशो जातः,
 तेन हर्षादपि स्तोत्रे न समर्पो जातः, अशक्यं च स्तोत्रं, प्रदर्शितस्य मनसाप्यामल्लयितुमशक्यत्वात्,
 हेतन्तरमप्याह तद्ब्रह्माभूदिति, भगवत्तेजसा निष्प्रतिभो ब्रह्मा तूर्णीमासीत्, तत्र दृष्टान्तो लौकिकः
 पूर्देव्यन्ती पुत्रिकैव, पूर्देवी सर्वैरेव पुरवासिभिः पूज्यते न तु तद्विकृत्या पुत्रिका, न हि समानदेशस्थिति-
 मात्रेण पूनार्हता भवति, अतस्तदानीं दृष्टैः सर्वैरेवायमुपेक्षित इति निष्प्रतिभत्वसुचिनमेव ॥ ५६ ॥ एवम-
 प्रयोनके ब्रह्मणि जाते भगवान्त्तद्रूपमुसंभ्रनमानित्याहेतीरेश इति, इत्यमुना प्रकारेणैरेशो वास्पतौ
 वपणि द्रष्टुमप्यनीशे मुह्यति च सति तस्य मोहादिल्लेशं ज्ञात्वाजाजवनिकां मायारूपतिरस्करिणां चलादा-
 च्छादितवान्, तदुपरि प्रमारितवान्, यथा ब्रजगो दर्शनं न भवति, उद्वाटिनमाययैव तेषां दर्शनं न तु निर्माण-
 मत आच्छादनैर्दर्शनं युक्तमेव, ननु ब्रह्मणो मोहेदर्शने च को हेतुस्तत्राह निजमहिमन्यनयं सति,

ततोर्वाक् प्रतिलब्धाक्षः कः परेतवदुत्थितः । कृच्छ्रादुन्मील्य वै दृष्टीराचष्टेदं सहात्मना ॥ ५८ ॥
 सपद्येवाभितः पश्यन् दिशोपश्यत् पुरः स्थितम् । वृन्दावनं जनाजीव्यं द्रुमाकीर्णं समाभियम् ॥ ५९ ॥
 तत्र नैसर्गदुर्वैराः सहासन् वृमृगादयः । मित्राणीवाजितावासगतरुदत्तर्षकादिकम् ॥ ६० ॥

तत्रोद्ग्रहत्पशुपवंशशिशुत्वनाट्यं ब्रह्माद्वयं परमनन्तमगाधवोधम् ।

वत्सान् सखीनिव पुरा परितो विचिन्वदेकं सपाणिकवलं परमेष्ठचष्ट ॥ ६१ ॥

दृष्ट्वा त्वरेण निजधोरणतोवतीर्य पृथ्व्यां वपुः कनकदण्डमिवा निपात्य ।

स्पृष्ट्वा चतुर्मुकुटकोटिभिरङ्घ्रियुगं नत्वा मुदश्रुसुजलैरकृताभिषेकम् ॥ ६२ ॥

उत्थायोत्थाय कृष्णस्य चिरस्य पादयोः पतन् । आस्ते महित्वं प्राग्दृष्टं स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः ॥ ६३ ॥

भगवतोसाधारणमहिमान्येषां तर्कविपयोपि न भवति, अतः कथं द्रष्टुं शक्यते ज्ञातुं वा ? तदेव कुतस्तत्राह स्वममितिक इति, स्वस्यैव भगवत एव प्रमितिर्यस्य, केवलं स्वसंवेद्यमेव तन् न त्वन्यसंवेद्यं, तत्रापि हेतुरजातः परत्रेति, प्रकृतेः परः सः, प्रकृतौ चान्ये, अतो यत्र भगवांस्तत्रान्यो नास्तीति भगवत्संवेद्यमेव भगवन्-माहात्म्यं, ननु श्रुत्वा कथं न ज्ञायते ? तत्राहातन्निरसनमुखब्रह्मकमिताविति, ब्रह्मन्यतिरिक्तस्य निरसन-द्वारैवोपनिषदो ब्रह्मस्वरूपं बोधयन्ति न तु साक्षादाहृत्य, सङ्केतग्रहाभावात्, वैदिकव्यवहारोपि यावदयं बहिर्मुखस्तत्र प्रविशति तावद्बहिर्निरसनैव प्रवेशनीयः प्रविष्टस्तु तद्भावमेव प्राप्स्यतीति स्वसंवेद्य एव भविष्यति, अतः प्रथमाधिकारे श्रुतिसंवेद्याहाथात् आदेशो नेति नेतीति, अतः श्रुतयोप्याहृत्य न वदन्तीति युक्तमेव तस्य द्रष्टुमशक्तिर्मोहश्च ततो दुःखं चेति ॥ ५७ ॥ भगवतैवं कृते मूर्च्छित एव ब्रह्मा पतितस्ततः कियत्कालानन्तरमुत्थितः, अर्वागेव प्रतिलब्धमर्षं ज्ञानं येन, लोकदर्शनार्थमेवोत्थितो न तु भगवद्दर्शनार्थमिति व्यर्थमस्योत्थानमिति दृष्टान्तमाह परेतवदिति, यथा मृत उत्तिष्ठति केनचिन्निमित्तेन तथायमप्युत्थितः पूर्वं मृतो मूर्च्छितः पश्चादुत्थित इति वा, कृच्छ्रादितिकष्टेनैव दृष्टीरुन्मील्येदं जगदेव दृष्टवान् ॥ ५८ ॥ ततः सपद्येवाभितः पश्यन् दिशोपश्यत्, ततः पुराःस्थितं वृन्दावनं चापश्यत् ततस्तस्मिन् वने जीवनार्थमागतौ-छोकानप्यपश्यत्, तदाह जनाजीव्यमिति, द्रुमाकीर्णमिति द्रुमैर्व्याप्तं न तु शून्यारण्यं, सप्तं च तदासमन्तात् प्रियं च ॥ ५९ ॥ ततस्तत्रत्यान् मृगानपि दृष्टवानित्याह तत्र नैसर्गदुर्वैरा इति, स्वभावत एव दुष्टवैरा अप्यश्वमहिपादयः सहैवासन् नरा मृगाश्च, किञ्च मित्राणीव, तत्र हेतुरजितस्य भगवत आवासेन गता रुद तर्पा तृष्णान्येपि कामादयो दोषाः, गतरुदत्तर्षादिकं यथा भवति तथा सहासन्निति सम्बन्धः ॥ ६० ॥ तस्मिन् वने भगवन्तमपि पूर्ववद् दृष्टवानित्याह तत्रोद्ग्रहदिति, तत्र वृन्दावन उद्ग्रहत्पशुपवंशशिशुत्वनाट्यं येन वस्तुत-स्त्वद्वैतं ब्रह्मैव, परं कालादिनियन्तु, अनन्तमत एवापरिच्छिन्नं, अगाधो बोधो यस्य, उद्ग्रहदिति भिन्नपदं वा विचिन्वदित्यनेन सम्बध्यते, सखीन् वत्सांश्च परितो विचिन्वन्तं, विचिन्वन् यो वर्तते तमितियोजना एकमेव वर्षात् पूर्वमेव गृहीतं कवलं हस्ते यस्य, पाणौ कवलं तेन सहितमचष्ट दृष्टवान् ॥ ६१ ॥ ततो भगवन्तं दृष्ट्वा त्वरेण निजधोरणतो विमानादवतीर्य विमानं परित्यज्य भूमौ समागत्य पृथिव्यां स्वस्य वपुः कनकदण्डमिवा समन्तात् पातयित्वा परिवर्तनेन चतुर्मुकुटकोटिभिरङ्घ्रियुगं स्पृष्ट्वा पुनर्वाचापि नत्वाश्रुजलैः प्रेमाश्रुभिः पादयुगमस्यैवाभिषेकमकृत ॥ ६२ ॥ ततोपि पुनः पुनरुत्थाय कृष्णस्य पादयोः पतन् स्तब्ध इवास्ते, तत्र हेतुः प्राग्दृष्टं महित्वं पुनः पुनः स्मृत्वा स्मृत्वा ॥ ६३ ॥ ततः पुनर्मूर्च्छो परित्यज्य

शनैरथोत्थाय विमृज्य लोचने मुकुन्दमुद्रीक्ष्य विनम्रकन्धरः ।

कृताञ्जलिः प्रश्रयवान् समाहितः सवेपथुर्गद्गदयैडतेलया ॥ ६४ ॥

शनैरुत्थाय नेत्रे विमृज्य ततो निर्मलचक्षुषा मुकुन्दमुद्रीक्ष्य विशेषेण नम्रा कन्धरा यस्य तादृशो जातः,
ततः कृताञ्जलिः प्रश्रयवान् विनयसहितः समाहितः सावधानः सवेपथुः कम्पमानो गद्गदयैलया
सरस्वत्यैडत्त स्तोत्रं कृतवान् ॥ ६४ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्ब्रह्मदीक्षितविरचित्यां दशमस्कन्धविवरणे प्रक्षिताध्यायेषु
द्वितीयाध्यायविवरणम् ॥ २ ॥

॥ प्रक्षिप्तेषु तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ ब्रह्मोवाच ॥

नौमीड्य तेभ्रवपुपे तडिदम्बराय गुञ्जावतंसपरिपिच्छलसन्मुखाय ।
वन्यस्रजे क्वलवेत्रविपाणवेणुलक्ष्मश्रिये मृदुपदे पशुपाङ्गजाय ॥ १ ॥
अस्यैव देव वपुषो मदनुग्रहस्य स्वेच्छामयस्य तनुभूतमयस्य कोपि ।
नेशे महि त्ववसितुं मनसान्तरेण साक्षात् तवैव किमुतात्मसुखानुभूतेः ॥ २ ॥
ज्ञाने प्रयासमुदपास्य नमन्त एव जीवन्ति सन्मुखरितां भवदीयवार्ताम् ।
स्थाने स्थिताः श्रुतिगतां तनुवाङ्मनोभिर्यं प्रायशोजित जितोऽप्यसितैस्त्रिलोक्याम् ॥ ३ ॥

स्तुतित्रैलप्रसादश्च वत्सानां पुनरागतिः । स्नेहोपपत्तिः श्रवणे फलं चेति निरूप्यते ॥ १ ॥

प्रथमं व्याकुलो ब्रह्मा दृष्टं रूपं वर्णयन् नमस्यति नौमीति “गु स्तुतौ” स्तौमि भगवन्तं, तत्र हेतुं सम्बोधनेनाह हे ईड्येति, सर्वैरेव स्तूयतेतो मयापीति, “प्रयोजनमनुद्दिश्य कोपि न प्रवर्तत” इति किमर्थं स्तोत्रमित्याशङ्क्याह त इति, ते तुभ्यमेव, त्वमेव फलं न त्वदं, ब्रह्मप्राप्तिश्च तपोज्ञानादिभिः किं स्तोत्रेणेति चेत् तत्राहाभ्रवपुप इति, नास्माकं फलं शब्दविषयकं ब्रह्म किं त्वेतदेव प्रत्यक्षतो दृश्यं तदपि प्राकृतचक्षुषैव तत्रापि सर्वाभरणभूषितं तत्रापि प्राकृतालङ्कारसहितं तत्राप्येतदवस्थापन्नमिति वक्तुं तथाविशेषणान्याहाभ्रवन् मेववद् वपुर्यस्य नीलमेघदयामाय, तडिद्वत् पीतमम्बरं यस्य, गुञ्जाफलानामवतंसः परितो मयूरपिच्छानि तैर्लसन् मुखं यस्य, वनोज्रवानां पुष्पाणां स्रग् यस्य, क्वलं दण्डोदनो हस्ते, वेत्रविपाणे कक्षयोः, वेणुर्नेत्रपटयोः, एतान्येव यानि लक्ष्माणि चिह्नानि तैः श्रीः शोभा यस्य, मृदू पादौ यस्य, पशुपस्य नन्दस्याङ्गाच्च जातो नन्दसुनुः, अनेन यथैव व्यवहारो लौकिकस्तद्विषय एव भगवानस्माकं फलरूपोऽस्त्वित्यर्थः ॥ १ ॥

लौकिके प्राकृते भावे यस्य भावः स भक्तिमान् । हीनभावं तं विदित्वा योन्यथा वेद सोधमः ॥ १ ॥

यद् गृह्णाति यथैवायं रोधयत्यत्र लौकिके । तत् प्रमाणमिहास्माकं नान्यद् भिन्नाधिकारतः ॥ २ ॥

नन्वेतदेव फलत्वेन किमिति प्रार्थ्यते ? प्रदर्शनार्थमेवैतदतः श्रुतिसिद्धमेव फलत्वेन प्रार्थ्यता-
मित्याशङ्क्याहास्यैवेति, एतदप्यस्माकं महत् फलं, यस्य हि स्वरूपानुभावौ ज्ञायते तत् फलमिष्टं भवति, अस्माकं त्वेतस्यापि स्वरूपानुभावौ न बुद्धिगोचरावत इदमेव फलत्वेन धार्पुट्यादेव प्रार्थ्यते, देवेतिसम्बोधन-
मुपास्यत्वाय, अस्यापि वपुषो महि महिमानन्तरेणापि मनसान्तर्मुखेन विचारयुक्तेनापि मनसाहं ब्रह्मापि नेशे
“कश्चिद् धीरः प्रत्यात्मानमैशदावृत्तचक्षुः”रितिपक्षं व्यावर्तयति, यद्यपीदं वपुर्मदनुग्रहं मय्यनुग्रहो यस्य, ब्रह्मकृपयैवावतारो ब्रह्मवचनाच्च गोकुले समागमनं ब्रह्मणि कृपयैवेदानीं प्रादुर्भाव इति, अत इदं रूपं ब्रह्मार्थमेव, तर्हि कथं न माहात्म्यं ज्ञायत इत्याशङ्क्याह स्वेच्छामयस्येति, स्वस्य येच्छा तन्मयोयं, इच्छा स्वपराधेन्यया भवतीति न नियमो मय्यनुग्रहमेव करिष्यतीति, न च कालकर्मस्वभावानां नियामकत्वं, तथा सति ब्रह्मण-
स्तेनुकूला इत्यनुग्रहमेव करिष्यतीति कल्पयितुं शक्यते, अतः कालाद्यधीनत्वाभावे हेतुमाह ननु-
भूतमयस्येति, कोऽप्यहमपि, यत्रास्य रूपस्यैव महिमा न ज्ञायते तत्र साक्षात् तवैव श्रुत्येकसमधिगम्यस्यात्म-
सुखानुभूतेः स्वत एव बोध्यमानाशेषपुरुषार्थस्वरूपस्य सच्चिदानन्दरूपस्य वा, यद्यप्येतदेव तत् तथाप्य-
प्रतीयमानमपि फलत्वेन भिन्नतया निर्दिष्टम् ॥ २ ॥ नन्वेवं सति कथं ज्ञानार्थं यतन्ते ? तत्राह ज्ञाने प्रयासमिति,

श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो यतन्ति ये केवलबोधलब्धये ।

तेपामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद् यथा स्थूलतुपावघातिनाम् ॥ ४ ॥

पुरेह भूमन् बहवोपि योगिनस्त्वदर्पितेहा निजकर्मलब्धया ।

विद्युध्व भक्तयैव कथोपनीतया प्रपेदिरेञ्जोच्युत ते गर्ति पराम् ॥ ५ ॥

अथापि भूमन् महिमागुणस्य ते विबोद्धुमर्हत्यमलान्तरात्मभिः ।

अविक्रियात् स्वानुभवादरूपतो ह्यनन्यबोध्यात्मतया न चान्यथा ॥ ६ ॥

ज्ञानं द्विविधं भगवतः स्वस्य च, तत्र स्वज्ञानमपि भक्तयैव भवतीति वक्तव्यं, भगवज्ज्ञानं तु न कस्यापि भवति, न ह्यापाततो दृष्टो भगवान् ज्ञातो भवति नापि श्रुतः, भक्त्यापि तत्त्वं ततो ज्ञानमिति प्रवेशोपयोग्येव तावदेवापेक्ष्यत इति, अतो ज्ञाने प्रयासमुदूर्ध्वमेवापास्य दूरीकृत्य तव द्वारकादिस्थानेषु स्थिता देशदोषाभावाय यत्र काप्युपविष्टा वा सद्विमुखरितां भगवदीयवार्तां स्वस्य श्रुतिगतां कर्णगतां तनुवाङ्मनोभिर्नमन्तो ये जीवन्ति ते प्रथमतः प्रसिद्धां भवन्ति, किं बहुना ? तैरजितोपि भवाम् जितः, अयमेको मार्गः सर्वेषां पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं प्रसिद्धं सुगमः, आदौ स्थानस्थितानां जीविकोपद्रवाभावादिः स्वतःसिद्धः, सन्तश्च सर्वत्र भगवदाज्ञया परिभ्रमन्ति, तेषां चैतदेव कृत्यं, भगवद्गुणाने ते मुखरा एव भवन्ति, तत्रापि कथायां ज्ञात्वा वक्तव्यमिति न नियमः, केवलं भगवदीया भगवत्सम्बन्धिनी वार्ता भवतु न तूपपन्नानुपपन्ना वेति, तत्राप्यनायासेन स्वकर्णं समागता भवति, परं कायवाङ्मनोभिर्नमस्या सा, तदनुगुणतया कायवाङ्मनांसि स्थापनीयानि, न तु तत्र विरोध आचरणीयः, एतावदेव कृत्यमत्र साधनं जीवनमेव न तु कर्मकरणादिकमपि, प्रायश इति ते चेद् भावान्तरं न कर्तुः कालादय प्रतिबन्धरुत्वाद्वा, अतोनेनैव प्रकारेणाग्रिमतनानां निस्तारो मम त्वनेनैव स्वरूपेणेतिस्वतन्त्रः पक्षो निरूपितः ॥ ३ ॥ ये तु पुनः स्वज्ञानार्थं यतन्ते तेन च पुरुषार्थं साधयितुं ते भ्रान्ता एवेत्याह श्रेयःसृतिमिति, श्रेयसः सृतिः प्रखरः, सृतिर्गतिर्वा, यथा भक्तिर्हि चिन्तामणिरूपा प्रार्थयते चेदन्पदिवात्मानमपि प्रयच्छति तादृशीमपि परित्यज्य केवलं स्वरूपज्ञानमेवास्त्विति ये यतन्ते तेषामसौ यत्नः क्लेशल एव शिष्यते, क्लेशयुक्तः क्लेशलो न तु फलयुक्तोपि, तेन प्रयत्नेन गौणमपि फलं साधितं भविष्यतीतिशङ्कां वारयति नान्यदिति, अन्यत् फलं प्राप्तद्विकमपि न भवतीत्यर्थः, ननु तपस्यादिना यत्ने कथं नान्यफलसिद्धिरान्तःकरणशुद्धिर्वा भवेदित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह स्थूलतुपावघातिनामिति, महता कष्टेनाप्युत्पादिताः स्थूलतुपा अवहता अपि स्वरूपेण एव परं नश्यन्ति न तु कश्चन तेषु सारांशोस्ति, अतः सत्त्वमूर्तेरस्वीकारे सत्त्वाभावाच्च ह्युद्धिज्ञानादिकं न भवत्येव, मौढ्यात् प्रवृत्ताः क्लिष्टा एव भवन्तीत्यविवादम् ॥४॥ अस्मिंश्च मार्गे फलसिद्धिर्वहूनां जातेत्याह पुरेति, हे भूमन् व्यावक, पूर्वमपि विद्यमान, इहास्मिन् बहवोपि सङ्घशो योगिनो योगेनावधूतभक्तिसामर्थ्याः, अत एव त्वय्यर्पितेहा चेष्टा यैस्तैर्नैव समर्पणलक्षणेन कर्मणा त्वत्सेवालक्षणकर्मणा वा लब्धया भक्तयैव विद्युध्व स्वरूपं ज्ञात्वा हेच्युत केनापि प्रकारेण च्युतिरहितं ते गर्ति मार्गं येन प्रकारेण त्वं गच्छसि तां प्रपेदिरे, पश्चात् स्वदनुमानां न कापि चिन्ता, अञ्जोनायासेनैव परां लोकातीतां प्रपेदिरे प्राप्तवन्तः, अत आत्मज्ञानापेक्षायामप्ययमेव मार्ग उचितः ॥५॥ एवं लौकिकप्रकारं समर्पयित्वा वैदिकं च व्यक्तस्या निरूप्य पौराणिकप्रकारेणापीदमेवोपास्यं न त्वन्तर्यामिरूपमिति वक्तुं तदपेक्षयास्य माहात्म्यं वदिष्यन्नन्तर्यामिरूपं मुक्तत्वेन निरूपयत्यथापीति, हे भूमन् ? अगुणस्य गुणातीतस्य ते महिमा-मलान्त.रूपैर्बोद्धुं बोधगोचरीभवितुमर्हति योग्यो भवति, हेतौ तृतीया, बोधविषयो महिमा भवति, यथा बोधे

गुणात्मनस्तेपि गुणान् विमातुं हितावतीर्णस्य क ईशिरस्य ।
 कालेन यैर्वा विमिताः सुकल्पैर्भूषांसवः खे मिहिका द्युभासः ॥ ७ ॥
 तत् तेनुकम्पां प्रसमीक्षमाणो भुञ्जान एवात्मकृतं विपाकम् ।
 हृद्गम्बुभिर्विदधन् नमस्ते जीवेत यो मुक्तिपदे स दायभाक् ॥ ८ ॥
 पश्येश मेनार्यपनन्त आद्ये परात्मनि त्वद्यपि मायिमायिनि ।
 मायां वितत्येक्षितुमात्मवैभवं ह्यहं कियानैच्छमिवाचिरमौ ॥ ९ ॥
 अतः क्षमस्वाच्युत मे रजोभुवो ह्यजानतस्त्रत्पृथगीशमानिनः ।
 अजावलेपान्धतमोन्धचक्षुष एपोनुकम्प्यो मयि नायवानिति ॥ १० ॥

कर्ता योग्यो भवत्येवं कर्मापि "भ्रामो गन्तुमर्हती"तिवत्, अन्तःकरणनैर्मल्येगुणस्य महिमा चित्ते प्रकाशते दर्पणे मुखत्रत् प्रयासाभावात्, चित्तं हि सत्त्वाकारं तद् गृह्णाति, अग्रहणे हेत्वभावात्, तत्र विकारं हेतुत्वेनाशङ्क्य परिहरत्यविक्रियादिति, न विक्रिया यस्मिन्, विकारे हि सति शुद्धचित्तेन न गृह्यते, किञ्च शुद्धं चित्तमात्मगाम्यात्मस्थितमेव पदार्थं गृह्णाति, महिमा पुनरात्मनिष्ठ एव, अतोपि ब्रह्मणोग्यो भवतीत्याह स्वानुभवादिनि, स्वस्यानुभव एवानुभवो यस्य, आत्मग्रहणेनैव गृह्यत इति स्वशब्देनात्मा, महिम्न एव स्वशब्दवाच्यत्वे महिम्न एवानु पश्चाद् भव उद्भवो यस्मान् महिमसम्बन्धनुभवोन्तःकरणे भवति, गुणातीतस्य चेत् तथा महिमा न भवति तदान्त वरणे ज्ञानं न भवेदेव, अत एवात्मानमपि गृह्णन् स्वजनकं ज्ञापयत्येव, स्वस्यायं महिमानुभवरूप एव वा, स्वयमेवानुभवस्तथा सति स्वप्रकाश एव, किञ्च शुद्धे ह्यन्तःकरणे ब्रह्माकारेण परिणते रूपवत्पदार्था एव न गृह्यन्ते महिमा तु ब्रह्मभूत एवेति भिन्नरूपत्वाभावाद् बोद्धुमर्हति, तदाहानन्यबोध्यात्मतयेति, अन्येन बोध्य आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशभिन्नोयमात्मत्वेनैव भासमानत्वात्, अन्तःकरणधर्मा वा एते निर्दिष्टाः, सर्वविकारं परित्यज्य ज्ञानरूपेण परिणतं संप्रापञ्चिकविषयग्रहणहेतुभूतवासनारहितं सत् स्वत एव स्फुरज् ज्ञानरूपमन्तःकरणं भगवन्महिमानं गृह्णातीति ॥ ६ ॥ गुणात्मनस्तु महिमा ज्ञातुं न शक्यत इत्याह गुणात्मनस्त इति, सर्वगुणरूपो भगवानेव जातस्ते च गुणा अनन्तास्तेषां विमानेपि कश्चिन्न शक्तः, यतः सर्वजगद्धितार्थपवतीर्णः, बहवोपि मिलित्वा नेशिरे, महतापि कालेन सुकल्पैरतिभूषांसवो विमिता भवन्ति पंचाशत्कोटिविनस्य गणनायां घनान्तरवत् तदपि गणयितुं शक्येत, स्व आकाशे मिहिका हिमकणाः, द्युभासो न्योतिश्चक्रतेजोशाः, एते तामसा राजसाः सात्त्विकाः सर्वहितार्थं प्रवृत्ताः परिमितत्वात् गणितुं शक्याः, अपरिमितास्तु भगवद्गुणा गणितुं न शक्याः ॥ ७ ॥ अतो ये सगुणोपासकास्ते गुणज्ञानाग्रहं परित्यज्यात्मस्फुरत्कानुसारेण चेत् प्रवृत्तास्तदा कृतार्था भवन्तीत्याशयेनाह तत् तस्मात् कारणात् तेनुकम्पां कृपामेव प्रकर्षेण समीक्षमाणः कदा कृपां करिव्यतीति तावत्पर्यन्तमात्मकृतमेव विपाकं कर्मविपाकं भुञ्जानो हृदयमेव मनो वाङ्मनोवपुर्भिस्ते नमो विदधद् यो जीवेत स मुक्तिपदे दायभाग् भवति, यथा पितृद्वये जीवन् पुत्र एव मागी ॥ ८ ॥ एवद्रूपस्यैव भगवतः सर्वोपास्यत्वमुक्त्वा स्वापराधं क्षमापयितुमनुवदति पश्येति, हे ईश मेनार्य दुष्टत्वं पश्य, अनार्यमेवाहानन्त उचरावविरहित आद्ये पूर्वावधिरहिते परमात्मनि नियामकात्मरूपेन्तर्बहिःस्थित एतादृशे स्वयपि मायिनामपि मायिनि मोहके, प्रकृतोपयोगि विशेषणमेतत्, तादृशे मायां वितत्यात्मवैभवमीक्षितुमैच्छं, अनेन प्रदर्शनार्थमेवैतदित्यपराधमावोपि सूचितः, परमेतदन्यनुचितं, तत्र हेतुमाह कियानहमिति, को वाहं वराकः ? तत्र दृष्टान्तोप्रावर्चिरिवेति, न ह्यनेर्ज्वालाविशेषोऽग्निमेव कर्तुमर्हति ॥ ९ ॥ अतोनुचितं यद्यपि-

काहं तमोमहदहद्वचचराग्निवाभूर्संवेष्टिताण्डघटसप्तवितस्तिक्वायः ।
 केदृग्निधाविगणितान्दपरानुचर्या वाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वम् ॥ ११ ॥
 उदक्षेपणं गर्भगतस्य पादयोः किं कल्पते मातुरगोक्षजागसे ।
 किमस्तिनास्तिव्यपदेशभूपितं तवास्ति कुक्षेः कियदप्यनन्तः ॥ १२ ॥
 जगन्नयान्तोदधिसम्प्लवोदे नारायणस्योदरनाभिनालात् ।
 विनिर्गतोजस्तिवतिवाङ् न वै मृषा किन्स्वीश्वर त्वन्न विनिर्गतोस्मि ॥ १३ ॥
 नारायणस्त्वं न हि सर्वदेहिनामात्मास्यधीशोखिललोकसाक्षी ।
 नारायणोङ्गं नरभूजलायनात् तच्चापि सत्यं न तवैव माया ॥ १४ ॥

तथापि क्षमस्व यतस्त्वमच्युतस्त्वत्तव न काचित् क्षतिः, मम चायं सहजो दोषो यतोहं रजोभूः, तत्राप्यजानतः, अर्थात् तव माहात्म्यं, तत्र हेतुस्त्वत्तः पृथगेवाहमीश इत्यभिमानयुक्तः, हेत्यन्तरमप्याहाजोहं न कम्मादप्युत्पन्न इति योयमवल्लेपो गर्वो वस्तुतस्त्वज एव, तेनावलेपेनान्धं चक्षुर्यस्य, क्षमायां हेतुमाहैपोनुकम्प्यो मयि नाथ-वानिति, एष ब्रह्मानुकम्प्यः, कुतः? मय्येव सत्ययं नाथवान्, अन्यथा त्वनाथ एव स्यात्, अतो ब्रह्मण एतावत्त्वं मत्त एवेति क्षमोचिता ॥ १० ॥ एवमाभिभौतिकब्रह्मणामात्मानं तिरस्कृत्याधिदैविक्रमपि तिरस्करोति काहमिति, तमः प्रकृतिर्महन् महत्तत्त्वमहमहङ्कारः स्वमाकाशश्वरो वायुरग्निर्वाजलं भूमिश्चेत्यष्टावरणानि तैः सम्यग् वेष्टितो योय-मण्डरूपो घटस्तस्मिन् घटे सप्तवितस्तिपरिमितः कायो देहो यस्य, वितस्तिमात्रं शिरः परित्यज्य कायः सप्तवितस्तिर्भवति, ईदृग्निधानामविगणितानामण्डपरमाणूनां गतिर्यत्र तादृशो वाताध्वो गवाक्षः, गवाक्षो हि सूर्यकिरणेषु त्रसरेणूनां गतिर्दृश्यत इति गवाक्षवद् रोमविशराणि यस्य, तादृशस्य ते महत्त्वं काहं च केति सर्वथा परीक्षायामयोग्यता ॥ ११ ॥ आध्यात्मिकस्यापि ब्रह्मणः स्वरूपमाश्रित्यापराधक्षमापनामाहोत्क्षेपण-मिति, गर्भगतस्य पादयोरुदक्षेपणं मातुरागसे किं भवति? अपराधाय न कल्पते, ननु विषमो दृष्टान्त इति चेदस्तिनास्तिव्यपदेशाभ्यां भावाभावशब्दाभ्यां भूपितमलङ्कृतं जगत् तव कुक्षेनन्तर्वहिः किम्? सर्वं हि तव कुक्षौ, अतो ममापि सर्वमध्ये पातान् नापराध इत्यर्थः, अनेनापि प्रकारेणापराधक्षमापनं, अयं साधारणः पक्ष इति ॥ १२ ॥ विशेषप्रकारेण स्वस्य पुत्रत्वं भगवतः पितृत्वं चाह जगत्त्रयेति, जग-न्नयस्यान्ते प्रलये य उदधिसम्प्लव उदधीनां संश्लेषस्तस्मिन् प्रलयोदके नारायणस्योदरनाभि-नालात् कमलादजो विनिर्गत इतिवाङ् न मृषा, उपाख्यानानामपि सत्यार्थप्रतिपादकत्वात्, अत एव हे ईश्वर किं त्वतोहं न निर्गतः? अपि तु निर्गत एवास्मि ॥ १३ ॥ ननु नाहं नारायण इति चेत् तत्राह नारायण-स्त्वमिति, त्वं किं नारायणो न हि? यतो नारायणत्वसाधका हेतवः सन्ति, तानाह सर्वदेहिनामात्मेति, नारं जीवसमूहस्तदयनं यस्येति, आत्मा हि सर्वभूतेषु तिष्ठति, “अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः” इति-वान्यात्, किञ्च नारमयते प्रेरयतीति नारायणः, अस्मिन्नपि पक्षेधीश्वरत्वाद् भवान् नारायणो “नराज् जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधास्तेपामधीश्वरः साक्षान् नारायण इतिस्मृतः” इतिवान्यात्, नारं जीवसमूहमयते जानातीति चेत् तथापि भवान् नारायणो यतोखिललोकसाक्षी, ननु नैवं नारायणशब्दो व्युत्पन्नः किं “न्यापो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः” इतिवान्यात् नरोत्पन्नजलायनान् नारायण इति चेत् तत्राह नारायणोङ्गमिति, नरभूजलायनाद् यो नारायणः स तवाङ्गं पुरुषत्वात् “पुरुषो ह वै नारायणोऽमयते” तिष्ठते, “विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः प्रथमं महतः सप्त द्वितीयं सण्ड-

तत् चेज् जलस्यं तव सत् जगद्रूपः किं मे न दृष्टं भगवंस्तदैव ।
किं वा सुदृष्टं हृदि मे तदैव किं नो सपथेव पुनर्न्यदर्शि ॥ १५ ॥

अथैव मायाधमनावतारे ह्यस्य प्रपञ्चस्य बहिःस्फुटस्य ।

कृत्स्नस्य चान्तर्जठरे जनन्यामायात्वमेव प्रकटीकृतं ते ॥ १६ ॥

यस्य कुशाविदं सर्वं सात्मं भाति यथा तथा । तत् त्वयपीह तत् सर्वं किमिदं मायया विना ॥१७॥

अथैव त्वदृतेस्य किं मम न ते मायात्वमादर्शित-

मेकोसि प्रथमं ततो ब्रजसुहृद्भ्रताः समस्ता अपि ।

तावन्तोसि चतुर्भुजास्तदखिलैः साकं मयोपासिता-

स्तावन्त्येव जगन्त्यभूस्तदमितं ब्रह्माद्रयं शिष्यते ॥ १८ ॥

संस्थितं तृतीयं सर्वभूतस्यं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते" इतिवाक्यान् नारायणस्तवाङ्गमवतारः, किञ्च नारायणशब्दो वस्तुतस्तथा न व्युत्पन्न एव, यतो जलवासस्य प्रदर्शनमात्रपरत्वात्, न ह्यवस्तुना शब्दो व्युत्पद्यते, अन्यथा रजतदाने शुक्तिकामपि दद्यात्, अतो जलस्थितेः प्रदर्शनमात्रपरत्वात् तेन न नारायणयोगार्थः सिध्यति, तदाह तच्चापि सत्यं नेति, जलाधिकरणत्वं न सत्यं किन्तु तव मायैव ॥ १४ ॥ तस्य मायिकत्वार्थं तर्कमाह, तच्च चेत् जलस्यमिति, तद् वपुश्चेत् सज्जलोपरि च वर्तते तदा मे मया किं तदैव न दृष्टं ? यो हि स्पूलपदार्थः परिच्छिन्नो योग्ये वर्तते स हृदयते यथा घटः, अतस्तदा मया न दृष्टमिति न तज्जले तिष्ठति, नन्वयोग्यत्वान्न दृश्यते न त्वविद्यमानत्वादित्याशङ्क्याह किं वा सुदृष्टं हृदि मे तदैवेति ? न हि हृदये जलमस्ति, अतो जलस्थितिर्न नारायणशब्दप्रवृत्तिप्रयोजिका, किञ्च सपथेव पुनः किं नो व्यदर्शि ? अस्मभ्यं कथं न दर्शितवान् ? यद्यहं तस्य नारायणस्यैव पुत्रः, लोके हि पितापुत्रावन्त्योन्यं प्रत्यक्षसिद्धौ भवतः, न हि तयोरन्यतरोयोग्यो भवितुमर्हति, वस्तुतो भवानेव नारायणो न तु सः, नारं सर्वमेवायते प्रविशति यमिति नारायणः सर्वजगदाधारः, स भवानेव न तु सः ॥ १५ ॥ तस्योदर एवाहं स्थितो जगत् कृतवान् यदि जगत् तत्र सहजं तिष्ठेत् मम कृतिर्व्यर्था स्यादन्न तु तिष्ठतीत्याह त्रैवेति, हे मायाधमन मायानिवारक, अनेन मायासम्बन्धो भगवति निराकृतः, अस्य प्रपञ्चस्य बहिःस्फुटस्य कृत्स्नस्याप्यन्तर्जठरे ते जनन्यामायात्वमेव प्रकटीकृतं, "अथो अमुच्ये" इतिवाक्यात्, अतः सत्यप्रपञ्चाधारत्वाद् भवानेव नारायणः ॥ १६ ॥ ननु विश्वाधारो नारायण एव पुरुषस्तस्मिन् विश्वप्रतीतिरेतोहं प्रपञ्चमप्ये स्थितः सूरुमो नारायणो न भवामीति चेत् तत्राह यस्येति, यस्य नारायणस्य कुशाविदं सर्वं सात्ममात्मसहितं भाति तथा त्वयपीह भाति, अतो विशेषाभावाद् भवानपि नारायणः, यस्तु भेदः परिच्छेदोऽन्यथाप्रतीतिरेतत् सर्वं किं मायया विना ? अपि तु तव व्यामोहिकया शक्त्या मायैव मासते भवान् परिच्छिन्न आधेयो नारायणाद् भिन्न इति, अतः पुरुषस्य नारायणपक्षेपि भवान् नारायणः ॥१७॥ किञ्च नारायणः पुरुषोत्तमः स एव सर्वं न त्वन्यो नारायणो भवतीति चेत् तत्राहाद्यैवेति, अथैव ते त्वया त्वदृतेस्य प्रपञ्चस्य भिन्नतया सत्त्वं नास्तीति ज्ञापयितुं मायात्वमादर्शितं, ये हि भिन्नतया जगद् भगवद्भ्यतिरिक्तमस्तीत्याहुस्तेद्यैव भ्रान्ताः कृता यतः सर्वं त्वमेवेति, तदुपपादयत्येकोसि प्रथमं यदा मया वत्सा अपहृता बालाश्च ततो ब्रजस्य सम्बन्धिनः सुहृदो बाला वत्साश्च ततः समस्ता अपि सर्वत्रैवाण्डरूपस्ततः क्षणानन्तरं तावन्तोपि भगवत्स्वरूपाश्चतुर्भुजा दृष्टास्तत्राप्यखिलैर्ब्रह्माण्डैस्तत्रत्यैर्वा मया घोषासितास्तावन्त्येव जगन्ति त्वमेवाभूः, अतःकारणाद् ब्रह्माद्रयमेव शिष्यते, न त्वन्यः पदार्थो विचार्यमाणः सिध्यति, तस्माद् भवानेव नारायण इति स्मर्थितम् ॥ १८ ॥

अजानतां त्वत्पदवीमनात्मन्यात्मात्मना भाति वितत्य मायाम् ।
 सृष्टाविवाहं जगतो विधान इव त्वपेपोन्त इव त्रिनेत्रः ॥ १९ ॥
 सुरेष्टृपिप्वीश तथैव नृष्वपि तिर्यक्षु यादस्त्वपि तेजनस्य ।
 जन्मासतां दुर्मदनिग्रहाय प्रभो विधातः सदनुग्रहाय च ॥ २० ॥
 को वेत्ति भूमन् भगवन् परात्मन् योगेश्वरोतीर्भवतस्त्रिलोक्याम् ।
 काहो कथं वा कति वा कदेति विस्तारयन् क्रीडसि योगमायाम् ॥ २१ ॥
 तस्मादिदं जगदशेषमस्तस्वरूपं स्वप्नाभमस्तधिपणं पुरुदुःखदुःखम् ।
 त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावचन्ते मायात उद्यदपि यत् सद्विवावभाति ॥ २२ ॥

अतः परं भवान् स्वाम्यहं सेवक इति सकृदपराधः सेवकस्य भर्त्रा सोढव्य इति वक्तुं सर्ववस्तूनां तत्त्वमाहाजानतामित्यादिदशभिः, त्वत्पदवीमजानतामेतदग्रे वक्ष्यमाणं सर्वं तत्त्वं न तु त्वत्पदवीं जानते, एवमपि तेन तत्त्वेन न तेषां निस्तारो भ्रमतत्त्वभावात्, किन्तु तेषामपि तव पादाम्बुजात्रुग्रहलेशादेव मुख्यतत्त्व-प्राप्तिर्न तु भावित्वेन, भ्रान्ते निरीश्वरसाङ्ख्यादियरिकल्पिते न काचित् सिद्धिरिति, तत्र तेषां प्रथमं भ्रममाहा-नात्मनीति, अनात्मनि देहादावात्मात्मना देह आत्मेन्द्रियेणात्मना कृत्वा भाति, नन्वनात्मनि कथं कर्तृत्वं करणत्वं चेत्याशङ्क्याह वितत्य मायामिति, मायां वितत्य विस्तारयित्वानात्मन्येवात्मबुद्धिं सम्पादयति, तत्र दृष्टान्तो यथा सृष्टावहं ब्रह्मा, ब्रह्मा हि देहो न हि स कर्ता भवति, जगत्कर्तृत्वं भगवत एवेति जगतो विधाने स्थापने त्वमिन्न यथा गुणावतारो विष्णुः पालकत्वं च भगवत एवेति विष्णुरपि चतुर्भुजादिरूप इति त्वमिधे-त्युक्तं, एष त्रिनेत्रः, अत एवेदानीं महादेवोप्यागत इति ज्ञायते, नाप्ययमन्तकर्ता, “जन्माद्यस्ये”तिन्याय उत्पत्तिस्थितिलया भगवतः सकाशादेवेत्युक्तं, अतो यद्योत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्तारो वयं कल्पिता एवं देहोप्यात्मा, इन्द्रियाणि च करणाप्यात्मा, अहमन्यथा पश्यामीति सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्नोपपद्येत ॥ १९ ॥ नन्वेवं भ्रमे सति कथं निस्तार इति चेत् तत्राह सुरेष्टृष्विति, भ्रान्तानां स्वरूपस्वतत्त्वपरिज्ञापनाय, सुरेषु देवेषु वामनरूपेण, ऋषिषु परशुरामरूपेण, तथा नृषु रामरूपेण, तिर्यक्षु वराहरूपेण, यादःसु मत्स्यकूर्मरूपेणा-जनोपि जन्म कृतवान्, अन्यथा तत्त्वं को वा जानीयात् को बोधिशेत् ? अतस्तव जन्मासतां दुर्मद-निग्रहाय सदनुग्रहाय च, दुष्टनिग्रहे तदुपद्रवस्तदावेशेन बुद्धिनाशश्च निराकृतो भवति ॥ २० ॥ ननु तद-व्यतिरेकेणापि वेदादिना कथं न तत्त्वपरिज्ञानं ? तत्राह को वेत्ति, तत्त्वं भवान् भवलीला च, तत् को वा जानाति ? वेदस्तु व्याख्यात्रभावान् मूकवन् नार्थं समर्पयति, भूमिचिति, व्यापकत्वादेकदेशे स्थितो न जानातीत्युक्तं, भगवन्निति, षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नत्वादनीशत्वादिगुणयुक्तः कथं जानीयात् ? न हि पामरा विदुष-स्तत्त्वं जानन्त्यनीशो वैश्वरस्याविरक्तो वा विरक्तस्य, परात्मन्निति, परमात्मनस्तत्त्वं न हि जीवो जानाति, योगेश्वरेति, न हि स्वच्छन्दगतेर्बद्धो जानाति, किञ्च सापि लीला क्व वा जायते ? अहो आश्चर्यं, न हि मत्स्यादिरूपे ज्ञानप्रकाश उचितः, कथं वा जायते ? न हि भगवतो लीलासमुद्रे प्रस्तारणादिरूपा कस्यचिद् बुद्धिगम्या भवति, कति वा लीलाप्रकारा भवन्ति कदा वा भवन्तीति न कोपि वेद, तत्र हेतुर्विस्तारयन् क्रीडसि योगमायामिति, यदि मायामविस्तारयन् क्रीडेत् तदा लोको जानीयादपि, अतस्त्वरूपं त्वमेव जानासीति तत्त्वोपदेशार्थं तवावतारः ॥ २१ ॥ एवं देहाद्यात्मभारं भवान् दूरीकरोतीत्युक्त्वा प्रपञ्चेपि योयं भ्रमः प्रपञ्चमिष्यात्वं भिन्नतयापि सत्यत्वं सोपि निवर्तत इत्यतिदिशति तस्मादिति, इदं जगदशेषमस्तस्वरूपम-

एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयङ्गयोतिरनन्त आद्यः ।
 नित्योक्षरोजस्रमुखो निरञ्जनः पूर्णोद्दयो मुक्त उपाधितोमृतः ॥ २३ ॥
 एवंविधं त्वां सकलात्मनामपि स्वात्मानमात्मात्मतया विचक्षते ।
 गुर्वर्कलञ्चोपनिपत्सुचक्षुषा ये ते तरन्तीव भवावृताम्बुधिम् ॥ २४ ॥
 आत्मानमेवात्मतया विज्ञानतां तेनैव जातं निखिलं प्रपञ्चितम् ।
 ज्ञानेन भूयोपि च तत् प्रलीयते रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ यथा ॥ २५ ॥

सतां बहिर्मुखानामिव स्वरूपं यस्य सन्मार्गप्रतिबन्धकं, अत्र ममतायां भगवद्वैमुख्यं भवतीति स्वरूपतोप्य-
 नित्यमुदयास्तमितप्रायं, तदाह स्वप्नाभिमिति, स्वप्नस्येवाभा यस्य, किञ्च ज्ञानप्रतिबन्धकं चैतत्, यतोस्ता-
 गता धिपणा यस्मात्, किञ्च क्लेशरूपं च, पुरुदुःखादपि दुःखं यस्मात्, एतादृशमपि त्वय्येव सदिवाव-
 भाति त्वन्निमित्तं यथा सन् नारदादिस्तथा घटादिरपि भाति भगवत्सेवासाधकत्वात्, तत्र हेतुर्नित्यमुखवोध-
 तनावनन्त इति, उदयास्तमितत्वं नित्यस्य भगवतः सम्बन्धान् नित्यमिवाभाति, पुरुदुःखदुःखमपि सुखा-
 त्मकमाभाति, अस्तधिपणमपि बोधात्मकमाभाति, अनित्यमप्यनन्त आभातं नित्यमिव भासते, भ्रमादप्युद्-
 गतं देहात्मज्ञानं सेवौपयिकत्वात् सदिवावभाति, अतः सर्वमेव जगत् त्वत्सम्बन्धे सति समीचीनं, अन्यथा
 विपरीतमिति जगत्स्त्वत्त्वम् ॥ २२ ॥ भगवत्स्त्वत्त्वमाहैकस्त्वमात्मेति, त्वमादावेक एव सजातीयविज्ञानीय-

अज्ञानसंज्ञौ भववन्धमोक्षौ द्वौ नाम नान्यौ स्त ऋतज्ञभावात् ।

अज्ञसत्त्वित्यात्मनि केवले परे विचार्यमाणे तरणाविवाहनी ॥ २६ ॥

त्वामात्मानं परं मत्वा परमात्मानमेव च । आत्मा पुनर्वर्हिर्गृह्य अहोहजनताज्ञता ॥ २७ ॥

अन्तर्भवेनन्त भवन्तमेव ह्यतत् त्यजन्तो मृगयन्ति सन्तः ।

असन्तमप्यन्त्यहिमन्तरेण सन्तं गुणं तं किमयन्ति सन्तः ॥ २८ ॥

निखिलमपि प्रपञ्चितं प्रपञ्चाकारेणात्मीयतया परिकल्पितं ज्ञानेन भूयोपि तदेव तावन्मात्रमेव लीयते न तु कृति-
साध्यं, तत्र दृष्टान्तो रज्ज्वाभ्रमहेः कल्पितस्यैव सर्वस्य भोगस्य कायस्य भवाभवावृत्तपत्तिनाशौ सर्पोयं नायं सर्प इति
स्वबुद्धिकल्पितस्यैव नाशो नान्यस्य जगतो भगवत्कृतस्य नापि स्वकृतस्य भ्रमात् सर्पदेहे रज्जुर्न पुनरावर्तते नायं
सर्प इति ज्ञातेपि, अतोज्ञानकृतमेव निवर्तते नान्यदित्यहम्ममाभिमान एव गच्छति नान्यत् ॥ २६ ॥ किञ्च वस्तुतोस्य
तदपि न निवर्तते, मुक्तोहमिति ब्रह्माहमित्येतदप्यज्ञानकृतमेव, आत्माज्ञानादेवैवमपि जानाति, वन्धस्य तज्जनित-
त्वेन कार्यत्वाविशेषान् ज्ञानमोक्षावप्यज्ञानकार्यमेव, न हि शयानः स्वप्न उत्थाय भोजनादिकमपि कुर्वन् वस्तुत-
उत्थितो भवति, स्वप्नस्यानिवृत्तेः, तथा भगवच्छेत्तज्ञानस्याप्यनिवृत्तेर्न तेषां परमार्थतो मोक्षोपि सम्भवति तत्र
हेतुमाह ऋतज्ञभावादिति, मोक्षस्त्वृतज्ञानरूपः, न त्वज्ञानजनितज्ञानरूपः, भगवन्ज्ञानशक्त्यैव मोक्ष इत्येकादशो
वक्ष्यति, किञ्च मोक्षो हि भगवति सायुज्यं, स चाज्ञसत्त्वित्यात्मा नित्यचिदानन्दरूपः, तत्राज्ञानकृतप्रपञ्च-
ज्ञानयोर्भावान् जीवस्याज्ञानकृतज्ञानेन कथं प्रवेशः स्यात् ? तदाह केवल इति, किञ्च स तु परो नियामकः,
न हि नियन्त्रैर्भगवदाज्ञाव्यतिरेकेण निकटे गन्तुं शक्यते, अतो जीवब्रह्मज्ञानिनो न मोक्षः, तत्रोपपत्तिं वदन्
दृष्टान्तमाह विचार्यमाणे तरणाविवाहनी इति, सूर्ये विचार्यमाण एव अहनी भवतो न तु स्वबुद्ध्या,
अन्यथा निमीलिताक्षः स्वयमेव रात्रिं कुर्यात् प्रसारिताक्षश्च दिनं, अतः सूर्य एवागते दिनमपगते रात्रिरिति
केवलं खण्डाद्वैतवादिनो भ्रान्ता एव ॥ २६ ॥ किञ्च ये स्वात्मब्रह्मविचारकाः सर्वसङ्गं परित्यज्य देशान्तरे
गत आत्मा प्रासव्य इति परित्यागं कुर्वन्ति तैतिभ्रान्ता इत्याह त्वामात्मानमिति, त्वं कृष्णः सर्वात्मा सर्वरूप-
स्तादृशं त्वां भिन्नं मत्वा नाहं सर्वः किन्तु विलक्षण इति परं च भगवद्रूपमेव ज्ञानप्रकाश्य आत्मा भगवद्भिभूति-
रूपो भावनया स्फुरितो व्यापकत्वादिधर्मः साङ्ख्यादिस्मृतिसिद्धसमात्मानं मत्वा, स तु न जीवरूपः कदा-
चिदपि न हि घटः पर्वतो भवति, अतः परमात्मा पुनर्वर्हिर्गृह्णत्वा सन्न्यासं गृहीत्वा मृग्य इत्यहो अज्ञानां भ्रान्त-
जनानां भ्रमपरम्परा । कथमेते प्रमाणमप्यविचार्य भ्रान्ता भवन्तीत्याश्चर्यम् ! एवं खण्डभावयुक्तानां “यदा ह्येवंप
एतस्मिन्नु दरमन्तरं कुरुतेथ तस्य भयं भवती” तिभ्रुत्युक्तं तेषां भयं निरूप्य ये पुनरिहैवान्तःकरणे भगवच्चिन्तका
अन्तर्यामिणमितरपरित्यागेन भावयन्ति ते कृतार्थाः ॥ २७ ॥ एकत्र लब्धपदं चित्तमन्यदपि प्राप्स्यतीत्याहान्तर्भव
इति, अन्तर्भवेतीत्यन्तर्भवो हृदयाकाशस्तस्मिन्, हे अनन्त देशकालवस्तुपरिच्छेदरहित, तत्रापि विद्यमानं भवन्त-
मेव ये मृगयन्ति ते सन्तो भवन्ति, अन्वेषणे प्रकारमाहातत्त्वं त्यजन्त इति, न तद् यत्र येषु साधनेषु भगवच्चिन्तनं
सम्यक् न भवति तदतत् त्यजन्तो विरुद्धसाधनपरित्यागेन निरन्तरं भगवच्चिन्तकाः सन्त इत्युक्तं भवति, किञ्च
भ्रमबुद्धिमपि त्यक्त्वा भगवच्चिन्तनं कर्तव्यमिति दृष्टान्तेनाहासन्तमपीति, अविद्यमानमप्यर्हि सर्पमन्तरेण तद्-
व्यतिकेणान्ति निकटे सन्तं गुणं रज्जुं किमयन्ति जानन्ति ? अन्तरशब्दो नानार्थः सोत्रापरित्यागवाची, भ्रम-
प्रतिपन्नं विषयपरित्यज्य वस्तुरूपचिन्तनं न सम्भवति, अतो मूलभ्रमप्रतिपन्नं देहात्मभावं व्यामोहकशास्त्र-
प्रतिपन्नं च भावं परित्यज्य हृदये विद्यमानो भगवान् भावनीयः, पुनः सन्त इतिपदं ते तथैव भावयन्तीति-
प्रमाणकथनार्थम् ॥ २८ ॥

अयापि ते देव पदाम्बुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीत एव हि ।

जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो न चान्य एकोपि चिरं विचिन्वन् ॥ २९ ॥

तदस्तु मे नाथ स भूरिभागो भवोत्र वान्यत्र तु वा तिरश्चाम् ।

येनाहमेकोपि भवज्जनानां भूत्वा निषेवे तव पादपल्लवम् ॥ ३० ॥

अहोतिषन्या व्रजगोरमण्यः स्तन्यामृतं पीतमतीव ते मुदा ।

यासां विभो वत्सतरात्मजात्मना यत्तृप्तयेद्यापि न चालमध्वराः ॥ ३१ ॥

अहोभाग्यमहोभाग्यं नन्दगोपत्रजौकसाम् । यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ॥ ३२ ॥

एषां तु भाग्यमहिमाच्युत तावदास्तामेकादशैव हि वयं वत भूरिभागाः ।

एतद्धृषीकचपकैरसकृत् पिशामः शर्वादयोद्भृद्युदजमध्वमृतासवं ते ॥ ३३ ॥

यद्यप्येवम्भावनान्तःकरण उचिता तथापि भजनमार्गव्यतिरेकेण तच्छाल्मन्यतिरेकेण च भगवन्माहात्म्यं न परिज्ञातं भवतीति केवलचिन्तनं तथा नोपयोगाय भगवदाविर्भावं सम्पादयति नापि प्रपञ्चनिवृत्ति-मित्याहायापीति, हे देव ते पदाम्बुजद्वयप्रसादलेशेनैवानुगृहीतो भगवन्महिम्नस्तत्त्वं जानाति बहूनां मध्य एकोपि चिरमपि विचिन्वन्नन्यो न जानाति ॥ २९ ॥ तस्मादावश्यकत्वात् लाघवाच्च भगवन्मार्गैर्णैव भगवान् सेव्यो नान्य इतिशास्त्रार्थान् मम भगवद्भक्तेषु जन्मास्त्विति प्रार्थयते तदस्तु मे नाथेति, हे नाथ, भक्तिमार्गानुसारेण सम्बोधनं, स भूरिभागो भवो मेस्तु, अत्र गोकुलेन्यत्र वा, किं बहुना ? तिरश्चामपि मध्ये, येन भवेन जन्मनाहमपि भवज्जनानां मध्य एको भूत्वा तव पादपल्लवं निषेवे, अन्यथा वि-जातीयैः सह भक्ता भजनं न कुर्वन्ति ॥ ३० ॥ एवं स्वप्रार्थनाश्रुत्वा गोकुलवासिनां भाग्यमभिनन्दत्यहो इति, ब्रजे स्थिता गावो रमण्यश्च धन्याः, यतस्ते त्वया स्तन्यामृतं पीतमत्यर्थं सन्तोषपूर्वकं च, तत्र प्रकारमाह, यासां गोरमणीनां वत्सतरात्मनात्मजात्मना च, विभो सर्वभवनसमर्थं, कथमेतावता भाग्यमित्याशङ्क्याह यत्तृप्तय इति, यस्य भगवत्सत्सृप्तयेद्यापि अध्वरा यागा नालं न समर्थाः ॥ ३१ ॥ किञ्च न केवलमेतावन्मात्र-मेव किन्त्वन्यदपि करोतीत्याहाहोभाग्यमिति, पूर्वकाण्डस्याप्रयोजकता स्वतः स्तनपानेनैव कृता, उत्तरकाण्ड-स्याप्यप्रयोजकतां कृतवानित्युच्यते यद् ब्रह्म मित्रमिति, ब्रह्म हि सर्वसमं मित्रं हि विपमं हिताचरणोद-हितादिदूरीकरणञ्च, भगवांस्तु ब्रह्मापि संस्तेषां मित्रं जातस्तप्रतिपक्षान् हन्ति तांश्च सर्वतः परिपालयतीति, अहोभाग्यमहोभाग्यमिति विप्लवा पुनःपुनर्मार्ग्यस्मरणं ज्ञापयति, नन्दगोपस्य ब्रजे ये तिष्ठन्ति तेषां सर्वेषामेव, अथादाहौ नन्दस्य भाग्याभिनन्दनं ततो गोपानां ततो व्रजौकसामितिक्रमोपपत्तिः स्पष्टैव, किञ्च नोपकारेणैव तेषां कृतार्थता किन्तु स्वयमानन्दरूपः फलात्मा स्वरूपातुभवं कारयति, तदाह परमानन्दं पूर्णं सनातनमिति, अनित्यपरिच्छेदरहितो ह्यानन्दः फलमिति ॥ ३२ ॥ एवामधिभौतिकस्य जन्म-प्रार्थनेन तेषां भाग्याभिनन्दनेन च भगवान् स्तुतः, इदानीमाध्यात्मिकरूपस्य स्वस्यैवाभिनन्दनेन स्तौत्येपा-मिति, तुशब्दः पूर्वापेक्षयाध्याधिक्यक्यनार्थं, एषां भाग्यस्य महिमा तावदास्तां ततः पूर्वमेतदेव निरूपयिष्यामः, एतन्निरूपणे तु ततस्त्रयोदशगुणमेषां भाग्यमर्थादेवोक्तं भविष्यति, वयमेतेषां गोकुलवासिना-मिन्द्रियाधिष्ठातृदेवा एकादश “ दिग्ब्रतातार्कप्रचेतोश्विबह्वीन्द्रोपेन्द्रमित्रक्रा”श्चन्द्रश्चेति, केचिदन्तःकरण-चतुष्टयस्य भिन्नमाहुस्तदा चतुर्दश त्रयोदश वा भवन्ति, सर्वानात्मतया गृहीत्वा वदति वयमिति, वतेति ह्यं, भूरि भाग्यमेषां, यथेते गोकुलवासिनो नोत्पन्ना भवेयुस्तदास्माकमधिष्ठातृता विकलैव स्यात्, भाग्ये निदानमाहैतद्धृषीकचपकैरिन्द्रियपानपात्रैरसकृद् वारंवारमद्भृद्युदजमध्वमृतासवं शर्वादयो महादेव-

तद् भूरिभाग्यमिह जन्म किमप्यटव्यां यद् गोकुलेपि कतमाङ्घ्रिरजोभिषेकम् ।

यज्जीवितं तु निखिलं भगवाननन्तस्त्वद्यापि यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेव ॥ ३४ ॥

एषां घोपनिवासिनामुत भवान् किं देव रातेति नश्चेतो विश्वफलात् फलं त्वदपरं कुत्राप्ययन् मुह्यति ।

सद्वेपादिव पूतनापि सकुला त्वामेव देवापिता ये धामार्थसुहृत्प्रियात्पतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते ॥ ३५ ॥

तावद् रागाद्यः स्तेनास्तावत् कारागृहं गृहम् । तावन् मोहोद्भिनिगडो यावत् कृष्ण न ते जनाः ॥ ३६ ॥

प्रपञ्चं निष्प्रपञ्चोपि विडम्बयसि भूतले । प्रपन्नजनतानन्दसन्दोहं प्रथितुं प्रभो ॥ ३७ ॥

जानन्त एव जानन्तु किं बहुवत्या न मे प्रभो । मनसो वपुषो वाचो वैभवं तव गोचरः ॥ ३८ ॥

सहिता वयं पिबामः, अङ्घ्रिरेवोदजं कमलं तत्र मध्वेव मकरन्द एवामृतासवं मिष्टं देहादिविस्मरकं च, रोमाञ्चः

स्येदश्च दशमकार्यं, अन्येषामुपयोगः स्पष्ट एव, पुंसांमपि बालककन्योत्पादनाद्विद्वारा मित्रकौ परित्यज्य

शर्वादय एकादशैव वा ॥३३॥ एवं गोकुलवासिनां भाग्यमभिनन्द्य वृन्दावनवृहद्वनादिवपि ये वृक्षादयोपि जाता

स्तागुल्मादयश्च कीटादयो वा तेषामपि भाग्यमभिनन्दति तद् भूरिभाग्यमिति, तदेव जन्म भूरिभाग्यमधिक-

भाग्ययुक्तं, इह वृन्दावेन गोकुले वा किमप्यप्रयोजकमपि जन्म, तत्र हेतुः कतमस्य परब्रह्मणोद्भिर्जसामभि-

षेको यत्र, कतमस्य गोकुलवासिनो वा यस्यकस्यचित्, वेपामुत्पन्नानां गोकुलवासिनां वा निखिलमपि

जीवितं स्वार्थं परार्थमैहिकपारलौकिकार्थं च सर्वमेव भगवाननन्तः, अनन्तपदेन ब्रह्मवादप्रकारो व्यावर्तितः,

किन्तु विशेषप्रकारेण रजसां माहात्म्यमाहाद्यापि यस्य भगवतः पदरजः श्रुतिमृग्यमेव, श्रुतयो हि भगवत्-

पदान्वेषणपरा ब्रह्म भगवत्पदं ज्ञात्वा “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” “तद् विष्णोः परमं पद”मित्यादिभिर्ब्रह्म

प्रशंसन्ति, रजःप्राप्तौ तु कृतार्थाः सत्यो न पुनर्वोधियेषुः प्रयोजनाभावात् ॥३४॥ तेषां फलमेतदेव न भवति,

सेवायाः क्रियमाणत्वात्, अतस्तत्फलं कथं नाभिनन्द्यत इत्याशङ्क्य तत् फलं न ज्ञायत एवेत्याहैपामिति,

एतेभ्यो घोपनिवासिन्य एतत्सेवासाध्यमेतत्सम्बन्धि हे देव त्वं किं राता ? किं दास्यसीति नोस्माकं

चित्तं त्वत्तोऽन्यत् फलं कुत्रापि ब्रह्माण्डे सकलेष्वयद् गच्छन् विमुह्यति, यतस्त्वमेव विश्वस्यैव फलं

परमानन्दस्त्वत्तोऽन्यत् कथं फलं भविष्यति ? तर्ह्यात्मानमेव दास्यामीति चेत् तत्राह, सद्वेपादिवेति, सतो

यशोदाया वेपाद् वैषं प्राप्य वेपाद्धेतोर्वा पूतना सकुला भ्रातृसहितापि त्वामेवापिता प्रापिता, अर्थात्

त्वयैव, देवेतिस्मर्योर्धनं पूज्यार्थं, ये पुनस्त्वदर्धमेव धाम गृहमर्थो धनं सुहृदो मित्राणि प्रियाः प्रीतिविषयाः

पदार्था आत्मा देहस्तनयाः पुत्राः प्राणा इन्द्रियाणि चाशयोन्तःकरणमेतत् सर्वं केवलं त्वत्कृते त्वदर्धम्

॥ ३५ ॥ नन्वेतेषां संस्कारो जीवतामेव निर्वर्तनीयः पूतना तु मारितेति संसारनिवृत्तिं दास्यामीति चेत् तत्राह

तावदिति, गृहादिषु रागाद्यस्तावदेव स्तेना विषेकवैर्योपहारकास्तावदेव गृहमपि कारागृहं बन्धनस्थानं

तावदेव पुत्रादिषु मोहोद्भिनिगडः पादशृङ्खला यावद् कृष्ण न ते जनास्तत्सेवका न भवन्ति, त्वत्सेवकानां

त्येतानि श्रीष्णपि सात्त्विकादीनि सेवोपयिकानीति शास्त्रतोषभिलापितान्येव ॥ ३६ ॥ नन्वेतत् सर्वं

साक्षात्स्वरूपे युक्तं न तु कृत्रिम इत्याशङ्क्याह प्रपञ्चमिति, निष्प्रपञ्चोपि त्वं प्रपञ्चं विडम्बयसि प्रापञ्चिकेपि

चष्टां करोषि, तत्र हेतुः प्रपञ्चा या जनता तस्या आनन्दसन्दोहानन्दसमूहं प्रथितुं स्यूलं कर्तुं, ननु

विपरीतरूपेण कथं तदधिकं भविष्यतीत्याशङ्क्याह प्रभो इति, सर्वप्रकारेणापि सर्वसमर्थः ॥ ३७ ॥ ननु

ज्ञानेनाप्यानन्दप्रथनसम्भवात् किमिति प्रपञ्चं विडम्बयतीत्याशङ्क्याह जानन्त इति, ये जानन्तो भवन्ति त

एव जानन्तु वस्तुतो ज्ञानं स्वप्नप्रबोधरूपं, अतो भ्रान्ता एव ते, ननु तथा सति तन्मतं दूष्णीयमिति चेत्

अनुजानीहि मां कृष्ण सर्वं त्वं वेदिस सर्वचित् । त्वमेव जगतां नाथो जगदेतत् त्वार्पितम् ॥ ३९ ॥

श्रीकृष्ण वृष्णि कुलपुष्करजोपदायिन् क्ष्मानिर्जरद्विजपशूदधिवृद्धिकारिन् ।

उद्धर्मशार्धरहर क्षितिराक्षसधुगाकल्पमार्कमर्हन् भगवन् नमस्ते ॥ ४० ॥

॥ धीशुरु उवाच ॥

इत्यभिष्टूय भूमानं त्रिः परिक्रम्य पादयोः । नत्वाभीष्टं जगद्धाता स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥ ४१ ॥

ततोनुज्ञाप्य भगवान् स्वशुभं प्रागवस्थितान् । वत्सान् पुलिनमानिन्ये यथापूर्वसखं स्वरुम् ॥ ४२ ॥

एकस्मिन्नपि यातेन्द्रे प्राणेशं चान्तरात्मनः । कृष्णमायाहता राजन् क्षणार्धं मेनिरेर्भक्ताः ॥ ४३ ॥

किं किं न विस्मरन्तीह मायामोहितचेतसः । यन् मोहितं जगत् सर्वभीक्ष्णं विस्मृतात्मरुम् ॥ ४४ ॥

ऊचुश्च सुहृदः कृष्णं स्वागतं तेतिरहसा । नैकोप्यभोजि कवल एहीतः साधु भुज्यताम् ॥ ४५ ॥

तत्राह किं बहूक्तयेति, बहूक्त्या किं प्रयोजनम्? अल्पेनैव तु दृष्यते, न हि मत्तः कश्चिन् महानस्ति वेदगर्भोऽहं मम तु मनसो वपुषो वाचोपि वैभवं न गोचरो न ज्ञातुं शक्यं, न देहकृत्या परिच्छेत्तुं शक्यं, स हि सर्वं करोति तथा भगवद्वैभवनपि कृत्वा प्रदर्शयिष्यतीति शङ्कयोक्तं वचसां विषयो न भवत्येव तथा चेतसोपि ॥ ३८ ॥

एवं स्तुत्वा गमनं प्रार्थयति बालकानामानयनार्थमनुजानीहीति, गन्तुमनुजां प्रयच्छ, कृष्णेति सम्बोधनं स्वस्य प्रेमव्यापनार्थं, प्रेपणेपराधामाषे वा न किञ्चित् मया वक्तव्यं यतस्त्वमेव सर्वं वेदिस यतः सर्वचित्, तत्र गमन्य स्वातन्त्र्यशङ्का न कर्तव्या, यतस्त्वमेव जगतां नाथः, अतोधिकारस्वित्थं प्रेपय, एतज्ज जगत् त्वेन त्वयैव चार्पितं मयि स्थापितं, अतः प्रेपणमुचितमेव ॥ ३९ ॥ गच्छन् नमस्यति हे कृष्णेति, वृष्णयो यादवास्तेषां कुलमेव पुष्करं तस्य जोषो विकासस्तस्य दायिन्निति सूर्यरूपतोक्ता, क्ष्मा पृथिवी निर्जरा देवा द्विजा ब्राह्मणाः पशवश्च त एवोदधिस्तस्य वृद्धिकारिन्निति चन्द्ररूपता, उद्धर्मः पापण्ड्यमस्तदेव शार्धरं तस्य निवारकेत्यशिरूपता, क्षितिराक्षसधुगिति, क्षितावुत्पन्ना ये राक्षसास्मान् द्रोघीत्यवतारप्रयोजनं, आकल्पं नमस्त इति, आर्कमर्हन्निति, अर्कमभिध्याप्य सर्वभूज्येति स्वस्यापि नमस्कारे हेतुः ॥ ४० ॥

एवं स्तुत्वा गत इत्याहेतीति, भूमा र्वमनन्तकोटिब्रह्माण्डरूपेण प्रदर्शितात्मानं त्रिः परिक्रम्य पुनः पादयोर्नत्वाभित इष्टं भगवन्तं स्वाभिलषितं स्वस्य धाम वा प्रत्यपद्यत प्रस्थितः, गत इत्यावत् ॥ ४१ ॥ ततो भगवत्कृत्यमाह तत इति, यावद् गत्वा ब्रह्मा स्वगृहं बालकान् वत्सांश्चानयति तावद् भगवानेव ब्रह्माणमनुज्ञाप्य प्रागवस्थितान् वत्सान् पुलिनमानिन्ये, पुलिनमपि स्वरुमेव, यत्र पूर्वं बालकाः स्थितास्तत्रापि यथापूर्वसखं पुलिनं यथापूर्वं सखायो यत्र पूर्वं पुलिने बालकान् पूर्ववदुपवेश्य पश्चाद् वत्सानयनार्थं गत इव वत्सान् पुलिनमानिन्ये ॥ ४२ ॥ तदा बालकाः समागतं भगवन्तं कथं ज्ञातवन्त इत्याकाङ्क्षायामाहैकस्मिन्नपीति, एकस्मिन्नप्येन्द्रे वर्षे याते गत आत्मनः प्राणेशमन्तरा भगवन्तं विनाल्पोपि कालो यत्र विरहाद् भूयान् भविष्यतीति तत्र तावन्तमपि कालं कृष्णमायया आहता व्यासा न तु ब्रह्ममायया क्षणार्धमेवार्भक्ता मेनिरे ॥ ४३ ॥ ननु कथमेतावतः कालस्य विस्मरणम्? तत्राह किं किमिति, मायामोहितचेतसः किं किं न विस्मरन्ति? यद् यस्मात् सर्वमेव जगत् मोहितं सद्भीक्ष्णं सर्वदेव विस्मृतात्मकं विस्मृत आत्मा येन तादृशम् ॥ ४४ ॥ अत एव सुहृदं कृष्णमूचुस्ते त्वयातिरहसा स्वागतमिति, तत्र हेतुत्वेनाहुर्नैकोप्यभोजि कवल इति, तव गमनानन्तरमेत्तोपि कवलो नाभोजि न भुक्तः, अनेन भगवति प्रेमापि सूचितं, अत एवैहि, मध्ये पूर्ववत् तिष्ठ, साधु भुज्यतामिति ॥ ४५ ॥ ततो भगवता तथैव कृन्मित्याह तत इति,

ततो हसन् हृषीकेशोभ्यवहृत्य सहार्भकैः । दर्शयंश्चर्माजगरं न्यवर्तत वनाद् व्रजम् ॥ ४६ ॥

वर्षमसूनुवनधातुविचित्रिताङ्गः प्रोद्दामवेणुदलमृद्गरवोस्तवाढ्यः ।

वत्सान् गृणन्ननुगगीतपवित्रकीर्तिर्गोपीदगुत्सवदृशिः प्रविवेश गोष्ठम् ॥ ४७ ॥

अद्यानेन महाव्यालो यशोदानन्दसूनुना । इतोविता वयं चास्मादिति बाला व्रजे जगुः ॥ ४८ ॥

॥ राजोवाच ॥

ब्रह्मन् परोद्भवे कृष्णे इयान् प्रेमा कथं भवेत् । योभूतपूर्वः स्तोकेषु स्वोद्भवेष्वपि कथ्यताम् ॥ ४९ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव बल्लभः । इतरेपत्यवित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि ॥ ५० ॥

तद् राजेन्द्र यथा स्नेहः स्वस्वकात्मनि देहिनाम् । न तथा ममतालम्बिपुत्रविचगृहादिषु ॥ ५१ ॥

देहात्मवादिनां पुंसापि राजन्यसत्तम । यथा देहः प्रियतमस्तथा न ह्यनु ये च तम् ॥ ५२ ॥

देहोपि ममताभाक् चेत् तर्ह्यसौ नात्मवत् प्रियः । यज् जीर्यत्यपि देहेस्मिन् जीविताशा बलीयसी ॥ ५३ ॥

तस्मात् प्रियतमः स्वात्मा सर्वेषामपि देहिनाम् । तदर्धमेव सकलं जगदेतच् चराचरम् ॥ ५४ ॥

कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् । जगद्धिताय सोप्यत्र देहीवाभाति मायया ॥ ५५ ॥

अर्भकैः सहाभ्यवहृत्य मुक्त्वाथासुरस्य च चर्म प्रदर्शयन् वनाद् व्रजं प्रति न्यवर्तत ॥ ४६ ॥ समागच्छन्तं

भगवन्तं वर्णयति वर्हेति, प्रोद्दामगोवन्धनरज्जुदोहसम्बन्धि, अधिको वा, वत्सान् गृणन्नुचारयन्, अनुगै-

र्वाल्लभैर्गीता पवित्रा कीर्तिर्यस्य, गोपीदृश्याश्रुतस्वरूपा दृष्टिर्यस्य ॥ ४७ ॥ ततो बालका अयासुरकर्म व्रज

आहुरद्यानेनेति, केचिद् यशोदामसूनुनेत्यन्ये नन्दसूनुनेति, वयं चास्माद् व्यालाद्विताः ॥ ४८ ॥

एवं भ्रान्तमोहनिवृत्त्यर्थं सर्वसिद्धान्तमुपपाद्य स्नेहांश्रयविवेचनार्थं प्रक्रियान्तरमारभते, स्नेहः स्वात्म-

निष्ठः स चात्मा भगवान् जीवो वा, सहजस्नेहो भगवति जीवे तत्सम्बन्धात् तदंशत्वादाहोस्विवज् जीव एव ?

तथा सति भगवति स्नेहः कथमित्याक्षिपत् ब्रह्मन्निति, जीवस्य देहेन सम्बन्धस्ततः पुत्रादिषु ततो नन्दे ततो

नन्दपुत्र इतिरुमः, परोद्भवे स्वप्राणापेक्षयापि योधिकः प्रेमा स कथं भवेत् स्वोद्भवेष्वपि स्तोकेषु

योभूतपूर्वः ? अतोत्र सिद्धान्तः कथ्यताम् ॥ ४९ ॥

तत्र भगवति स्नेहप्रुष्पादयति सर्वेषामिति, लोके तावत् सर्वेषां प्रेमवियय आत्मा देहः, इतरेपत्यवित्ताद्या-

स्तस्य देहस्य बल्लभतया प्रियतया, युक्तश्चायमर्थः, अन्यथा परबालके परदेहे वा स्नेहः स्यात् ॥ ५० ॥ तत्रापि

तारतम्यमित्याह तद् राजेन्द्रेति, देहाभिमानत्रतां यथा स्वस्वकात्मनि देहे स्नेहोहमभिमानविययत्तान्

तथा पुत्रवित्तादिषु ममताविययत्वात् ॥ ५१ ॥ नन्वत्र देहो वात्मा वा कः प्रियतेन सहनोभिनिर्दिष्टः ?

आत्मा चेत् स न देहातिरिक्तः प्रतीतः केनापि पामरेणातः प्रेम कथम् ? तत्र देहश्चेत् को हेतुरित्याकाङ्क्षा-

यामाह देहात्मवादिनामिति, अस्ति देहव्यतिरिक्त आत्मा पामराणामपि मते, तथाप्यज्ञोह्याप्युच्यते

देह एव आत्मा येषामपि वादिनां, राजन्यसत्तमेतिसम्नोषनं स्नेहार्थं, यथा देहः प्रियतमो न तथा पुत्रादयः

॥ ५२ ॥ यथादल्पविरेकेन देहोपि ममताभाक् चेत् तर्ह्यसावेव देह आत्मन् पूर्वातुमूतदेहवत्सहमभिमान-

शुक्लदेहवत् प्रियो न भवति, किञ्च प्राणश्चेदात्मा तत्रापि प्राणरज देहः प्रियः, यज् जीर्यत्यपि देहेस्मिन्नपि देहे

बलीयसी तस्य जीविताशा ॥ ५३ ॥ तस्मादात्मा प्रिय इत्यवित्तादं, तदर्थं चान्यन् ॥ ५४ ॥ स चात्मा

कृष्ण एवेत्याह कृष्णमेनमिति, अखिलात्मनामयमात्मा, अस्मैव स्नेहः सहनो धर्म एतद्विषयस्तरांशः

यथाऽन्यत्र गच्छति तदंगेषु, एतन् मैत्रेयीब्राह्मणे चात्रयान्वयादित्यपि रजणे स्पष्टमस्माभिर्न्युत्पादितं, भ्रा-

श्लो० ५६-६१.] श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धसुबोधिण्यां प्रक्षिप्तेषु तृतीयः स्कन्धादितश्चतुर्दशोऽध्यायः । १२५

वस्तुतो जानतामत्र कृष्णं स्याण्यु चरिण्यु च । भगवद्रूपपरं नान्यद् वस्त्वह किञ्चन ॥ ५६ ॥

सर्वेषामेव भावानां भावार्थो भवति स्थितः । तस्यापि भगवान्कृष्णः किमतद् वस्तु रूप्यताम् ॥ ५७ ॥

समाश्रिता ये पदपल्लवपुत्रं महत् पदं पुण्ययशो मुरारेः ।

भवाम्बुधिर्वत्सपदं परं पदं पदं पदं यद् विपदां न तेषाम् ॥ ५८ ॥

एतत् ते सर्वमाख्यातं यत् पृष्टोहमिह त्वया । यत् कौमारे हरिकृपं जगुःपौगण्डकेर्महाः ॥ ५९ ॥

एतत् सुहृद्भिश्चरितं मुरारेरघार्दनं शाहूलजेमनं च ।

व्यक्तेतरन्नूपमजोर्वभिष्टवं मृण्वन् गृणन्नेति नरोखिलार्यान् ॥ ६० ॥

एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जहतुर्व्रजे । निलायनैः सेतुवन्धर्मैर्कटोत्खवनादिभिः ॥ ६१ ॥

वद्धर्मा एवान्यत्र कार्येशे च भासन्त इति, ननु कृष्णः कथमात्मा ? तत्राह जगद्धितायेति, केवलं जगद्रक्षार्थं

मायया देहीवाभाति वस्तुतस्तु ब्रह्मैव ॥ ५५ ॥ किञ्च कृष्णं जानतां सर्वमेव स्यावरजङ्गमात्मकं भगवद्रूपं

भाति यदन्यन् नास्त्येव किञ्चन, ननु भगवतः कथमेवन्नूपन् ? तत्राहापरमिति, परं कृष्णरूपमपरं जगत्, अतो